

De terminologie van het crediet-wezen in het Grieksch

<https://hdl.handle.net/1874/319225>

4710.10, 1934

DE TERMINOLOGIE
VAN HET CREDIET-WEZEN
IN HET GRIEKSCHE

DOOR

J. KORVER

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

H. J. PARIS * AMSTERDAM

De Terminologie van het
Crediet-Wezen in het Grieksch

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WISSENSCHAPPE VAN DE
KONINGLIJKE UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP VERZOEK VAN
HET HONNORABILISME J. C. W. STAN VAN
SPOON DOORDENKLAAR IN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WISSENSCHAPPEN VERZOEKEND
DEZE GRAAD VAN DOCTORAAT TE ERVEN EN
DEZE GRAAD VAN DOCTORAAT TE ERVEN EN
DEZE GRAAD VAN DOCTORAAT TE ERVEN EN
DEZE GRAAD VAN DOCTORAAT TE ERVEN EN
DEZE GRAAD VAN DOCTORAAT TE ERVEN EN

J. H. ROEVER
WOLFFENBUTTEL

Die Terminologie von der
Griechisch-Weise in der Griechisch

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3481 9684

Diss. Utrecht 1934

De Terminologie van het Crediet-Wezen in het Grieksch

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE
RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN
DEN RECTOR-MAGNIFICUS, Dr C. W. STAR BUS-
MANN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER
RECHTSGELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BE-
DENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE IN HET OPENBAAR TE VER-
DEDIGEN OP VRIJDAG 1 JUNI 1934, DES NAMIDDAGS
TE 4 UUR

DOOR

JAN KORVER

GEBOREN TE UTRECHT

H. J. PARIS
AMSTERDAM MCMXXXIV

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Nu ik aan het einde van mijn academische studie sta, voel ik mij gedrongen mijn groote dankbaarheid te betuigen aan al degenen, wier onderwijs ik heb genoten.

In de eerste plaats geldt mijn woord van dank U, Hooggeleerde BOLKESTEIN, Hooggeachte Promotor, niet alleen voor Uw frisch en boeiend onderwijs, maar ook voor Uw medeleven in mijn persoonlijke aangelegenheden en niet het minst voor de wijze, waarop gij mij bij de bewerking van dit proefschrift terzijde hebt gestaan.

Dat ik ook Uw leerling heb mogen wezen, Hooggeleerde VOLLGRAFF, stemt mij tot groote vreugde. Ik heb altijd de grootste bewondering gehad voor Uw veelomvattende kennis, niet alleen van de Grieksche wereld, maar van de geheele Oudheid. Uw interessante en heldere college's zullen mij steeds in herinnering blijven.

Gij, Hooggeleerde WAGENVOORT, hebt mij gegeven een inzicht in de rijkdom en schoonheid van de Latijnsche litteratuur, waarvoor ik U zeer erkentelijk ben.

In U, Hooggeleerde DAMSTÉ, heb ik altijd het meest bewonderd het vuur, waarmee gij ons steeds ervan wist te doordringen, dat het Latijn geen doode taal is.

Ook U, Hooggeleerde OVINK, dank ik voor hetgeen gij tot mijn vorming hebt bijgedragen evenals U, Zeergeleerde VAN HOORN. De aangenaamste herinneringen, Hooggeleerde BLOK, bewaar ik ook aan Uw steeds boeiende college's over de Egyptische Kultuurgeschiedenis.

Er rest mij nog mijn hartelijke dank te betuigen aan het personeel van de Universiteitsbibliotheek voor de groote bereidwilligheid, waarmee zij mij steeds behulpzaam zijn geweest.

INHOUD

	Blz.
INLEIDING.	1—4
HOOFDSTUK I — TERMEN VOOR BEZIT, VERMOGEN	5—19
§ 1 — Inleiding	5
§ 2 — Βίος, βίωτος	6—8
§ 3 — Οίκος	8—11
§ 4 — Τὰ ὄντα	11—12
§ 5 — Οὐσία	12—14
§ 6 — Τὰ ἐπάρχοντα.	14—16
§ 7 — Ὑπαρξεις	16
§ 8 — Ὑπόστασις	16—17
§ 9 — Χρήματα	17—18
§ 10 — Κτήματα	18—19
HOOFDSTUK II — BEDRIJFSKAPITAAL EN DEPO- SITO	20—40
§ 1 — Ἀφορμή	20—25
§ 2 — Ἐνθήκη	25—28
§ 3 — Ἐμβολή	28
§ 4 — Ἐνθημα en ἔνθημα	28—29
§ 5 — Θέμα	29—30
§ 6 — Παρακαταθήκη	31—39
§ 7 — Παρθεσίη.	40
§ 8 — Ὑποθήκη	40
HOOFDSTUK III — TERMEN VOOR OPBRENGST, IN- KOMEN, RENTE	41—66
§ 1 — Ἔργον	41—42
§ 2 — Ἐνεργός en ἀργός	42—44
§ 3 — Καρπός	45
§ 4 — Ἐπιχαρπία	45—51
§ 5 — Τὰ προσίοντα	51—52

	Blz.
§ 6 - Πρόσοδος	52—57
§ 7 - Πόρος	57—60
§ 8 - Τόκος	60—64
§ 9 - Ἐπικέρδεια	64—65
§ 10 - Σῆτος	65—66
Conclusie	66
HOOFDSTUK IV - Διάφορον.	67—72
HOOFDSTUK V - DE TERMEN VOOR GELDSCHIE- TEN EN GELDOPNEMEN	73—100
§ 1 - Inleiding	73
§ 2 - Μετρεῖν c.s.	73—74
§ 3 - Κιχράναι	74—77
§ 4 - Εὐχρηστεῖν	78—79
§ 5 - Δανείζειν	79—84
§ 6 - De samenstellingen van δανείζειν en κιχράναι	84—87
§ 7 - De afgeleide substantiva van δανείζειν en κιχράναι	87—89
§ 8 - Προέσθαι	89—93
§ 9 - Συμβάλλειν	93—94
§ 10 - Διδόναι	94—95
§ 11 - Ἐκδιδόναι en Ἐκδοσις	95—97
§ 12 - Τοκίζειν en τοκισμός	97—99
§ 13 - Te leen vragen	99—100
Conclusie	100
HOOFDSTUK VI - TERMEN VOOR UITGELEEND BEDRAG, SCHULD	101—107
§ 1 - Ἀρχαῖον	101—103
§ 2 - Κεφάλαιον	103—105
§ 3 - Δάνειον	105—106
§ 4 - Χρέως en ὀφειλή c.s.	106—107
HOOFDSTUK VII - DE TERMEN VOOR SCHULD- EISCHER EN SCHULDENAAR	107—119
§ 1 - Inleiding	108
§ 2 - Χρήστης	108—111
§ 3 - Δανειστής	111—113
§ 4 - Ὁβολοστάτης	113—118

	Blz.
§ 5 - Τοκογλύφος	118
§ 6 - Τομιστής	118—119
§ 7 - Eenige minder gebruikelijke termen.	119
HOOFDSTUK VIII - OVER VERSCHILLENDE SOOR-	
TEN VAN LEENING EN RENTEBEREKENING 120—130	
§ 1 - Ἄτοκος	120
§ 2 - Ἐντοκος	120—121
§ 3 - Rente op rente; τόκος τόκον en ἐπίτοκος.	121—123
§ 4 - Ἀνατοκίζειν	123—124
§ 5 - Ἐὐθντοκία	124
§ 6 - Verdere samenstellingen met τόκος.	124—125
§ 7 - Ἐγγειος	125—128
§ 8 - Ναυτικός	128—129
§ 9 - Ἐγχώριον	129
§ 10 - Ἐπιπόντιος	129—130
HOOFDSTUK IX - Ἐπιδανείζειν EN DE TWEEDE HY-	
POTHEEK 131—135	
HOOFDSTUK X - Προδανείζειν EN VERWANTEN. 136—143	
SLOTBESCHOUWING. 144—146	
SOMMAIRE 147—151	
REGISTER VAN BEHANDELDE PLAATSEN 153—167	

INLEIDING

Bij de beoordeeling van het economisch peil der Oude Wereld zijn de geleerden nog steeds in twee groote kampen verdeeld. Aan de eene kant staan zij, die meenen, dat de Oudheid niet verder is gekomen dan het stadium, dat KARL BÜCHER in zijn „Entstehung der Volkswirtschaft" (Tübingen 1922) aanduidt met de term „Geschlossene Hauswirtschaft", d. w. z. die trap van economisch leven, waarin elke familie zelf produceert, wat er noodig is. Aan de andere kant vinden wij degenen, die in de Antieke Wereld een reeds volledig ontwikkelde kapitalistische maatschappij zien.

Deze studie nu is bedoeld als een kleine bijdrage tot de oplossing van dit conflict. Zij is opgezet om de kennis van het economisch leven van de Oudheid langs een andere weg te benaderen, dan tot nu toe is geschied. Zij gaat nl. uit van de verschillende economische termen, teneinde daarvan de oorsprong en ontwikkeling na te gaan. Daarbij is dan een tweeledig doel nagestreefd. In de eerste plaats is getracht uit te maken, in hoeverre de Oudheid een vaste economische terminologie heeft gehad. In de tweede plaats heb ik nagegaan, wat er uit de beteekenisontwikkeling der verschillende termen te leeren is voor het karakter der antieke maatschappij.

Bij het verzamelen van mijn materiaal heb ik mij naar twee zijden beperkt. Ten eerste zijn slechts besproken die termen, die samenhangen met het credietwezen, al is de keuze iets ruimer genomen, zoodat ook termen besproken zijn, die met het credietwezen slechts in zijdelingsch verband staan. Toch blijft een dergelijke keuze subjectief en het kan dus voorkomen, dat iemand nog een of ander woord, dat nu ontbreekt, zou willen zien opgenomen.

Ten tweede heb ik mij alleen beziggehouden met de Grieksche taal; het Latijn is slechts daar in de beschouwing betrokken, waar het dienen kon ter verklaring van een Grieksch verschijnsel of

wanneer de ontwikkelingslijn van het Grieksch naar het Latijn overliep. De lezer zal zelf de betreffende voorbeelden zonder moeite kunnen vinden.

Wat de omvang van het bewerkte materiaal betreft, hierin ben ik mij volkomen bewust onvolledig te zijn. De stof voor een dergelijk onderzoek ligt verspreid over de geheele Grieksche litteratuur en moet vaak uit indirecte gegevens worden bijeengezocht, gegevens, die, wanneer de bronnen voor de kennis van het economisch leven rijker zouden vloeien, waarschijnlijk verwaarloosd zouden kunnen worden.

Zoover er indices zijn op Grieksche auteurs, inscriptie- en papyri-verzamelingen, heb ik deze geraadpleegd, terwijl ik mijn gegevens uit eigen lectuur heb aangevuld. Verder hebben het onvolprezen woordenboek van LIDDELL-SCOTT-JONES en PREISIGKE'S „Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden" mij goede diensten bewezen.

Speciale litteratuur over het behandelde onderwerp bestaat niet. Een enkele maal wordt — vooral in commentaren — meest terloops, en dan nog meer vanuit philologisch dan vanuit historisch-economisch gezichtspunt, een of ander van deze termen behandeld. Ook Indogermanisten hebben zich wel voor deze woorden geïnteresseerd, maar hun belangstelling gaat uit de aard der zaak meer naar de Indogermaansche oertijd, dan naar de Grieksche wereld uit. Men kan bv. noemen het boek van O. SCHRADER „Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde (1886)".

Als speciale studie over één woord, meer in historisch-economische zin, kan ik slechts noemen het artikel van WYSE over het woord *προδαπέλειν* in de *Classical Review* 6 (1892) p. 254.

Voor de lectuur mogen hier nog enkele aanwijzingen volgen:
 De fragmenten der Comici zijn geciteerd naar de uitgave van Kock, „Comicorum Atticorum Fragmenta" (afgekort K.) met opgave van deel, pagina en nummer.
 De fragmenten der Lyrici zijn geciteerd volgens de nummering van Diehl (*Anthologia Lyrica Graeca*).
 De fragmenten der Voor-Socratici zijn opgenomen volgens de uitgave van Diels „Die Fragmente der Vorsokratiker".

De tekst van Philo Iudaeus is opgenomen volgens de uitgave van Cohn en Wendland (afgekort C.-W.) met opgave van deel en pagina.

De kerkvaders zijn geciteerd volgens Migne „Patrologia Graeca (Latina)” met opgave van deel en pagina.

Verder zijn bij het opgeven van teksten de volgende afkortingen gebruikt:

- B. A. = Anecdota Graeca ed. I. Bekker.
 B. C. H. = Bulletin de Correspondance Hellénique.
 B. G. U. = Berliner Griechische Urkunden, herausgegeben von der Verwaltung der Staatsmuseen.
 C. I. G. = Corpus Inscriptionum Graecarum rec. A. Boeckh.
 C. I. L. = Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editum.
 C.-W. zie boven bij Philo Iudaeus.
 I. G. = Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editae.
 Idios Logos = Der Gnomon des Idios Logos (B. G. U. V).
 Inscr. Iur. = Dareste—Haussoullier—Reinach, Recueil des Inscriptions Iuridiques Grecques (Paris 1892, 1898).
 K. zie boven Fragmenten der Comici.
 Laum = B. Laum, Stiftungen in der griechischen und römischen Antike (Berlin 1914).
 Mitteis zie Wilcken.
 O. G. I. = Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones selectae (Leipzig 1903).
 P. S. I. = Papii Greci e Latini (Pubblicazioni della Società Italiana).
 S. E. G. = Supplementum Epigraphicum Graecum edendum curavit J. J. Hondius.
 S. G. D. I. = Collitz—Bechtel, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.
 Syll.³ = Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum (editio tertia).
 U. P. Z. = U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit (Berlin 1922).

- Wilcken = Mitteis und Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde (Leipzig 1912).
 Bd. I. Historischer Teil von U. Wilcken (afgekort Wilcken).
 Bd. II. Iuristischer Teil von L. Mitteis (afgekort Mitteis).

HOOFDSTUK I

TERMEN VOOR BEZIT, VERMOGEN

§ 1 - INLEIDING

De termen voor bezit of vermogen kan men naar hun afkomst verdeelen in de volgende vijf groepen:

a) *βίος, βίωτος* — wat voor het leven noodig is.

b) *οἶκος* — huis en have.

c) wat er is: *τὰ ὄντα* — *οὐσία*

τὰ πάροντα — *παρουσία.*

τὰ πρόσοντα.

τὰ ὑπάρχοντα — *ὑπαρξίς.*

ὑπόστασις.

d) *χρήματα* — gebruiksvoorwerpen.

e) *κτήματα* (= *πάματα*) — algemeen bezit.

Voor wij overgaan tot de bespreking der verschillende woorden afzonderlijk, dienen twee algemeene opmerkingen gemaakt.

Wegens de in de voor-kapitalistische wereld zoo vaak optredende verwisseling van inkomen en vermogen, kan het voorkomen, dat men woorden, die inkomen beteekenen, vindt in de zin van bezit (bv. *πόρος*).

Omgekeerd is het ook mogelijk termen voor vermogen aan te treffen in de beteekenis van inkomen (*βίος*).

Verder zij gewezen op het feit, dat het Grieksch geen onderscheid kent, althans niet maakt, tusschen bezit en eigendom. Zoo heeft het ook geen woord voor eigendomsrecht, al heeft men dit bv. wel in het woord *οὐσία* gezocht¹.

1 O.a. Isaeus fr. 13. 11; ook in het woord *παγκτησία* (Syll.³ 742) heeft men wel een woord voor eigendomsrecht meenen te vinden. Zie over deze kwestie Lipsius, Attisches Recht p. 674; Vinogradoff, Outline of historical jurisprudence II p. 198 en Kohler—Wenger, Allgemeine Rechts-geschichte I p. 218.

§ 2 - ΒΙΟΣ.

Zeker een van de oudste woorden voor bezit of vermogen is βίος (βίωτος) ¹.

Behalve het leven zelf duiden deze woorden ook aan al hetgeen voor de instandhouding van het leven noodig is, dus levensmiddelen in de ruimste zin des woords, „Lebensbedarf“. Aangezien nu deze dingen het grootste gedeelte van iemands vermogen uitmaken, gaan βίος en βίωτος ook have, bezit, vermogen, vaak rijkdom aanduiden ².

Reeds in het oudste Grieksch, dat wij kennen, bij Homerus is dit het geval.

Van de vrijers wordt in de Odyssee bv. gezegd:

ἐπεὶ ἀλλότριον βίωτον νήποινον ἔδουσιν.

of *τόφρα γὰρ οὖν βίωτόν τε τέον καὶ κτήματ' ἔδουσιν* ³, terwijl aan de andere kant Eumaeus *βίωτοιο μάλιστα κήδετο* ⁴.

Agamemnon vertoeft in Egypte *πολὸν βίωτον καὶ χρῦσον ἀγείρων*, wat hij daar als gastgeschenk krijgt ⁵.

Achilles drukt zijn tegenzin tegen de onderwereld aldus uit:

„Ik zou liever als landarbeider in loondienst zijn *ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη*, dan koning zijn over alle schimmen” ⁶.

Terwijl de Phoeniciërs hun waren verkoopen, vult zich hun schip met βίωτος. Wat wij daaronder hebben te verstaan, leeren wij uit het verhaal van de handel tusschen de Achaeers en de Lemniërs, waarbij de laatsten voor hun wijn koper, ijzer, huiden, runderen en slaven terugontvangen ⁷.

Ook bij Hesiodus vinden wij dezelfde beteekenis. Nadat hij in de Erga voorschriften heeft gegeven over het bergen van de oogst (*ἀκτὴ*) vervolgt hij:

¹ Een enkele maal vinden wij *βιωτή*, bij Homerus in de zin van „leven” (Odys. δ 565); elders ook als „vermogen” (Phocylid. 8).

² cf. O. Schrader, Linguistisch-Historische Forschungen zur Handelsgesch. u. Waarenkunde (1886) p. 60 en 70.

³ Hom. Odys. α 160, β 123. Vaak is het niet gemakkelijk te onderscheiden of men de beteekenis „middelen van bestaan” of „vermogen” heeft. Het synoniem *ζωή* heeft dezelfde beteekenis: Odys. ξ 196, 208, π 429; vgl. Hesychius *ζωή οὐσία*.

⁴ Odys. ξ 3. ⁵ Odys. γ 301. ⁶ Odys. λ 490 (geciteerd door Lucian. Mort. Dial. 5. 1.); vgl. Ilias E 544, Z 14, E 122: *ἀφνειὸς βίωτοιο*.

⁷ Odys. ο 446, Ilias H 472 sqq.

αὐτὰρ ἐπὴν δὴ

πάντα βίον κατάθηται¹,

waarbij hij dus met βίος speciaal de levensmiddelen bedoelt. In de aansporing:

μηδ' ἐν νηυσὶν ἅπαντα βίον κοίλῃσι τίθεσθαι²

denkt hij echter weer meer aan het algemeen bezit.

Bij de lyrici komen βίος en βίोटος in deze meer economische zin nog enkele malen voor, bijna steeds als „levensonderhoud”³. In de beteekenis „bezit” staat het woord o.a. bij Semonides in een lofspraak op de vlijtige huisvrouw:

θάλλει δ' ὕπ' αὐτῆς κάπαέξεται βίος⁴.

Theognis wisselt βίος en πλοῦτος af:

πλούτου δ' οὐδὲν τέρμα πεφασμένον ἀνθρώποισιν

οἳ γὰρ νῦν ἡμῶν πλεῖστον ἔχουσι βίον,

διπλάσιον σπεύδουσι⁵.

In de latere tijd komt βίος (βίोटος en βιοτή zijn dan zoo goed als verdwenen) nog vrij veel voor in de beteekenis „levensonderhoud”, echter, vooral sinds het einde van de 5de eeuw, zelden meer als „vermogen”.

Herodotus schrijft van Cleobis en Biton, dat τούτοις . . . βίος ἀρκέων ὑπῆν.⁶ Armoede noemt hij: ἀσθενεὶν βίον⁷.

Daarna zijn er nog enkele voorbeelden bij Aristophanes en bij de redenaars⁸, maar daarmee is het ook afgelopen.

Plutarchus beschouwt dit gebruik van βίोटος dan ook als speciaal dichterlijk. In zijn verhandeling over het begrijpen van dichters „de audiendis poetis” schrijft hij:

καὶ βίोटον ποτὲ μὲν τὸ ζῆν, ποτὲ δὲ τὰ χρήματα (sc. καλοῦσιν οἱ ποιηταί), waarbij hij dan als voorbeeld aanhaalt: βίोटον δέ μοι ἄλλοι ἔδουσιν (Odyss. v. 419)⁹.

1 vs. 601. 2 vs. 689.

3 bv. Solon fr. II. 50: χειροῖν ξυλλέγεται βίोटον; Phocyl. fr. 9: δίξῃσθαι βιοτήν, ἀρετήν δ' ὅταν ἢ βίος ἤδη; Archilochus fr. 58: βίου χρήμη πλανᾶται. 4 fr. 7. 85.

5 vs. 227 sqq.; cf. 321: εἰ δὲ θεὸς κακῶ ἀνδρὶ βίον καὶ πλοῦτον ὀπάσσει en 908 βίου φείδεσθαι.

6 I 31.

7 II 47, VIII 51 cf. II 88: χρήμασι ἀσθενέστεροι.

8 Aristoph. Plut. 751, 755; Aeschines III 173.

9 Plut. Mor. 22 E.

Ook de lexicographen kennen deze beteekenis heel goed: Suidas verklaart het woord *βίος* met *οὐσία*¹. Zelfs heeft er een woord *ἄβιος* bestaan, wat „zeer rijk” moet hebben beteekend, althans volgens het getuigenis van Hesychius en Harpocraton². Het woord is ons overigens niet bekend.

Een merkwaardige plaats voor de ontwikkeling voor *βίος* is een passage bij Philostratus in het „Leven van Apollonius”. Iemand heeft een stuk land verkocht, waarin later een groote schat begraven bleek te zijn; deze eischt hij nu op: „Want”, zegt hij, „als ik dat geweten had, had ik het nooit verkocht” — *οὐδ' ἂν ἀποδόσθαι <φησι> τὴν γῆν, εἰ προῦμαθεν ὅτι βίον ἐπ' αὐτῇ ἔχοι*³.

Hoewel het geen erg officieel woord schijnt te zijn geweest, komt het toch wel enkele malen op inscriptie's voor, vrijwel steeds in eeredecreten, in dezelfde verbinding: „deze of gene heeft geld gegeven *ἐκ τοῦ αὐτοῦ (ιδίου) βίου* — uit eigen middelen”⁴.

Vermeldenswaard is nog het adiectivum *βιοτικός* op een papyrusplaats. Iemand richt een schrijven tot den epistates, waarin hij zich beklagt, dat men een overval op zijn huis heeft gedaan, waarbij hem ontroofd zijn het contract van zijn huis *καὶ ἑτέρα βιοτικὰ σύμβολα*, wat de uitgevers vertalen als „business documents”⁵.

§ 3 - Οἶκος

Οἶκος duidt oorspronkelijk het huis aan, maar met alle afhankelijkheid's, als tuinen en akkers, huisraad, voorraden enz., wat dus eigenlijk neerkomt op het volledige bezit van den eigenaar van de *οἶκος* („Hausstand”).

Reeds Homerus gebruikt *οἶκος* in de beteekenis van vermogen. In plaats van *βίοτον κατέδειν* zegt hij evengoed *οἶκον κατέδειν*⁶.

Op het voorstel van Antenor, om Helena aan de Grieken uit

1 vgl. ook B. A. 83. 21: *βίος. ἐπὶ οὐσίαν.*

2 Harpocr. *ἄβιος. πολὺν βίον κεκτημένος* met verwijzing naar Antiphon Soph. (fr. 43).

3 II 39; vgl. Polybius IV 18. 8: *ἐξετοιχωρήσαν τοὺς βίους.*

4 Laum 34 (= I. G. IX 2. 1107) Thessalië 1ste eeuw v. C.; Laum 61 (Eretria 100 v. C.); Laum 100 (Aphrodisias 1ste eeuw n. C.).

5 P. Tebt. 52. 9 (113 v. C.).

6 Odyss. β 238; cf. β 48: *οἶκον διαρραΐσει καὶ βίοτον δλέσσει.*

te leveren, gaat Paris niet in; wel is hij bereid om alles, wat hij uit Argos meebracht, terug te geven:

καὶ ἔτ' οἰκοθεν ἄλλ' ἐπιθεῖναι¹.

Οἰκοθεν moet hier beteekenen „uit mijn eigen bezit”, waarvoor de dichter op een andere plaats ἐξ οἴκου schrijft, nl. wanneer Odysseus als bedelaar aan Antinous zijn schrielijkheid verwijt:

οὐ σὺ γ' ἄν ἐξ οἴκου σῶ ἐπιστάτῃ οὐδ' ἄλλα δολῆς².

Deze uitdrukkingen, ἐξ οἴκου en οἰκοθεν, komen vooral in papyri later vaak voor (zie onder).

Ook Hesiodus gebruikt οἶκος in de zin van vermogen in uitdrukkingen als οἶκον ὀφέλλειν, φέρβειν, μινύθειν enz.³ Bij de lyrici vinden wij het slechts éénmaal bij Mimnermus (οἶκος τροχοῦται)⁴. Herodotus heeft ook nog eenige voorbeelden:

<Υστάσπεος> ὃς καὶ ἐκδιδοὺς τὴν θυγατέρα Δαρείῳ τὸν οἶκον πάντα τὸν ἑωντοῦ ἐπέδωκε ὡς μόνου οἱ ἐούσης ταύτης τέκνου⁵.

Het Attisch spraakgebruik en vooral de redenaars hebben οἶκος en οἰκία scherp gescheiden, die alle voorgaande schrijvers door elkaar gebruikten, al is mij geen voorbeeld bekend van οἰκία als „vermogen”. Het verschil geeft ons Xenophon in het begin van de *Oeconomicus*.

Socrates werpt daar de vraag op: Οἶκος δὲ δὴ τί δοκεῖ ἡμῖν εἶναι; ἄρα ὅπερ οἰκία ἢ καὶ ὅσα τις ἐξω τῆς οἰκίας κέκτηται, πάντα τοῦ οἴκου ταῦτά ἐστιν; — Ἐμοὶ γε οὐν. . . . δοκεῖ, καὶ εἰ μὴδὲ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει εἴη τῶ κεκτημένῳ, πάντα τοῦ οἴκου εἶναι ὅσα τις κέκτηται⁶.

Ammonius drukt het s.v. οἶκος aldus uit:

οἶκος μὲν λέγεται ἢ πᾶσα οὐσία, οἰκία δὲ ἢ ὑφ' ἐνὸς ἢ ὑπὸ δευτέρου κατοικουμένη.

Er kunnen dus in één οἶκος meerdere οἰκίαι „woonruimten” zijn. Hiermee krijgen wij nog even een blik in de primitieve toe-

1 II. H 68.

2 Odys. ρ 455; zout leenen was een zeer gewoon huiselijk iets (Theophr. Char. X 13).

3 bv. Erga 23, 325, 376, 495.

4 fr. 2. 11.

5 VII 224 cf. III 53; βούλει . . . τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς διαφορηθέντα. . . ἔχειν;

6 I 5.

stand, toen de geheele familie, die dan ook *οἶκος* heet, in één huis (familiegoed) samenwoonde, zooals dit b.v. nog van Priamus wordt verteld ¹. De oudere schrijvers gebruiken nu ook *οἶκος* in de zin van *οικία* huis, zelfs in de zin van kamer of tent.

Aristophanes gebruikt *οἶκος* slechts in de zin van huis ², Thucydides weer enkele malen als „vermogen” o.a. in de reeds uit Homerus bekende verbinding — nu echter in het meervoud —

ἐκ τῶν ἰδίων οἴκων χρήματα εισφέρειν ³.

In het algemeen kan worden opgemerkt, dat *οἶκος* meer het vermogen aanduidt als onderdeel van de familie en daarom, vooral bij de redenaars, maar ook later, vaak in verband met erfenissen wordt gebruikt: *οἶκος ὀρφανικός, πατρῶος, μητρῶος* etc. Bekend is uit het Attische recht ook de *μίσθωσις οἴκου*, de verpachting van het vermogen van een wees, waartoe de voogd desgewenscht kon overgaan ⁴.

Zoover mij bekend is, komt deze beteekenis van *οἶκος* niet in de inscriptie's voor, wat natuurlijk zuiver toeval is. Wel kennen de papyri haar zeer goed. Daar doet zich tevens een merkwaardige ontwikkeling voor.

De *οἶκος* omvat ook daar zoowel roerend als onroerend goed. Zoo wordt er ergens gesproken over de *οἶκος γυμνασιάρχων*, waar bedoeld worden de voorraden aan olie e.d., die de gymnasiarchen onder hun beheer hebben ⁵. De voorraden van de stad Alexandrië worden eens genoemd *τὰ ἐπάρχοντα οἴκου πόλεως Ἀλεξανδρείων* ⁶. In het klein verstaat men nu onder de *οἶκος* de voorraden of de voorraadschuren van een landgoed. Op een papyrus te Florence wordt voorgeschreven, dat de pachter zijn pacht *εἰς Ἐρμοῦ πόλιν εἰς οἶκον* d. w. z. aan de schuur van het landgoed moet betalen ⁷. Wordt de pacht niet in naturalia, maar in geld betaald, dan blijft

¹ Odys. I 250 sqq.

² Over één plaats zou men in twijfel kunnen zijn nl. Aves 380: τὸ δὲ μάθημα τοῦτο (nl. het bouwen van muren) σφίξει παῖδας, οἶκον, χρήματα. Aangezien het vermogen in *χρήματα* reeds genoemd staat, lijkt het mij waarschijnlijk, dat *οἶκος* ook hier het huis is.

³ VIII 63.

⁴ Xenoph. Memor. III 6. 2 (*πατρῶος οἶκος*); Hipp. 9. 5; Aristot. Ath. Pol. 56. 6; Oecon. II 1349 b. 15 (*ὀρφανικός οἶκος*); Ath. Pol. 56. 7; Lysias 32. 23; Isaeus II 9, VI 36. 45 (*μίσθωσις οἴκου*).

⁵ P. Oxyrh. I 88. 6 P. Fay. 87. 5. 7 P. Fior. I 41.

de betaling *εἰς οἶκον*, waaronder wij nu moeten verstaan „aan de kassa, in de brandkast”. Daaruit is te verklaren de uitdrukking, die zoo vaak in leeningscontracten voorkomt: *διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου* „van hand tot hand uit de brandkast”, waarmee men bedoelt, dat de leening niet per giro wordt overgemaakt, maar contant wordt betaald ¹.

§ 4 - ΤΑ ὄνΤΑ

Een geheele groep van woorden, die het vermogen aanduiden, gaat uit van de beteekenis „het zijnde” *τὰ ὄντα*. De oudste plaats, waar deze term in onze litteratuur voorkomt, is bij Herodotus:

ἄνδρα, ἐκπεπωκότα ἐκ τῶν ἑόντων ἔχοντά τε οὐδέν εἰ μὴ ὄσα πτωχός ².

Dezelfde uitdrukking *ἐκπίπτειν ἐκ τῶν ὄντων* „zijn vermogen verliezen” vinden wij later weer o.a. bij Lysias:

μὴ περιδεῖν αὐτὸν . . . ἐκ τῶν ὄντων ἐκπεσόντα ³
en bij Isocrates:

πλείους ἂν εὕρομεν τοὺς ἐκ τῶν ὄντων ἐκπεπωκότας ἢ τοὺς δίκην ὑπὲρ τῶν ἁμαρτημάτων δεδωκότας ⁴.

Merkwaardig is, dat juist de term *τὰ ὄντα* zoo vaak wordt gebruikt in verbinding met werkwoorden als *ἐκπίπτειν*, *ἐξίστασθαι*, *ἀποστερεῖν* enz. ⁵.

In het algemeen kan men zeggen, dat men met *τὰ ὄντα* aanduidt het vermogen, waarvan men leeft en waarmee men werkt en dat vandaag eens meer, morgen weer minder kan zijn. In het Hollandsch zou men kunnen zeggen „hebben en houden”, soms ook „voorraden”. Een voorbeeld van het laatste is b.v. te vinden bij Andocides: *<λήσται,> ὑφ' ὧν πολλοὶ ληφθέντες, ἀπολέσαντες τὰ ὄντα, δουλεύοντες τὸν βίον διετέλεσαν*. Wij moeten hier vooral denken aan den reizenden koopman, die door roovers wordt uitgeschud ⁶.

¹ bv. B. G. U. 472 (± 140 n. C.); zie Preisigke Fachwörter s.v.

² III 14.

³ frm. I. 1.; vgl. Epictetus I 9. 27 (Schenkl): *ἀνὴρ πλούσιος καὶ ἐπιφανής, ὄσπερον δ' ἐκπεπωκὸς ἀπάντων*.

⁴ or. XV 160; in dezelfde rede § 318 *ἐκβάλλειν ἐκ τῶν ὄντων*.

⁵ Behalve de reeds genoemde voorbeelden kunnen nog worden aangehaald: Lysias 18. 8, 12, 22; 25. 11; Isocrates VI 88 (*ἀποστερεῖν*).

⁶ or. I 138; vgl. ook Epictetus I. 29. 14: *κρείττονές εἰσιν οἱ δέκα τοῦ ἑνός*.

Een enkele maal vindt men ook samenstellingen van *όντα* in dezelfde zin gebruikt. Bij Homerus vinden wij de verbinding *χαριζομένη παρεόντων*, waar bij *παρέοντα* gedacht wordt aan de levensmiddelenvoorraden, die elders worden aangeduid met *τὰ ἐνδον ἔοντα*: dit *ἔοντα* of *παρέοντα* is nu dus zoo ongeveer een synoniem van *βλος* ¹.

De samenstelling *πρόσοντα* vinden wij éénmaal in de fabels van Aesopus en in een Berlijnsche papyrus ².

§ 5 - ΟΨΣΙΑ

Het meest algemeene woord voor vermogen is het eveneens van de stam van *εἶναι* afgeleide substantivum *οὐσία*. Bij Homerus en Hesiodus komt het woord nog niet voor, evenmin bij de lyrici; sinds Herodotus echter vinden wij het tallooze malen ³.

Οὐσία duidt zoowel het roerend als het onroerend vermogen aan: in de 8ste redevoering van Isaeus wordt medegedeeld, dat de *οὐσία* van Ciron bestond uit een stuk grond, twee huizen, ettelijke slaven en slavinnen, meubilair en uitstaande gelden ⁴. In deze en dergelijke gevallen bestaat de *οὐσία* dus uit beide. Aan de andere kant blijkt bv. uit de uitdrukking *ἐμβατεύειν οὐσίαν* „het bezit betreden” ⁵, dat men speciaal grondbezit bedoelt, terwijl daartegenover ook vaak het geldbezit *οὐσία* heet. Wanneer in de zg. *Ἀθηναίων πολιτεία* op naam van Xenophon de schrijver spreekt over het *παρατίθεσθαι τὴν οὐσίαν ἐν ταῖς νήσοις*, dan moet hier aan het roerend vermogen en wel speciaal het geldbezit worden gedacht ⁶. Zoo staat *οὐσία* vaak als synoniem van *χρήματα*. Andocides spreekt ergens over de soorten van burgerrechtverlies:

ἕτερος δὲ (sc. τρόπος ἀτιμίας) ἦν, ὧν τὰ μὲν σώματα ἀτιμα ἦν, τὴν δ' οὐσίαν εἶχον καὶ ἐκέκτηντο.

... πρὸς τὸ ἀποκτεῖναι, πρὸς τὸ ἀπαγαγεῖν ὅπου θέλουσιν, πρὸς τὸ ἀφέλθαι τὰ ὄντα.

1 Odyss. α 140, δ 46, η 176; ἐνδον ἔοντα η 166.

2 Aesop. 163; B. G. U. 96. 7 (3de eeuw) τὰ πρόσοντα αὐτῷ.

3 De oudste plaats is Herod. I 92: τὴν οὐσίαν... κατιερέυσας... ἀνέθηκεν.

4 § 35; vgl. or. II. 43 sqq.

5 Demosth. 44. 16, 19; vgl. de term *ἐγγειος οὐσία* (Demosth. 36. 5; zie verder ook Hoofdst. VIII § 7).

6 [Xenophon] Ath. Pol. 2. 16; vgl. verder Isocr. I 42 οὐσίαν ἀποκρύπτειν ἐν ταῖς νήσοις en XVIII 48 ἀποκρύπτειν οὐσίαν.

Even verder wordt dit dan aldus herhaald:

*οὔτοι πάντες ἄτιμοι ἦσαν τὰ σώματα, τὰ δὲ χρήματα εἶχον*¹.

Ook Photius geeft op *οὐσία χρήματα ὡς ἡμεῖς*, waarbij wij natuurlijk wel moeten bedenken, dat ook *χρήματα* algemeen gebruikt kan zijn². Hiermee hangt samen de onderscheiding in *φανερὰ* en *ἀφανῆς οὐσία*, d. w. z. het bezit, dat gezien wordt en niet geloochend kan worden (grondbezit, slaven, vee, huisraad) en het bezit, dat men niet ziet en dat dus wel geloochend kan worden (baar geld en uitstaand kapitaal). Deze onderscheiding, die vooral voor de belastingheffing zoo belangrijk was, is reeds vaak besproken; op deze plaats zal er dan ook niet verder op ingegaan worden³.

In het algemeen kan men zeggen, dat *οὐσία* gezegd wordt van het vermogen van een persoon, zonder dat aan herkomst noch samenstelling wordt gedacht. Wanneer men de herkomst wil aanduiden, zegt men meest *οἶκος*, zooals boven reeds is opgemerkt, hoewel men toch ook wel *πατρῶα* (of *πατρὸς*) *οὐσία* kan tegenkomen⁴.

Merkwaardig is nog op te merken, dat men bij verbeurdverklaren en ook wijden aan de godheid van vermogens, bijna uitsluitend *οὐσία* gebruikt, nooit *βίος* of *οἶκος* en slechts zelden *χρήματα*⁵.

Tenslotte zij nog gewezen op de uitdrukking *οἱ (τὰς) οὐσίας ἔχοντες (κεκτημένοι)* voor de „rijken”⁶.

1 or. I. 73; cf. 4. 15. De tegenstelling *σῶμα-οὐσία* „persoon-vermogen” komt vrij veel voor o.a. Lysias 6. 31; Demosth. 10. 28; Dinarchus I. 6. enz.

2 Hij verwijst naar Eupolis fr. K. I 317. 216.

3 zie Lipsius Attisches Recht p. 677, Bongenaar, Isocrates' Trapeziticus, p. 234-239.

4 Lysias 21. 22; 32, 13; Demosth. [40] 60; [44] 23, 28; Artemidorus V 42, I 79 (*μητρῶα*); Herodianus VII 4. 3 (*πατρῶων καὶ προγονικῶν οὐσιῶν*).

5 Van de vrij talrijke voorbeelden mogen hier genoemd worden: Lysias 18. 17; 19. 34, 61; 25. 26 (*δημεύειν*); Demosth. 20. 156; 24. 87, 89 (*δημοσίαν εἶναι*); 47. 44; Syll.³ 173 (Athene 363/2 v. C.) en 167 (Mylasa 161/0 v. C.); Dio Cassius 38. 17. 6.

6 De uitdrukking komt voor met en zonder lidwoord, zonder eenig verschil van beteekenis; het laatste echter slechts een paar maal in de comedie (Anaxilas fr. K. II 274. 33 en Diodorus fr. K. II 421. 2); verdere voorbeelden — met lidwoord — Lysias 29. 2; Isocrates VII 32, XX 20; Demosth. 10. 38, 42; Plato Politicus 291 E; Aristot. Pol. III 8. 1279 b 18, IV 6. 1293 a 21, id. II 1296 a 25, V 5. 1304 b 22; *οἱ τὰς οὐσίας κεκτημένοι* vinden wij bij Isocrates VI 67 en VIII 128 en Demosth. 10. 36.

In de papyri van de keizertijd is het woord *οὐσία* een technische term geworden: men duidt er mee aan niet het bezit in het algemeen, doch de landgoederen, door de keizers — speciaal in de 1ste eeuw — aan familieleden of gunstelingen gegeven ¹. Wanneer Suidas s.v. *οὐσία* schrijft:

ἢ δὲ τῶν πολλῶν συνήθεια κέχρηται τῷ προσρήματι ἐπὶ τῶν σημαιομένων κτήσεων, ὧν τις κέκτηται, οἷον οἰκημάτων, βοσκημάτων καὶ λοιπῶν ὄλῶν — „het gewone spraakgebruik gebruikt het woord voor de zoogenaamde *κτήσεις*, die iemand bezit bv. huizen, weiden en verder bosschen” ², dan denkt hij ongetwijfeld aan deze Hellenistische en Romeinsche *οὐσίαι*, want het gewone Grieksche spraakgebruik zegt zeker niet *οὐσία* speciaal van grondbezit.

Behalve *οὐσία* vindt men een enkele maal het verkleinwoord *οὐσίδιον* bv. in een fragment van den comediedichter Nicomachus ³ en bij Epictetus, wanneer hij de spot drijft met alle uiterlijkheden en dus kleineerend spreekt over *τὸ σωματίον καὶ τὸ οὐσίδιον καὶ τὸ ἀξιωματίον* ⁴.

Zooals naast *ὄντα* staat *πάροντα*, zoo komt ook naast *οὐσία* *παρουσία* voor, volgens het getuigenis van Suidas s.v. *παρουσία ἀντὶ τοῦ περιουσία, ἧτοι ἡ αἰτία τοῦ πλούτου, οὐσία*, die daarbij verwijst naar den comicus Crates: *ἔχοντες εὐπαθῆ βίον παρουσίαν τε χρημάτων* ⁵.

Behalve op deze plaats en in een fragment van Plato Comicus vinden wij het woord in deze zin niet meer.

Een andere samenstelling van *οὐσία*, die ook wel in dezelfde beteekenis voorkomt, is *περιουσία*, hoewel dit woord eigenlijk het groote vermogen, de rijkdom aanduidt — *ἡ περιττὴ οὐσία* (Suidas).

§ 6 - Τ'Α ὙΠ'ΑΧΟΝΤΑ

Op één lijn met *ὄντα* of *πάροντα* staat de uitdrukking *τὰ ὑπάρχοντα*, wat ook oorspronkelijk de aanwezige voorraden aanduidde.

1 Voor litteratuur zie men Rostowzew Studien zur Geschichte des Kolonats p. 120, die ook alle bekende plaatsen heeft verzameld.

2 Suidas knoopt hieraan vast een etymologie van het woord *πλούσιος*, wat ontstaan zou zijn uit *πολυούσιος*.

3 frm. K. III 389. 3 (*οὐσίδιον γὰρ καταλιπόντος μοι πατρός . . .*).

4 II 2. 10 (Schenkl).

5 frm. K. I 135. 16.; verder nog Plato Com. frm. K. I 650. 177.

Vaak is zelfs niet precies uit te maken of men met de beteekenis „voorraad” of „vermogen” te doen heeft; dikwijls dekken deze beide beteekenissen elkaar ook.

Xenophon verhaalt in de Anabasis, hoe de soldaten hun gesneuvelde krijgsmakkers begroeven *ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὡς ἐδόναντο κάλλιστα*: men moet hier natuurlijk niet aan vermogen denken, maar aan de voorraden, die zij bij zich hebben en waaruit zij zoo goed en zoo kwaad als het gaat hun makkers de noodige offers brengen ¹.

Iets dergelijks hebben wij in den Archidamus van Isocrates:

ἔτι δὲ τὴν τῶν σωμάτων τροφήν ἡμῖν μὲν ῥαδίαν οὖσαν ἐκ τε τῶν ὑπαρχόντων (uit onze voorraden, die wij nu bezitten) καὶ τῶν ἐκ τοῦ πολέμου γιγνομένων ².

Juist de tegenstelling „wat er nu is” en „wat er van worden kan” wordt vaak met *ὑπάρχοντα* aangeduid, bv. <de bezitters> *ἀεὶ τοῦ πλέονος ὀρεγόμενοι περὶ τῶν ὑπαρχόντων κινδυνεύουσιν* ³ of: *συνέβη δὲ Στρατοκλεῖ πρὸς τοῖς ὑπάρχουσι πλέον ἢ πένθ' ἡμιταλάντων οὐσίαν λαβεῖν* ⁴.

In deze laatste voorbeelden heeft *ὑπάρχοντα* reeds de beteekenis „vermogen” ⁵. Eenigszins praegnant gebruikt vinden wij het woord in een fragment van den comicus Menander, waar hij spreekt over de zoon van een arm man, die niet in rijkdom is opgegroeid:

*ἄνδρὸς πένητος υἱός, ἐκτεθραμμένος
οὐκ ἐξ ὑπαρχόντων* ⁶.

Ook in inscriptie's komt het woord voor hoewel niet vaak. Vermelding verdient een raadsbesluit uit Thisbe, waar men gesproken heeft *περὶ χωρῶν, οἰκιῶν καὶ τῶν ὑπαρχόντων*: onder *ὑπάρχοντα* wordt hier dus niet bezit in het algemeen verstaan, maar alle bezit behalve gronden en huizen, dus het roerend bezit ⁷.

In de papyri is het woord zeer gewoon, geconstrueerd met de dativus — als in het klassieke Grieksch — maar ook met de geni-

¹ Anab. VI 4. 9.

² or. VI 78.

³ Isocr. VIII 7.

⁴ Isaeus XI 41; vgl. verder nog Demosth. 23. 209; Aristot. Rhet. I 4. 1359 b. 33; de papyri schrijven wel *ὑπάρχοντα καὶ ὑπάρξοντα* bv. B. G. U. 740; P. Oxyrh. 136. 40 en 138. 38 (allen 6—7de eeuw).

⁵ Reeds Andocides IV 26 gebruikt *ὑπάρχοντα* en *οὐσία* dooreen.

⁶ fr. K. III 103. 354.

⁷ Syll.² 646 (170 v. C.).

tivus, dus zoowel τὰ τῷ δεῖνα of τοῦ δεῖνα ὑπάρχοντα. Ook het enkelvoud komt een enkele maal voor ¹.

Verreweg de meeste keeren vinden wij ὑπάρχοντα in leeningscontracten, steeds in dezelfde formule:

ἢ δὲ πρᾶξις ἔστω ἐκ τῶν τῷ δεῖνα ὑπαρχόντων πάντων — „de invordering zal geschieden uit alle bezittingen van N. N.” ²

§ 7 - ὙΠΑΡΞΙΣ

In de latere tijd is er een apart substantivum ὑπαρξις ontstaan, wat volgens Hesychius s.v. een synoniem van οὐσία is. Artemidorus verbindt eenige malen βίος en ὑπαρξις ³. Een der inscriptie's te Priene gevonden schrijft eerst τὰ ὑπάρχοντα en eenige regels verder ὑπαρξις ⁴. Vooral in de papyri wordt dit woord veel gebruikt.

Een verwante vorm is het woord ὑπαρχά, dat wij eenmaal op een inscriptie uit Epidaurus vinden

μηδεμίαν ὑπαρχὰν ἔχοντος . . . ἀλλ' ἢ χώραν μόνον ⁵.

Tenslotte vinden wij ook nog de vorm τὰ ὑπαρκτά in de zin van vermogen bij Philo ⁶.

§ 8 - ὙΠΟΣΤΑΣΙΣ

Een woord voor vermogen, dat ons vrijwel alleen uit de papyri bekend is, is ὑπόστασις, eigenlijk „wat eronder staat, waarop men steunen kan”.

Het woord komt voor in leeningscontracten uit de latere keizer-tijd (5de en 6de eeuw), vrijwel steeds in dezelfde formule:

κινδύνῳ αὐτοῦ καὶ πόρῳ τῆς αὐτοῦ παντοίας ὑποστάσεως — „op zijn risico en door de inkomsten van zijn vermogen, waaruit dat ook moge bestaan” ⁷.

Ook in de inscriptie's is het woord nu gevonden. Op een graf-

¹ o.a. B. G. U. 993 III 11 (καὶ εἴ τι ἄλλο ὑπαρχον ἔστι) en P. Oxyrh. 237. VI 27.

² bv. B. G. U. 717, 726, 873, 989; P. S. I. 964.

³ II 24, III 23.

⁴ Inschr. von Priene 115 (1ste eeuw v. C.). De oudste plaats schijnt te zijn Polyb. II 17. 11.

⁵ Inschr. v. Epidaurus I 75.

⁶ Legis Allegoriae III 70 (C.-W. I 157).

⁷ B. G. U. 1020. 16; P. Grenfell 86. 14; 87. 34; 90. 17; andere voorbeelden zijn nog P. Oxyrh. 237 IV 39 en VIII 26; 1274. 15.

schrift uit de 4de eeuw na C. beroemt de overledene er zich op, dat hij het graf voor zich en zijn vrouw op eigen kosten heeft gemaakt — *ἐποίησα τὸ ἡρώϊον ἐκ τῆς ὑποστάσεώς μου ἐμαντῶτε καὶ τῇ σεμνοτάτῃ συμβίῳ μοι* ¹.

§ 9 - ΧΡΗΜΑΤΑ

De term *τὰ χρήματα*, steeds in het meervoud, afgeleid van de stam van *χρησθαι*, dus eigenlijk „gebruiksvoorwerpen” is ook een uitdrukking voor vermogen geworden.

Bij Homerus komt het woord slechts in de Odyssee voor in uitdrukkingen als *χρήματα ἔδειν*, *δαρδάπτειν* e.d. ², dus in de betekenis „goederen”. In het 13de boek worden ook de gastgeschenken der Phaeacen *χρήματα* genoemd, terwijl Odysseus zich inspant om voor zijn thuiskomst *χρήματα ἀγυρτάζειν* ³.

Ook Hesiodus gebruikt *χρήματα* in de zin van goederen en noemt bv. ook de werktuigen van den boer met deze naam:

χρήματα δ' ἐν οἴκῳ πάντ' ἀρμένα ποιήσασθαι ⁴.

Bij de overige dichters en ook in de tragedie beteekent *χρήματα* steeds „bezit(tingen), rijkdom” ⁵.

Een belangrijke plaats is het bekende fragment van Heraclitus over de rol van het vuur:

πυρός τε ἀνταμοιβή τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὀκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός ⁶ — „Umsatz findet wechselseitig statt des Alls gegen das Feuer und des Feuers gegen das All, wie des Goldes gegen Waren und der Waren gegen Gold” (Diels).

De *χρήματα* zijn hier dus de waren, die voor goud (geld) worden geruild en omgekeerd; men ziet hier echter, dat ook het goud (geld) waar is, als alle andere dingen. Het is dus niet te verwonderen, dat *χρήματα* ook „geld” gaat beteekenen.

Dikwijls zijn deze drie beteekenissen niet te onderscheiden. Reeds op eenige plaatsen bij Theognis zou men *χρήματα* met geld kunnen vertalen; de verschillende malen dat het woord bij De-

¹ S. E. G. VI 361.

² Odysss. ξ 92; π 315.

³ Odysss. τ 284.

⁴ Erga vs. 407.

⁵ bv. Solon fr. 2. 6; 3. 3; 12. 7, 42; 14. 4; 22. 8; Pindarus Isthm. II 11; Sophocles Oed. Rex 542.

⁶ Heraclitus fr. 90; vgl. Syll.³ 92: *ἐξῆναι αὐτῷ . . . χρήματα ἐσάγειν.*

mocritus voorkomt vertaalt Diels afwisselend met „Vermögen” en „Geld”, maar voor het eene is evenveel te zeggen als voor het andere ¹.

De eerste maal, dat wij zeker met de beteekenis „geld” te doen hebben, is in een inscriptie uit Athene uit het midden der 5de eeuw, waar gesproken wordt over het geld, dat de kolonisten uit de schatkist meekregen:

Αἰσχίνεν (h.e. τὸν ταμίαν) δὲ ἀκολουθῶντα ἀπο[διδόναι τὰ χρή]ματα ².

Hiermede is nu de ontwikkelingsgang van *χρήματα* ten einde. De drie beteekenissen:

bezittingen (meest roerende)
waren
geld

loopen nu naast elkaar voort, vaak niet te onderscheiden. Een koopman bv. gaat met zijn *χρήματα* — waren — op reis; deze *χρήματα* vertegenwoordigen voor hem zijn geheele bezit — al weer *χρήματα* —; hij verkoopt alles en komt nu met het verdiende geld — ten derde male *χρήματα* — weer thuis. Het zijn steeds dezelfde *χρήματα* gebleven, slechts onder een andere vorm.

Een enkele maal bemerkt men, dat het Grieksch in het woord *χρήματα* nog iets heeft gevoeld van „bruikbaar zijn”. Isocrates stelt bv. *χρήματα* tegenover *κτήματα*, waarbij hij dan het laatste opvat als bezit zonder meer, terwijl *χρήματα* dan het bruikbare deel ervan aanduidt. Men kan immers ook dingen bezitten — *κτήματα* — die men niet gebruiken kan, die dus niet tevens *χρήματα* zijn, bv. wanneer een lamme een paard bezit ³.

§ 10 - ΚΤΗΜΑΤΑ

Als laatste woord voor bezit of vermogen rest ons thans nog

¹ Theognis 276, 346; Democritus fr. 40, 78, 219, 222, 279, 282, 286; in fr. 279, merkwaardig als pleidooi voor de Geschlossene Hauswirtschaft is de vertaling „geld” zeker foutief: *δατεῖσθαι τὰ χρήματα* is hier „zijn vermogen verdeelen”. Ook in 282 behoeft *χρημάτων χρησις* geen „gelduitgeven” te zijn.

² Syll.³ 67 (ante ann. 441).

³ Isocrates I 27/8; reeds Xenophon Oecon. I 1—8 had deze onderscheiding gemaakt; evenzoo Plato Leg. IV 728 C.

de term *κτῆματα* met zijn verwanten *κτῆσις* en *πᾶμα*. Reeds Homerus gebruikt *κτῆμα*, zoowel in het enkelvoud „bezitting” als in het meervoud: *κτῆσις* daarentegen steeds in het enkelvoud ¹. Het is bij hem zoowel roerend als onroerend goed. Merkwaaardig is bv. dat, wanneer sprake is van koopen, er dan steeds staat *κτεάτεσσι ἐόισι πρίασθαι*, waar wij evenals bij *χρήματα* de handel nog als ruilhandel zien, waarbij men zijn eigen bezittingen inruilt tegen andere voorwerpen ². Een beteekenisontwikkeling als *χρήματα* heeft doorgemaakt, heeft bij *κτῆματα* echter niet plaats gevonden: wij vinden het nooit in de beteekenis van „geld”.

Wel wordt, zooals wij op pg. 18 hebben uiteengezet, juist vaak *κτῆματα* en *χρήματα* tegenover elkaar gezet, als aan de eene kant de dingen, die men eenvoudig bezit, en aan de andere kant, de dingen waarvan men ook profijt kan trekken.

In de latere tijd is *κτῆματα* meest een landgoed, vooral in de papyri ³. Daar doet zich het merkwaaardige feit voor, dat in de 3de eeuw v. C. een *κτῆμα* steeds is een wijngaarde of tuinbouwland, maar nooit grondbezit in het algemeen. Dit komt pas voor in de keizertijd, zooals de scherpzinnige onderzoekingen van Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates* p. 14 sq. hebben aangetoond.

Als Dorisch equivalent van de stam *κτη*. vinden wij de wortel *πα*, waarvan dus afgeleid zijn *πέπαμαι* „ik bezit” en *τὰ πάματα* „de bezittingen”, die op dezelfde manier worden gebruikt als *κεκτῆσθαι* en zijn afleidingen ⁴.

1 II. E 158, I 382; Odyss. δ 127, ζ 62.

2 Odyss. α 430, ζ 115, 452, ο 483.

3 Oudste vb. Demosth. 18. 141 (*κτῆμα ἐν Βοιωτίᾳ*).

4 bv. American Journal of Archaeology 1901 p. 159 *τὰ δὲ πάματα πεπράσθω*, Syll.³ 527. 89 en I. G. IX 1. 334. 41.

HOOFDSTUK II

BEDRIJFSKAPITAAL EN DEPOSITO

§ 1 - 'ΑΦΟΡΜΗ

Het woord *ἀφορμή* „punt van uitgang” is gebruikt ter aanduiding van zeer vele dingen, bv. gelegenheid, mogelijkheid, uitgangspunt, militaire operatie-basis (Thucydides I 90).

Ons interesseeren op het oogenblik slechts de economische beteekenissen van *ἀφορμή*, die ook nog vrij talrijk zijn. In de eerste plaats dan duidt *ἀφορμή* aan het uitgangspunt van het leven (*ἀφορμή τοῦ βίου*), m. a. w. „de middelen van bestaan, de bron van inkomsten”.

Deze beteekenis heeft het woord b.v. in de *Medea* van Euripides, wat tevens de plaats is, waar het het eerst in de litteratuur verschijnt. *Medea* smeekt om een dag uitstel, voor zij verbannen wordt, ten-einde

*Ξυμπερᾶναι φροντίδ' ἢ φευξοῦμεθα
παισίν τ' ἀφορμὴν τοῖς ἑμοῖς, ἐπεὶ πατήρ
οὐδὲν προτιμᾷ μηχανήσασθαι τέκνοις ¹.*

De scholiast teekent hierbij aan: *ἦν ἡμεῖς προβολὴν καλοῦμεν εἰς τὸ ζῆν, οἱ Ἀττικοὶ ἀφορμὴν λέγουσι*. Merkwaardig is, dat wij *προβολή* in deze beteekenis nu juist niet kennen.

Speciaal Attisch is deze beteekenis van *ἀφορμή* echter niet. Een duidelijk voorbeeld is ook te vinden bij Philo Iudaeus, die, na de *πόροι* „inkomsten” der Joodsche priesters te hebben besproken, deze samenvat met de woorden: *τοσαύτας δὲ προσόδων ἀφορμὰς χαρισάμενος τοῖς ἱερεῦσιν κτλ* ². Verderop in dezelfde ver-

1 vs. 342. vgl. Xenophon Memor. III 12. 4 *τοῖς ἑαυτῶν παισὶ καλλίους ἀφορμὰς εἰς τὸν βίον καταλείπουσιν*.

2 de Spec. Leg. I 141, 151, 156 (C.-W. V p. 34, 37); cf. Hesychius *πόρος* καὶ *ἀφορμή*; vgl. ook B. G. U. 1256, waar iemand ontheffing vraagt van een liturgie, omdat hij geen *ἀφορμή* heeft: de papyri spreken in dergelijke gevallen overigens steeds van *πόρος*.

handeling gebruikt hij nogmaals hetzelfde woord in een toespraak tot den vrijgelaten slaaf:

σὸν γὰρ ἐγκώμιον, εἰ μὴ πένης ὢν ἀπαλλάττοιο τῆς οἰκίας, ἀλλὰ τῶν εἰς τὰναγκαῖα ἀφορμῶν εὐπορηκῶς¹.

Hetzelfde gebruik treffen wij aan bij Plutarchus in zijn geschriftje „de vitando aere alieno”:

ἄρ’ οὐ δὴ ἔδει καὶ περὶ χρημάτων εἶναι νόμον, ὅπως μὴ δανείζωνται παρ’ ἐτέρων, μηδ’ ἐπ’ ἀλλοτρίας πηγὰς βαδίζωσι, μὴ πρότερον οἴκοι τὰς αὐτῶν ἀφορμὰς ἐξελέγξαντες καὶ συναγαγόντες ὥσπερ ἐκ λιβάδων τὸ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον αὐτοῖς; — Zou er geen wet moeten zijn over geldzaken, die verbiedt om van anderen te leenen of andere bronnen aan te boren, zonder dat men thuis eerst zijn eigen bronnen van inkomsten heeft onderzocht en wat nuttig en noodzakelijk is als uit een stroom heeft verzameld².

Zoo spreekt Artemidorus van ἀφορμαὶ βιωτικάι. Iemand droomde, dat hij geen geld heeft. Dat beteekende, dat hij spoedig sterven zou: οὐ γὰρ ἦσαν αὐτῷ ἀφορμαὶ βιωτικάι³.

Behalve de particuliere bronnen van inkomsten kunnen ook die van de staat met ἀφορμή worden aangeduid. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de redevoering „de symmoriis” van Demosthenes. Het gerucht gaat, dat de Perzische koning weer een expeditie tegen de Grieken wil ondernemen. Demosthenes stelt nu de Atheners gerust: „vroeger hebben wij de Perzen weerstaan; nu zijn wij veel rijker dan toen, dus de koning zal zich nog wel eens bedenken, voor hij een dergelijke onderneming waagt. Εἰ γ’ ἐπὶ χρήμασιν αὐτῷ μέγ’ ἐπέρχεται φρονεῖν, καὶ ταύτην ἀσθενεστέραν ἀφορμὴν τῆς ὑμετέρας εὐρήσει. Want het goud, dat hij bezit, zal wel spoedig verdwenen zijn. Ἡμῖν δὲ τὸ τῆς χώρας τίμημ’ ὑπάρχον ἀφορμὴν ἀκούσεται”⁴.

Een tweede beteekenis van ἀφορμή is „som geld, om het een of ander te bekostigen”. Ook hiervan geeft Demosthenes ons een voorbeeld in de eerste Philippica. De spreker berekent daar de kansen van de oorlog, ook van de financieele kant bekeken. De kosten begroot hij op ruim 90 talent, alleen voor soldij (σιτηρέσιον):

¹ op. cit. II 85 (C. W. V p. 107). Wendland vertaalt „Mittel zur Bestreitung der Lebensbedürfnisse”.

² Moralia p. 827 E.

³ Oneirocr. V 88.

⁴ or. 14. 29/30.

εἰ δέ τις οἶεται μικρὰν ἀφορμὴν, σιτηρέσιον τοῖς στρατενομένοις ὑπάρχειν, οὐκ ὀρθῶς ἔγνωκε — „meent iemand, dat het bedrag te klein is om soldij aan de soldaten uit te keeren, dan is hij abuis”¹.

In verreweg de meeste gevallen is ἀφορμὴ het kapitaal, waarmee men een zaak opzet, het bedrijfskapitaal. Deze beteekenis is ook den lexicographen zeer goed bekend: volgens hen is het iets speciaal Attisch, b.v. Suidas s.v.:

*ιδίως παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς, ὅταν τις ἀργύριον δώσει ἐνθήκην, ἀφορμὴ καλεῖται*²

en Phrynichus:

*τὸ δὲ ἐνθήκη ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσιν ἄτοπον. ἀφορμὴν γὰρ λέγουσι οἱ ἀρχαῖοι (d. z. de Attici)*³.

Inderdaad komt in onze overlevering deze beteekenis vrijwel uitsluitend voor bij de Attische schrijvers van Aristophanes tot en met Demosthenes.

In één geval is het de Staat, die bedrijfskapitaal noodig heeft, nl. in de *Πόροι* van Xenophon. Op eenige plaatsen na elkaar herhaalt de schrijver, die de Staat verschillende bedrijven wil ter hand doen nemen, dat men om inkomsten te krijgen, eerst kapitaal zal dienen te hebben:

*ὄσαι δ' ἂν ἄλλαι δοκοῦσί μοι πρόσοδοι γίνεσθαι, γινώσκω ὅτι ἀφορμῆς δεήσει εἰς αὐτάς*⁴.

De overige gevallen, waar dus het bedrijfskapitaal van een particulier wordt bedoeld, zijn, chronologisch gerangschikt, de volgende:

1. Een fragment van Aristophanes: *μέλλει δὲ πέμπειν τοὺς εἰς ἀφορμὴν*, waarvan wij verder echter niets leeren⁵.

2. Een fragment van den sofist Antiphon:

*γυμνωθεῖσα δὲ ἀφορμῆς, πολλὰ καὶ καλὰ κακῶς διαθεῖτο*⁶.

3. Een kennis van Socrates, die gedurende de Peloponnesische oorlog met al zijn vrouwelijke familieleden van buiten de stad

1 or. 4. 29.

2 cf. B. A. p. 472. 7 waar ongeveer dezelfde woorden staan.

3 199 (p. 304 Rutherford). Over het woord ἐνθήκη zie pg. 25 sqq.

4 Xen. Vect. III 6, 9, 12; IV 34.

5 frm. Kock I 567. 724 (Hesychius s.v. ἀφορμὴ).

6 frm. 54 Diels (Harpocration s.v. διάθεσις).

zit opgescheept, krijgt van hem de raad, hen allen aan het werk te zetten. Hij moet dan echter geld leenen, wat hij vroeger nooit wilde doen uit angst voor de gevolgen: „nu zal ik er denkelijk wel toe overgaan *εις ζργων ἀφορμήν*, voor de bedrijfsmiddelen”. De *ἀφορμή* is hier dus niet zoozeer het geld, als wel de daarvoor gekochte gereedschappen en grondstoffen, kort gezegd de inventaris van de werkplaats. Ook op andere plaatsen zullen wij zien dat de beteekenissen bedrijfskapitaal en inventaris dooreen loopen ¹.

4. De beklagde in het bekende eerste Lysias-fragment wilde een parfumeriewinkeltje opzetten:

κατασκευάζομαι τέχνην μυρσεψικὴν ἀφορμῆς δὲ δέομαι, καὶ οἴσω δέ σοι ἐννέ' ὀβόλους τῆς μναῖς τόκους ².

Uitdrukkelijk wordt hier dus gestipuleerd, dat voor het leenen van een bedrijfskapitaal rente, en zelfs vrij hooge rente, zal worden betaald.

5. In de Areopagiticus vertelt ons Isocrates, hoe in die goede oude tijd tusschen rijk en arm elk spoor van naijver ontbrak, maar *οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες . . . τοῖς μὲν γεωργίας ἐπὶ μετρίαις μισθώσεσι παραδιδόντες, τοὺς δὲ κατ'ἐμπορίαν ἐκπέμποντες, τοῖς δ'εἰς τὰς ἄλλας ἐργασίας ἀφορμὴν παρέχοντες*. Die *ἄλλαι ἐργασίαι* zijn dan de winkel- en werkplaatsbedrijven ³.

6. In een andere redevoering spreekt Isocrates over den waarzegger Thrasyllus, die een deel van het vermogen van zijn leermeester had geërfd en nu *λαβὼν ταύτας ἀφορμὰς ἐχρῆτο τῇ τέχνῃ*. Blijkbaar had dus een waarzegger ook kapitaal noodig om zijn beroep te kunnen uitoefenen ⁴.

7. Leocrates, tegen wien de eenige ons overgeleverde redevoering van Lycurgus is gericht, vlucht uit Athene naar Megara en neemt al zijn geld mee:

οἷς παρ' ὑμῶν ἐξεκομίσατο χρήμασιν ἀφορμῇ χρώμενος, ἐκ τῆς ἡπείρου παρὰ Κλεοπάτρας εἰς Λευκάδα εἰσιτήγει καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κόρινθον ⁵.

Uit deze plaats (trouwens ook reeds uit no. 6) zien wij, dat een *ἀφορμή* volstrekt niet altijd een geleend bedrag behoeft te zijn, zooals Suidas (z.b.) zou doen gelooven: deze man handelt met zijn eigen geld.

¹ Xenoph. Memor. III 7. 11/2. De man zet tenslotte een weverijtje op.

² frm. 1. 2.

³ or. 7. 32.

⁴ or. 19. 6.

⁵ § 26.

8. In een goede democratie, zoo schrijft Aristoteles in de *Politica* voor, moeten de inkomsten zorgvuldig worden beheerd en niet weggesmeten aan *μισθοί*:

*χρῆ διανέμειν τοῖς ἀπόροις, μάλιστα μὲν εἴ τις δύναται τοσοῦτον ἀθροίζειν, ὅσον εἰς γηδίου κτήσιν, εἰ δὲ μὴ πρὸς ἀφορμὴν ἐμπορίας καὶ γεωργίας*¹.

De *ἀφορμή* dient hier dus als bedrijfskapitaal voor den handelaar en den niet grondbezittenden boer.

9. Onder de *δίκαι ἔμμηνοι* noemt Aristoteles in de „Atheensche Staatsinrichting” ook processen, die het gevolg zijn van het feit dat *εἰάν τις ἐν ἀγορᾷ βουλόμενος ἐργάζεσθαι δανεῖσθαι παρὰ τινος ἀφορμὴν*². Als illustratie hiervan kunnen wij weer aan het Lysias-fragment denken.

10. Bij Demosthenes wordt op ettelijke plaatsen gesproken van de *ἀφορμαί* van de bank van Pasion en Pollux neemt ook onder de termen van het bankbedrijf, blijkbaar op grond hiervan, *τραπέζης ἀφορμαί* op³.

11. Overdrachtelijk gebruikt staat *ἀφορμή* in de bekende regel van Demosthenes:

*πίστις ἀφορμὴ τῶν πασῶν ἐστὶ μέγιστη πρὸς χρηματισμόν*⁴.

Dit is een der zeer weinige plaatsen, waar *πίστις* voorkomt in de zin van crediet.

12. Tenslotte is er nog een merkwaardige *tabula defixionis* uit Athene, waarin een *πορνοβοσκός* wordt vervloekt.

[Θέ]ωνα καταδῶ αὐτὸν καὶ τὰς
 παιδίσκας αὐτοῦ καὶ τὴν τέχνην
 καὶ τὴν ἀφορμὴν καὶ τὴν
 ἐργασίαν αὐτοῦ καὶ λόγους . . . κτλ⁵.

Wat hier bedoeld wordt is niet geheel duidelijk: wij kunnen

1 VI 5. 1320 a 39.

2 Ath. Pol. 52. 2.

3 Demosth. 36. 11, 12, 13, 14; 45. 5, 47; Pollux III 84. vgl. Beauchet, *Droit Privé* IV 241: „*ἀφορμή* était la somme déposée par un particulier chez un trapézite pour être compris dans le fonds de roulement de la banque”. In uitgebreider zin wordt het dan „une somme d’argent fournie par un commenditaire à un négociant pour que celui-ci l’emploie à son commerce”. B. zoekt dus in de *ἀφορμαί τραπέζης* de grondbeteekenis van het woord, echter ten onrechte.

4 or. 36. 44.

5 Ziebarth in *Göttinger Gelehrt. Nachr.* 1899 p. 118.

hier zoowel aan geld als aan de inventaris i.c. de hetaeren denken.

13. In later tijd komt het woord nog in deze beteekenis voor bij Plutarchus in het Leven van Tib. Gracchus: *γεωργίας ἀφορμή*¹.

§ 2 - 'ENΘ'HKH

In alle oude lexica stond, zooals wij zagen, naast het woord *ἀφορμή* de term *ἐνθήκη* als een later synoniem bv. in de op pg. 22 aangehaalde plaatsen van Phrynichus en Suidas, waaraan wij nog kunnen toevoegen de inleiding van Libanius op Demosthenes' 36ste redevoering.

Een voorbeeld is te vinden in het Droomenboek van Artemidorus. Een myrrhekoopman droomde, dat hij zijn neus verloor: *ἀπόλεσε τὴν ἐνθήκην καὶ ἐπαύσατο μυρροπωλῶν διὰ τὸ μὴ ἔχειν ῥῖνα* — „hij verloor zijn bedrijfskapitaal en hield op myrrhehandelaar te zijn, doordat hij geen neus had”².

Deze man bezat dus een *ἐνθήκη*, zooals zijn Atheensche collega uit het Lysiasfragment vijf eeuwen terug een *ἀφορμή* had.

Men zou nu kunnen denken aan de Hollandsche uitdrukking „ergens geld insteken” en dan *ἐνθήκη* opvatten als het in een bedrijf gestoken kapitaal. Mijns inziens ligt de zaak echter anders.

Het woord komt nl. meer voor en wel vooral in verband met schepen. Het is weer Artemidorus, die ons een voorbeeld geeft. Wanneer hij uitlegt, wat de verschillende scheepsonderdeelen als droomgezicht beduiden, schrijft hij ook: *τροπὶς δὲ τὴν ἐνθήκην σημαίνει*, wat niet anders kan beteekenen als „de kiel duidt aan de lading”³.

Bij den kerkvader Epiphanius (4de eeuw na Chr.) vinden wij dan een tweede voorbeeld⁴ en tenslotte komt het woord in dezelfde beteekenis nog voor in de zg. Zeewet van RHODUS (6de—8ste eeuw). Duidelijk spreekt bv. een dergelijke paragrafentitel:

περὶ πλοίου πεφορτωμένου βολήσαντος τῆς ἐνθήκης σωθείσης
 of *περὶ πλοίου ναυαγήσαντος καὶ μέρος τι τοῦ πλοίου καὶ τῆς ἐνθήκης σωθέντων*

1 c. 11.

2 IV 27.

3 II 23. cf. *παρενθήκη* in de beteekenis van „ballast”, vooral bij schepen (Pollux I 90, Hesychius sv. *ἐπιβατικά* en B. A. 97. 19) en het woord *ἐνθέμιον* voor het achterdeel van het ruim (Pollux I 99).

4 Epiphanius adv. haeres. II 1. 61 (Migne 41 p. 1045 A).

„over een volgeladen schip, dat verongelukt, terwijl de lading gered wordt” „over een schip, dat schipbreuk lijdt, terwijl schip en lading gedeeltelijk worden gered”¹.

Bovendien is ons, zelfs reeds uit de klassieke tijd, het werkwoord *ἐντίθεσθαι* bekend in de beteekenis „laden” en ook dit steeds van schepen gezegd.

In de pseudo-Demosthenische rede tegen Phormio, handelend over een geval van bedrog bij een bodemerijcontract, vertelt de aanklager, dat hij aan Phormio 20 minae heeft geleend voor een retourvaart naar de Pontus op voorwaarde, dat deze als onderpand de dubbele waarde aan goederen zou meevoeren:

ἐνθέσθαι εἰς τὴν ναῦν τετρακισχιλίων φορτία ἄξια.

Hij neemt echter nog meer geld op, alles tezamen 75 minae, waarvoor hij dus eigenlijk 150 minae aan goederen zou moeten laden. Hij laadt echter slechts voor 55 minae en blijft dus zelfs nog beneden de geleende som. De aanklager concludeert nu ook terecht:

*οὔτε τὴν ὑποθήκην παρέσχε οὔτε τὰ χρήματα ἐνέθετ' εἰς τὴν ναῦν*².

Uit deze en dergelijke plaatsen blijkt, dat het Grieksch zoowel van waren als van geld (beide zijn in oorsprong immers hetzelfde) *ἐντίθεσθαι* „laden” kan zeggen. Hieruit volgt, dat *ἐνθήκη* ook tweërlei beteekenis kan hebben: de lading van het schip en het bedrijfskapitaal van den schipper, zoo deze voor eigen risico vaart, of in meer uitgebreide zin de waren van een handelaar en diens bedrijfskapitaal. Practisch gesproken zijn de waren (of bedrijfsinventaris) en het bedrijfskapitaal toch ook één. De *ἐνθήκη* van den myrrhekoopman van Artemidorus zal ook wel niet anders zijn geweest dan zijn zalfpotten met inhoud³.

In verschillende vormen, als hentica, entega, enticha of entigum heeft de *ἐνθήκη* via het Vulgairlatijn ook in de Middeleeuwsche

1 Pars III tit. 39 en 40; verder nog tit. 8, §§ 11. 7; 21. 4; 32. 4.

2 [Demosth.] 33. 6, 7; vgl. Xen. Oec. 1. 16. Ook Libanius schrijft in de inleidingen op Demosthenes' or. 32 en 33 *ἐντίθεσθαι φόρτον* en *ἀργύριον* (*χρήματα*).

3 Een duidelijk voorbeeld is nog Philo Iudaeus in Flaccum 8. 57 (C.-W. VI p. 130): *τὰς μὲν ἐνθήκας ἀπολωλεκότων τῶν ποριστῶν* — „nu de π. hun voorraden en werktuigen hebben verloren”; als π. worden in het vervolg genoemd de boer, de schipper, de koopman.

handel een groote rol gespeeld. Vele voorbeelden zijn te vinden in de Wetboeken van Koophandel uit deze tijd van de verschillende handelssteden in het Middellandschezeegebied. De *ἐνθήκη* is dan geld òf goederen aan een schipper toevertrouwd om òf te vervoeren òf te verkoopen, waarbij in het laatste geval eigenaar, schipper en bemanning de winst en eventueel ook het verlies samen deelden ¹.

Ἐνθήκη heeft nog andere beteekenissen, waarvoor wij weer bij Artemidorus terecht kunnen. Hij geeft ergens de verklaring van een droom, waarin men meende te vliegen: „voor iemand, die op reis gaat, is dit een zeer gunstig voorteeken:

μετὰ γὰρ ὅλου τοῦ οἴκου καὶ τῆς ἐνθήκης τῆς ἰδίας ἀποδημήσει ἢ καὶ ὀχλήματι φερόμενος ¹.

Voor de beteekenis in deze regel geeft ons de iurist Gaius de verklaring:

dots praediorum, quae Graeco vocabulo ἐνθήκαι appellantur ³.

Het Romeinsche recht verstaat dus onder *ἐνθήκη* de inboedel (inventaris) van een landgoed en de man bij Artemidorus zal dus op reis kunnen gaan met zijn geheele vermogen en zijn inboedel. De beteekenisovergang van bedrijfsinventaris tot inventaris in het algemeen ligt zeer voor de hand.

Tenslotte is er nog een derde beteekenis, waarvan Artemidorus eveneens een voorbeeld heeft. Het in zijn droom zien van Hestia of een beeld van haar, zoo wordt ons uitgelegd, beteekent:

τοῖς πολιτενομένοις (i.e. de staatslieden) τὴν βουλήν καὶ τὴν ἐνθήκην τῶν προσόδων, ἰδιώταις αὐτὸ τὸ ζῆν ⁴.

De tegenstelling tusschen staatslieden en gewone burgers maakt wel duidelijk, dat met de *πρόσοδοι* de staatsinkomsten worden bedoeld. Onder de *ἐνθήκη τῶν προσόδων* zou ik nu willen verstaan de Staatskas. *Ἐνθήκη* wordt nl. ook gebruikt voor datgene, waarin men iets doet: reservoir, kist, geldkist. In het Grieksch is mij hiervan verder geen voorbeeld bekend, wel echter in het Latijn in de Codex Theodosianus:

¹ Zie hierover Ashburner, „The Rhodian Sealaw” inleiding p. 248 sqq. en Goldschmidt, Handelsrecht p. 256.

² II 68.

³ Digesten 33. 7 § 21; cf. ib. 32. 68. 3 en Novellen 128. 8.

⁴ II 37.

vocant enthecam populi Romani repositorium annonae publicae, seu potius ipsam annonam ¹
 of bij Augustinus:
 enthecam nobis habere non licet; non enim est episcopi servare aurum ².

§ 3 - 'EMBOΛH

Hesychius geeft ons s.v. *ἐμβολή* dit woord als synoniem van *ἐνθήκη* ³. In de beteekenis „lading” is het ons uit de papyri goed bekend, waar het zelfs de technische term is geworden voor de lading koren, die het land jaarlijks te Alexandrië, later te Rome en tenslotte aan de keizers te Constantinopel moest opbrengen, de zg. *felix embola* (*ἡ ἐμβολή ἢ εὐτυχής, αἰσία*) ⁴.

In overdrachtelijke zin is het woord ons echter niet bekend.

§ 4 - "ENΘHMA EN "ENΘEMA

Een verwant woord, eveneens van *ἐντίθεσθαι* afgeleid, is *ἐνθημα*, dat voorkomt op een inscriptie van Lindos. In dit eeredecreet van de vereeniging der Dionysiasten wordt als motief voor de huldiging opgegeven:

ἐπανγυλιαμένου εἰς ἐπισκευὰν τοῦ τόπου (δρ.) φε' καὶ ἄλλες ἐπανγυλιαμένου εἰς τὰ οἰκητήρια (δρ.) ρ' καὶ ἄλλας ἐπανγυλιαμένου εἰς ἐνθήματα ἐγδόσεος τοῦ τόπου (δρ.) ρ' ⁵.

In dit geval zijn de *ἐνθήματα* dus de meubelstukken voor de *οἰκητήρια*, de „dotes praediorum” der Digesten. In de vorm *ἐνθημα* komt het woord nog voor op een inscriptie uit Ilium. Er is een kapitaal van 15.000 drachmen gegeven ten bate van de Athenatempel; dit bedrag wordt aan *τραπεζίται* gegeven als *ἐνθημα*:

τοὺς δὲ τραπεζίτας, ἐπεὶ διαγεγραμμένα (= betaald) ἦ τὰ διάφορα (= het bedrag), ἔχειν ἐνθημα, διδόντας τόκον αὐτῶν δέκατον καὶ παραδοῦναι τοῖς τραπεζίταις μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς πρυτανέας τόκον δίμηνον δέκατον, τοὺς δὲ τραπεζίτας ἔχειν ἐνθημα τὰς

1 15 l. 12. Bij Procopius VI 1. 11 heet zoiets *παρακαταθήκη*.

2 serm. 42 (de divers.).

3 Hesych. *ἐμβολή· ἐνθήκη, ἀπόθετον χρῆμα*.

4 Codex Iustin. XI 4. 2; Edict. Iust. 13. 4. 1; B. G. U. 15 II 2, 8 III 4; P. Oxyrh. 62. 11; 126. 9.

5 I. G. XII 1. 937.

μυρίας και πεντακισχιλίας Ἀλεξανδρείας και τὸν δέμηρον τόκον¹.

De Trapeziten — dat blijkt uit de geciteerde bepaling — zijn om de twee maanden wisselende ambtenaren: klaarblijkelijk zijn er in Pium 6 phylen geweest. Deze staatsbankiers krijgen nu het kapitaal onder hun hoede en mogen daarmee ook werken: om de twee maanden moeten zij althans hun rente opbrengen blijkbaar aan de prytanen, want deze geven de rente dan weer aan de opvolgende Trapeziten terug. Deze ingewikkelde procedure zal wel ten doel hebben elke mogelijkheid tot bedrog uit te sluiten².

De wijze van belegging is die van het deposito.

§ 5 - Θ'ΕΜΑ

Naast ἔνθεμα komt ook het simplex θέμα, eigenlijk „storting” in dezelfde betekenis voor. In de wet van Ephesus ter regeling van de door de Mithridatische oorlog in de war geraakte schuldvorderingen staan tegenover elkaar θέματα en ἐκχρήσεις:

[ὅσα δέ ἐστὶν θέματα ἢ ἐκχρήσεις ἐκ τῶν ὑπεράνω χρόνων, τούτοις [οἱ τραπεζῖται τοῖς θεματεῖται]ς και οἱ θεματεῖται τοῖς τραπεζεῖταις τὰς ἀ[ποδόσεις ποιείσθωσαν]³.

De θέματα zijn dus de bedragen door particulieren op de bank gestort, de ἐκχρήσεις de door deze aan particulieren gegeven voorschotten. Vreemd is, dat beide soorten cliënten θεματεῖται worden genoemd⁴.

In dezelfde inscriptie komt ook het werkwoord θεματίζω „op een bank storten” voor⁵.

In deze betekenis zijn θέμα en θεματίζω de technische termen van de Egyptische girodienst en komen in de papyri talloze malen voor, vooral in kwitantie's:

¹ Laum 65 (2de eeuw v. Chr.).

² De opmerking van Daremberg- Saglio sv. Trapezites, dat de Trapeziten het kapitaal beheerden „avec l'intérêt versé par l'état” lijkt mij onjuist: de Staat zou dan rente betalen van een bedrag, wat zij niet in handen heeft.

³ Syll.³ 742, Inscr. Iur. I 22 IV. Het woord θέμα staat wel niet geheel vast, maar is toch zeer waarschijnlijk. Verderop in dezelfde paragraaf wordt gesproken over de rentebetaling over en weer, zoodat dus ook deze deposito's rentegevend zijn.

⁴ [Demosth.] 52. 4 spreekt in dit geval van ὁ θεῖς.

⁵ Het klassieke Grieksch zet hiervoor τιθέναι ἐπὶ τράπεζαν (Demosth. 19. 293); de cliënt heet ὁ θεῖς (id. 52. 4).

Λλς Ἐπειφ κβ τέτακται ἐπὶ τὴν ἐν Ἀρσινόῃ τράπεζαν θέμα εἰς τιμὴν ἐγγαίων — „in het jaar 36, op den 22sten Epeiph is er een bedrag gestort op de bank te Arsinoe voor de betaling van grondperceelen”¹.

Tenslotte verdienen nog vermelding twee samenhangende plaatsen bij Plutarchus en in de zg. Cebetis Tabula.

In zijn „Consolatio ad Apollonium” werkt Plutarchus het op verschillende wijzen wederkeerende beeld van ons leven als een leening nader uit:

οὐ δεῖ οὖν δυσφορεῖν, ἐὰν, ἃ ἔχρησαν (sc. οἱ θεοί) ἡμῖν πρὸς ὀλίγον, ταῦτ' ἀπαιτῶσιν. οὐδὲ γὰρ οἱ τραπεζῖται, καθάπερ εἰώθαμεν λέγειν πολλάκις, ἀπαιτούμενοι τὰ θέματα δυσχεραίνουσιν ἐπὶ τῇ ἀποδόσει, ἐάνπερ εὐγνωμονῶσι — „wij moeten dus niet boos worden, wanneer de goden terugvragen, wat zij ons voor korte tijd hebben geleend. Ook de bankiers maken zich immers niet boos over de teruggave, wanneer de deposito's worden opgevraagd, wanneer zij althans fatsoenlijk zijn”².

De woorden καθάπερ εἰώθαμεν λέγειν πολλάκις kunnen wij illustreeren met een passage uit Tabula Cebetis, een Stoisch geschriftje uit de 1ste eeuw na Chr.

καὶ γὰρ ἐκεῖνοι (οἱ κακοὶ τραπεζῖται), ὅταν μὲν λάβωσι τὸ ἀργύριον παρὰ τῶν ἀνθρώπων, χαίρουσι καὶ ἴδιον νομίζουσι εἶναι. ὅταν δὲ ἀπαιτῶνται, ἀγανακτοῦσι καὶ δεινὰ οἴονται πεπονθέναι, οὐ μνημονεύοντες, ὅτι ἐπὶ τούτῳ ἔλαβον τὰ θέματα, ἐφ' ᾧ οὐδὲν κωλύει τὸν θέμενον πάλιν κομίσασθαι³.

Het verhaal van den slechten bankier is dus blijkbaar zeer verspreid geweest, vooral in wijsgeerige geschriften. Het past ook geheel in het kader der diatriben.

Behalve, dat men zijn geld op de bank stort, kan men het ook zelf bewaren, in de „brandkast” c.q. in de grond. Zoo verklaart Hesychius θέσθαι met θησανρίζεσθαι = opslaan, verzamelen en θεματίζει met ἀποτίθεται. In het O. T. vinden wij ook θέμα, hoewel overdrachtelijk, in de beteekenis „schat”:

θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησανρίζεις σεαντῷ εἰς ἡμέραν ἀνάγκης⁴.

¹ B. G. U. 1420 (81 v. Chr.); zie Preisigke, Girowesen 72, 185.

² Moralia p. 116 A (zie pg. 33).

³ 31. 4 (ed. Praechter). Punt van uitgang is ook hier de onberekenbare wil van het Oppervezen (τὸ Δαιμόνιον). ⁴ Tobit 4.9.

§ 6 - ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ C.S.

Voor de beteekenis van het woord *παρακαταθήκη* hebben wij een Klassiek-Grieksche definitie in de op naam van Plato staande, uit de Peripatetische school stammende definitieverzameling, de zg. "Οροι:

παρακαταθήκη δόμα μετὰ πίστεως — „iets, dat men in vertrouwen geeft”¹,

kort gezegd voor iets, dat men iemand in goed vertrouwen geeft, om het te bewaren en te zijner tijd terug te geven. *Παρακαταθήκη* en wat volkomen hetzelfde is, *παραθήκη*², zijn afgeleid van het werkwoord *παρα(κατα)τίθεσθαι* „iets bij iemand neerleggen”, met het verzoek er zoolang op te passen: dit is dus het zg. depositum irregulare der Romeinen. Het Grieksche woord duidt zoowel de handeling als het voorwerp zelf aan.

Vooral in een wereld, waar de veiligheid zooveel te wenschen overliet, is het *παρακατατίθεσθαι* een zeer veel voorkomend middel geweest om dingen van waarde tijdens afwezigheid toch veilig te doen zijn. Zoo geeft Diodotus bij zijn vertrek naar het oorlogsterrein aan zijn broer Diogeiton 5 talenten — zijn geheele contante bezit — als *παρακαταθήκη* om het òf aan hemzelf òf, wanneer hij mocht sneuvelen, aan zijn kinderen terug te geven³. Duidelijk spreekt ook Isocrates c. Euthynum (or. 21) waar § 2 *φυλάττειν ἔδωκε* staat, terwijl verderop steeds *παρακατατίθεσθαι* wordt gebruikt.

Het aannemen van dergelijke goederen was natuurlijk een vriendendienst, maar er zullen misschien ook wel menschen zijn geweest, die er een broodwinning van maakten.

Eveneens met het woord *παρακαταθήκη* wordt aangeduid het zg. depositum regulare, nl. het in bewaring geven van voorwerpen, die echter gebruikt mogen worden en waarbij de ontvanger niet gehouden is dezelfde terug te geven, maar soortgelijke mag geven.

¹ [Plato]Defin. 415 D.

² Volgens Phrynichus (no. 287, p. 366 R) is de langere vorm de eenig juiste, d.w.z. de Attische. De papyri gebruiken beide vormen door elkaar en verder, hoewel minder vaak, *παράθεσις*. *Παραθήκη* is in Egypte blijkbaar het officieele woord: men spreekt steeds over de *νόμος τῶν παραθηκῶν*, ook waar verder in de tekst een ander woord staat (cf. Mitteis Chrestom. no. 331).

³ Lysias 32. 5.

De ontvanger van zulk een deposito zal in de meeste gevallen een bankier zijn en het deposito zal meestal, hoewel het ook anders mogelijk is, uit geld bestaan. Het ligt voor de hand, dat de depositohouder in dergelijke gevallen een bepaalde rente moet geven, zooals wij boven bij de *θέματα* te Ephesus en de *ἐνθεμα* te Iliun zagen, al is mij daarvan geen bewijs bekend¹. Zoo nadert de *παρακαταθήκη* tot het *δάνειον* of de *ἀφορομή*, waarbij steeds dan dit verschil is, dat hij aan geen vaste termijn is gebonden en ten allen tijde kan worden teruggevraagd.

Voor al in de papyri worden de woorden *παρακαταθήκη* en *δάνειον* (of synonyma) wel door elkaar gebruikt. In de procesprotocollen der Papyrus Cattaoui, waar de aanklaagster opeischt:

τάλαντον δ' ἔσχεν παρ' αὐτῆς Ἀκουτιανός (d. i. haar echtgenoot)
ἐν παρακαταθήκῃ,

concludeert de rechter na voorlezing der verschillende stukken:

τὸ ἀναγνωσθὲν δάνειον ἐκβάλλω ἐκ παρανόμου γάμου γενόμενον
(Acutianus was nl. soldaat en mocht daarom niet trouwen)².

¹ Lipsius Attisches Recht pg. 737 spreekt zeer positief over rentebetaling bij deposito's, evenwel ook zonder bewijsplaatsen aan te halen. In een der Rainer-papyri (no. 29: 184 n. C.) verklaart in de subscriptio de ontvanger van een deposito 808 drachmen ontvangen te hebben, terwijl de oorkonde over een bedrag van 800 drachmen gaat. De man krijgt als het ware 1% toe. Wessely, de uitgever der Rainer-papyri, en Kübler (Zeitschr. d. Savignystift. Rom. Abt. 1908 p. 195) meenen, dat deze 1% de onkosten van de acte enz. zijn. Men moet dan daarbij aannemen, dat de ontvanger deze eigenlijk betalen moet, maar nu weer terug krijgt. De opmerking van Kübler: „Man musste daraus entnehmen, dass das Depositum mehr im Interesse des Empfängers als des Deponenten liege, da doch billigerweise der an dem Rechtsgeschäfte am meisten interessierten die Kosten zu tragen hat“, moet dus niet op dit speciale geval slaan — dan heeft hij geen zin — maar op het door K. veronderstelde normale geval, dat de ontvanger de kosten betaalt. Een andere verklaring is, dat misschien de rente vooruit is verrekend: de ontvanger krijgt 800 dr., teekent voor 808 dr. en moet die dus terugbetalen, zooals ook een woekeraar bv. 90 gulden geeft en voor 100 laat teekenen. Beide verklaringen zijn natuurlijk hypothetisch en geven geen zekerheid.

² P. Cattaoui V (Archiv f. Papyrusf. III 61) 136 na Chr. Kübler (Zeitschr. d. Savignystift. 29. 1908 p. 193.) haalt ook aan P. Oxyrh. 71 (303 na Chr.) waar l. 6 *παρακαταθήκη* en l. 12 *διάλυσιν τῶν χρεωστομένων* staat: deze plaats is echter niet volkomen overtuigend, aangezien, zooals wij zullen zien, het woord *χρέος* en zijn afleidingen niets omtrent de aard van de schuld impliceert.

Mogelijk onder invloed van de Romeinsche iuridische opvatting, die wel scherp „depositum” (renteloos) en „mutuum” (rentegevend) onderscheidt, staat het volgende schoolvoorbeeld van den rhetor Hermogenes van Tarsos, een jongeren tijdgenoot van Marcus Aurelius:

ἀπῆται τις δάνειον καὶ τόκους, ὁ δὲ παρακαταθήκην φάσκων ἔχειν οὐκ ὀφείλειν ἔλεγε τόκους. μεταξὺ πεποίηται χρεῶν ἀποκοπὰς ὁ δῆμος, καὶ ὁ μὲν ὡς παρακαταθήκην ἀπῆται, ὁ δὲ ὡς χρέος οὐκ ὀφείλειν ἔλεγε¹.

Het verschil tusschen een leening en een deposito, wat betreft de opvorderingstermijnen, blijkt duidelijk uit de boven pg. 30 reeds aangehaalde vergelijking tusschen goden en bankiers, waar Plutarchus het geval verder uitwerkt met de woorden:

ἔχομεν (οἱ θνητοί) γὰρ τὸ ζῆν ὥσπερ <παρακαταθήκην, ἣν ἀποδοτέον τοῖς>² παρακαταθεμένοις θεοῖς ἐξ ἀνάγκης, καὶ τούτου χρόνος οὐδεὶς ἐστὶν ὠρισμένος τῆς ἀποδόσεως, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς τραπεζίταις τῆς τῶν θεμάτων, ἀλλ' ἄδηλον πόθ' ὁ δοὺς ἀπαιτήσεται.

Juist om deze reden, dus om steeds vlug de beschikking te hebben over het geld, heeft men natuurlijk vaak liever een deposito dan een leening gegeven.

Uit Sardes is ons een inscriptie bewaard, waaruit blijkt, dat iemand van de tempel van Artemis een deposito heeft gekregen:

ἐπειδὴ νῦν οἱ νεωποῖαι τὸ χρύσιον τῆς παρακαταθήκης τὸ τῆς Ἀρτεμίδος ἀπαιτοῦσιν³

Aangezien de tempels in het algemeen, en vooral die in het Oosten, ware bankkantoren zijn geweest, is het eenigszins vreemd, dat deze man niet een leening, maar een deposito kreeg. Ook hier kan de bedoeling hebben voorgezet, dat men ten allen tijde de beschikking wilde hebben over het geld.

Vaak kan er echter bij het geven van een deposito nog iets anders achter zitten: het werd nl. wel aangewend om onder de naam παρακαταθήκη andere, ongeoorloofde transactie's te verrichten. Vooral uit Egypte is ons deze manier van doen zeer bekend. Een

¹ Spengel, Orator. Gr. II 136. 2.

² Ik volg hier de tekst van Paton c.s. in de nieuwe Teubner-uitgave der *Moralia*.

³ American Journal of Archaeology 16 (1912) p. 12.

veelvuldig voorkomend geval is bv. dit: een Romeinsch soldaat is het niet toegestaan te trouwen; wilde hij nu toch met de uitverkorene zijns harten in de echt worden verbonden, dan gaf hij de bruidschat aan zijn as. schoonvader, niet onder de ware naam, maar als παρακαταθήκη. Hoezeer dit euvel, dat blijkbaar niet te bestrijden was, doorgedrongen is blijkt wel uit een ons bewaarde uitspraak in een proces over een dergelijk pseudo-deposito. Men weigert de zaak ter bevoegder plaatse aanhangig te maken, want:

Νοοῦμεν, ὅτι αἱ παρακαταθήκαι προϊκές εἰσιν. Ἐκ τῶν τοιούτων αἰτιῶν κριτὴν οὐ δίδωμι. Οὐ γὰρ ἔξεστιν στρατιώτην γαμεῖν¹.

Het in bewaring nemen van geld of goed gold als een vrienden-dienst en vertrouwenspost, ook wanneer een bankier het aannam: in dit laatste geval kon er immers ook vaak de bedoeling bij voorzitten om het geld voor de belasting te verbergen (ἀφανίζειν). Het verduisteren van een deposito (παρακαταθήκην ἀποστειρεῖν) werd dan ook als iets zeer schandelijks beschouwd.

In de Problemata van Aristoteles wordt de zaak zeer scherp gesteld. „Waarom”, luidt een der vragen, „is het schandelijker in bewaring gegeven geld dan geleend geld te verduisteren?” Het antwoord luidt:

ὁ μὲν τὴν παρακαταθήκην ἀποστειρῶν, φίλον ἀδικεῖ. οὐδεὶς γὰρ παρακατατίθεται μὴ πιστεύων. οὗ δὲ τὸ χρέος, οὐ φίλος. οὐ γὰρ δανείζει, ἐὰν ᾗ φίλος, ἀλλὰ δίδωσιν².

De laatste opmerking is kenmerkend voor de Aristotelische afkeer van leenen, die de Oudheid echter niet heeft gedeeld: zelfs werd het leenen ook als vriendendienst beschouwd.

Een tweede antwoord, terzelfder plaats gegeven, is, dat het verduisteren van een deposito misbruik van vertrouwen is: want degenen, die je zoo iets opdragen, zijn in de regel menschen, die op een of andere manier in moeilijkheden verkeerden (ἐπιβουλεύόμενοι καὶ ἀτυχοῦντες), terwijl geldschieters toch steeds welvarende menschen zijn.

Een derde antwoord vinden wij bij Philo Iudaeus:

ἱερώτατον παρακαταθήκη τῶν ἐν κοινωνίᾳ πραγμάτων ἐστίν, ἐπὶ τῇ τοῦ λαβόντος κειμένη πίστει „het heiligste van alle dingen

1 P. Cattaoui I (= B. G. U. 114 I) 117 na Chr.; vgl. Mitteis Grundzüge p. 297 sqq.

2 29. 2 p. 950 a 28.

in de maatschappij is de $\pi.$, want zij berust op het vertrouwen in dengene die hem aanneemt”.

„Want”, vervolgt hij, „rentegevende leeningen worden schriftelijk per contract afgesloten, rentelooze leeningen worden verstrekt ten overstaan van getuigen, maar bij de *παρακαταθήκη* is dat niet het geval (*οὐχ' οὗτος ὁ τρόπος*)”¹.

Zoo scherp is de grens nu wel niet getrokken. Wel wordt ook in Isocrates' Trapeziticus tweemaal uitdrukkelijk verklaard, dat het deposito zonder getuigen was overgedragen, en ook in de rede tegen Euthynus blijkt de *παρακαταθήκη μόνος παρὰ μόνου* te zijn gegeven: daartegenover staan echter gevallen, waarbij wel degelijk getuigen zijn geweest².

In het algemeen is dit natuurlijk van de omstandigheden en de wensch en bedoeling van den gever afhankelijk geweest; in verreweg de meeste gevallen zullen er ook wel geen getuigen bij zijn geweest. Hierdoor is de verleiding om dergelijke goederen te verduisteren in elk geval heel sterk geweest. Processen over dergelijke gevallen zijn ons legio overgeleverd, maar iuridisch is er niet zoo heel veel aan te doen geweest³. Merkwaardig is bv. ook, dat in Lysias' rede tegen Diogeiton de *παρακαταθήκη* geheel buiten beschouwing is gelaten.

Waar er op aarde geen recht is te krijgen, wendt men zich tot de goden en ook hiervan zijn ons vele staaltjes bewaard.

In de eerste plaats kon men in een tempel een aankondiging ophangen, dat men die of die een deposito had toevertrouwd, waarbij men dan tevens de hulp der goden inriep, ingeval de ontvanger kwaad wilde. Een voorbeeld hiervan hebben wij in een inscriptie, gevonden in de Demetertempel te Cnidos⁴.

Deze tempel schijnt ook op andere wijze zeer geschikt te zijn geweest, om er de goddelijke straf over misdadigers op te roepen. Er zijn daar nl. verschillende *tabulae defixionis*, vervloekings-

¹ de Spec. Legibus IV 30 (C.-W. V p. 216).

² Isocr. XVII. 2, 53; XXI. 7; Demosthenes 52. 3.

³ vgl. Isocr. IV 88, waar de schrijver klaagt over het feit dat de redenaars steeds over de *παρακαταθήκη* spreken. Welk een dankbaar onderwerp voor comedie's de $\pi.$ was, blijkt uit de vele overgeleverde titels van stukken van die naam (zie index der Fragmenta Comicarum Graecorum).

⁴ Syll.³ 1199.

inscriptie's gevonden, waarvan er ook enkele betrekking hebben op oneerlijke depositobewaarders. Ook uit Megara is ons een dergelijke inscriptie bekend ¹.

Op Delos had een zekere Theogenes aan een vrouw een deposito gegeven en zij had daarop een eed gezworen bij de Ἄγνη Θεά. Maar zelfs in die eed lag geen zekerheid, want αὐτῇ δὲ λαβοῦσα παρακαταθήκην εἰς ἐλευθερίαν ἀπεστέρησε. Nu roept het slachtoffer de godin aan en Helios (ὁς πάντ' ἐφορᾷ), om de schuldige vrouw te straffen, niet alleen wegens diefstal, maar vooral wegens de meened, waardoor de godin in haar waardigheid is aangetast ².

Dat den goden dit straffen wel was toevertrouwd, blijkt uit het verhaal van Glaucus bij Herodotus en vele dergelijke geschiedenissen ³.

Het veiligst is toch altijd nog geweest in de tempel zelf een deposito ter bewaring te geven, zooals bv. in het in noot 3 geciteerde verhaal bij Aelianus van een tempel in Mytilene verhaald wordt en zooals wij het weten uit een inscriptie uit het Kabiren-heiligdom te Thebe: in het laatste geval gaat het zelfs maar om een bedrag van even 25 drachmen ⁴.

Toch zijn er ook nog wel wettelijke bepalingen bekend tegen het verduisteren van deposito's, maar deze zijn uit de aard der zaak slechts van toepassing, wanneer het wettig en overtuigend bewijs is geleverd.

In Athene heeft bestaan een δίκη παρακαταθήκης, maar over de aard en werking daarvan zijn wij niet verder ingelicht. In een aantekening van Michael van Ephesus op een plaats van Aristoteles wordt medegedeeld, dat iemand, die zich aan een dergelijke verduistering had schuldig gemaakt, vervallen werd verklaard van het burgerrecht:

ὁ μὲν γὰρ νόμος καθόλου κελεύει τὸν μὴ ἀποδίδοντα τὴν παρακαταθήκην ἄτιμον εἶναι ⁵.

1 Deze zijn allen opgenomen in de praefatio van I. G. III 3 Appendix continens defixionum tabellas in Attica repertas, edidit R. Wuensch.; vgl. Ziebarth-Göttinger Gelehrt. Nachr. 1899 p. 125.

2 B. C. H. 6 (1881) p. 500.

3 Herod. VI 86; Stob. III 28. 21; Aelian. V. H. XIII 2.

4 I. G. VII 2420 (einde 3de eeuw v. C.).

5 Mich. Ephes. ad Aristot. Ethica V 77 B.

Men heeft wel gemeend, dat dit een Atheensche bepaling zou zijn. Dit is echter in strijd met de werkelijkheid: Demosthenes immers verklaart in zijn rede tegen Midias, dat de staat zich van dergelijke dingen niets aantrekt ¹. De geciteerde bepaling is waarschijnlijk afkomstig uit het Romeinsch of Byzantijsch recht.

Ook in de wetten van Gortyn komt een bepaling voor omtrent *παρακαταθήκαι*:

„Is iemand niet in staat een in bewaring gegeven viervoeter of vogel aan den gever terug te geven, dan moet hij de enkele waarde betalen; is er opzet in het spel, dan moet hij het dubbele betalen — *αἰ δὲ κ' ἐπὶ ταῖς δίκαις μωλλίων ἐκσαννήσεται, δίπλει καταστᾶσει καὶ θέμην πόλι* ².

Uit de boven reeds aangehaalde inscriptie van Sardes blijkt eveneens, dat de man, die het geld van Artemis kreeg, in geval van diefstal, het dubbele zal moeten teruggeven. Dit laatste stond ook in de in Egypte geldende *νόμος τῶν παραθηκῶν* ³ en in de Rhodische zeewet ⁴. Het is echter niet speciaal Grieksch: ook de wet van Hammurabi en de Joodsche wet kennen dezelfde strafmaatregel bij diefstal ⁵.

Over het geheel genomen kon men echter in de meeste gevallen slechts door moreele krachten in het werk te stellen probeeren zijn deposito terug te krijgen, getuige de vele aansporingen bij de filosofen, te beginnen met de spreuk van Pittacus:

παρακαταθήκας ἀπόδος ⁶.

Bij Aristoteles is het *ἀποδοῦναι παρακαταθήκας* een onderdeel van de rechtvaardigheid en het loochenen ervan een van de dingen, waarvoor men zich schamen moet ⁷.

Een *παρακαταθήκη* kan ook nog om een andere reden gegeven worden, nl. als pand, dat men zijn belofte houden zal, of als (roerend) onderpand bij een leening. Alle oude lexica geven dan ook op: *παρακαταθήκη ἐνέχυρον*.

¹ Or. 21. 44/5.

² 2de wet § 3 Col. III 9 (Inscr. Iur. I 394).

³ B. G. U. 856. 14 (106 n. C.); P. Lond. II 206 (124 n. C.): *ἀποτεισάτωσαν τὴν παραθήκην διπλὴν ἀκολουθῶς τῷ τῶν παραθηκῶν νόμῳ*.

⁴ III 14; cf. Partsch, Archiv f. Papyrusf. V 453.

⁵ Hammurabi §§ 120, 124; Exodus 22. 7. 8.

⁶ Stob. III 1. 172; cf. 46. 47 (Democritus).

⁷ Rhet II 6. 1383 b 21; Ethica N. X 8. 1178 b. 11.

Vele voorbeelden treffen wij in onze litteratuur echter niet aan. Herodotus gebruikt het woord in de beteekenis „gijzelaar”, wat natuurlijk hetzelfde is ¹.

Een ander voorbeeld vindt men waarschijnlijk in de tweede schuldenwet van Ephesus ². Er wordt een opsomming gegeven van alle particuliere schuldeischers, die met de strekking van de wet hebben ingestemd. Deze geldschietters worden verdeeld in 9 rubrieken:

οἱ δεδανεικότες τὰ συμβόλαια τὰ τε ναυτικὰ καὶ κατὰ χειρόγραφα καὶ κατὰ παραθήκας καὶ ὑποθήκας καὶ ἐπιθήκας καὶ κατὰ ὠνάς καὶ ὁμολογίας καὶ διαγραφὰς καὶ ἐκχρήσεις.

De moeilijkheid is nu uit te maken, welke soorten van leeningscontracten in deze termen verscholen zijn, waarbij nog komt dat enkele woorden slechts hier voorkomen. In de eerste plaats zij opgemerkt, dat *κατὰ* niet bij alle termen geplaatst is, zoodat men tot de opvatting komt, dat de serie van *κατὰ παραθηκὰς* tot en met *ἐπιθήκας* een samenhangende groep is en de rest eveneens

Verder zien wij, dat de rij geopend wordt met de gevers van scheepscrediet, dus de menschen, die bij de nieuwe maatregelen de grootste schade hebben: deze eereplaats is dus wel verdiend.

De volgende groep, de *χειρόγραφα*, is ons uit de papyri zeer goed bekend: het zijn de door den notaris opgestelde contracten. Of nu in Ephesus deze contracten ook door staatsambtenaren vastgelegd zijn, is niet uit te maken. In elk geval zullen het de bij schriftelijke overeenkomst gesloten leeningen zijn, volgens Philo (zie pg. 35) dus de rentegevende (misschien ook zonder onderpand). Daartegenover moeten wij dan in de *ὁμολογίαι* de rentelooze, bij mondelinge overeenkomst gegeven leeningen zoeken.

Er tusschen in staat de groep leeningen *κατὰ παραθήκας καὶ ὑποθήκας καὶ ἐπιθήκας*. Het is nu zeer waarschijnlijk, dat hierin de verschillende soorten van onderpand verscholen zitten ³. De *παραθήκαι* zijn volgens de boven gevolgde redeneering de roerende, de *ὑποθήκαι* de onroerende onderpanden; onder *ἐπιθήκαι* zijn dan misschien tweede hypotheken te verstaan ⁴. In *κατὰ*

1 VI 73. 2 Syll.³ 742.

3 Eenige regels verder staat het woord *ἐνέχυρον*, algemeen gebruikt, voor zowol roerende als onroerende panden.

4 *Ἐπιθήκη* komt voor in een duistere regel in Aristophanes' *Vespae* (1391)

ὠνάς moet iets van koop zijn ingesloten, misschien huurkoop of afbetaling (Dareste).

De beide laatste soorten, *διαγραφὰί* en *ἐκχρήσεις*, zijn banktransactie's; van de *διαγραφὴ* is ons dat zeer goed bekend, van de *ἐκχρήσεις* blijkt het uit de inscriptie zelf (zie pg. 89).

De eerste is nu waarschijnlijk de leening, die via een bank wordt gegeven, de *ἐκχρήσεις* de door de bank zelf verschaft leening.

Is het dus zeer waarschijnlijk, dat wij in deze inscriptie een voorbeeld hebben van het gebruik van *παραθήκη* als „onderpand”, minder overtuigend is een plaats in de *Variae Historiae* van Aelianus. De schrijver vertelt ons, dat de Indiërs niet leenen:

*Ἴνδοι οὐτε δανείζουσιν οὐτε δανείζονται. οὐ γὰρ θέμις οὐτε Ἴνδὸν ἄνδρα ἀδικῆσαι οὐτε ἀδικηθῆναι. διὸ οὐδὲ ποιοῦνται συγγραφὴν ἢ παρακαταθήκην*¹.

De oude uitgever Perizonius meent, dat, omdat hier speciaal de nadruk wordt gelegd op het leenen, ook de *παρακαταθήκη* daarmee iets te maken moet hebben; hij neemt dus aan, dat het hier „onderpand” beteekent. Mijns inziens slaat de laatste zin echter alleen terug op de voorgaande opmerking. Alles, wat aanleiding kan geven tot onrecht, vermijden zij en daarom sluiten zij ook geen contracten af, noch geven zij deposito's, waarvan vooral de laatste zeer veel gelegenheid geven tot onrecht doen. Tenslotte zij nog gewezen op de eenigszins harde omschrijving *παρακαταθήκην ποιῆσθαι* = *παρακατατίθεσθαι*, als er althans niet een woord als *διδόασι* is weggevallen.

Een enkele maal in veel later tijd staat *παραθήκη* ook, evenals *ἐνθήκη*, voor het voorwerp waarin men iets opbergt; zoo bv. op het eind van het zg. Testament van Benjamin:

*καὶ ἀπέθανε Βενιάμιν ρε' ἐτῶν ἐν γήρει καλῶ καὶ ἔθηκαν αὐτὸν ἐν παραθήκῃ*².

en daarna in Latijnsche vorm *epitheca* bij Plautus (*Trinummus* 1025), beide malen in de beteekenis „toegift”. In de papyri duidt het aan een bedrag om onvoorziene onkosten te dekken en ook een soort van girobiljet om dat bedrag te betalen (P. Oxyrh. 1158. 24).

¹ IV 1.

² Test. Benjamin 12 (Migne II p. 1149 B).

§ 7 - ΠΑΡΘΕΣΊΗ

In een epigram van Dioscurides voor het graf van Sophocles staat het woord *παρθεσίη*:

*Τύμβος δδ' ἐστ', ἄνθρωπε, Σοφοκλέος, δν παρὰ Μουσῶν
ἱρὴν παρθεσίην ἱερὸς ὦν ἔλαχον*¹.

Op grond hiervan heeft Bernays in de *Γνώμαι Φωκυλίδου* het in het tekstverband onverklaarbare woord *παρθενίην* veranderd in *παρθεσίην*:

*παρθεσίην τηρεῖν. πίστιν δ' ἐν πᾶσι φυλάσσειν*².

In dit woord hebben wij een blijkbaar dichtertlijk synoniem van *παραθήκη*, beide malen in de grondbeteekenis: „in bewaring gegeven goed”.

§ 8 - ὙΠΟΘΗΚΗ

Eenmaal vinden wij *ὑποθήκη* inplaats van *παραθήκη*, waar er geen sprake kan zijn van onderpand:

*ὁμολογῶ ἔχειν παρὰ σοῦ κῶνον (werktuig?) σιδηροῦν ἐν ὑπο-
θήκῃ, ἐφ' ᾧ, ἐάν με ἀπαιτῆς καὶ μὴ ἀποδιδῶ σοι, ἀποτίσω σοι
χάλκον ἂB τιμὴν τοῦ προγεγραμμένου κῶνου*³.

De overgang is misschien daardoor te verklaren, dat, zooals *παραθήκη* voor *ἐνέχυρον* (= *ὑποθήκη*) is gebruikt, ook het omgekeerde heeft plaats gevonden.

1 Anthol. Palat. VII 37.

2 vs. 13.

3 P. Grenf. II 17 (136 v. Chr.).

HOOFDSTUK III

TERMEN VOOR OPBRENGST, INKOMEN, RENTE

§ 1 - *EPTON

**Έργον* is wel de meest algemeene term voor opbrengst. Eigenlijk is het het resultaat van de arbeid (*ἐργασία*), maar dit is tenslotte toch ook de opbrengst. Veel komt het woord overigens in onze overlevering in deze zin niet voor.

Allereerst is er dan een plaats bij Isaeus, waar in een opsomming van het vermogen van Stratocles ook de volgende post opgenomen is:

*χρέα ἐπὶ τόκοις ὀφειλόμενα περὶ 4000 δραχμαί, ὧν τὸ ἔργον ἐπ' ἑννέα ὀβόλοις γίνονται 720 δρ. τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑκάστου*¹.

In dezelfde beteekenis staat het woord in Demosthenes' rede tegen Aphobos in de passage over de verduisterde bruidschat van Demosthenes' moeder:

*γίγνεται, εἴαν τις συντιθῆι τότ' ἀρχαῖον καὶ τὸ ἔργον τῶν δέκ' ἐτῶν, μάλιστα τρία τάλαντα*².

In beide gevallen is dus *ἔργον* de opbrengst (rente) van geld: Pollux kan dan ook, na de verschillende termen voor „leening” e.d. te hebben genoemd, besluiten met de woorden:

τὸ δ' ἔργον τόκος „de opbrengst heet rente”³.

In iets uitgebreider zin vinden wij *ἔργον* nog driemaal in dezelfde Demosthenes-rede, nl. als opbrengst van dat gedeelte van het vermogen van den vader van den redenaar, dat met de term *τὰ ἐνεργά* wordt aangeduid, d. z. in hoofdzaak de beide werkplaatsen (zie pg. 43)⁴.

Tenslotte verklaart Photius sv. ons het woord nog met *μισθός*, maar aan wat voor *μισθός* hij denkt, wordt ons niet duidelijk,

¹ Isaeus II. 42. ² or. 27. 17. ³ III 85. ⁴ or. 27. 10, 29, 35.

ook niet door de toevoeging *ἔργον λαβεῖν τὸ μισθῶσαι ἑαυτόν*: misschien hebben wij aan huursoldaten te denken.

§ 2 - 'ΕΝΕΡΓΟΣ EN 'ΑΡΓΟΣ

In dit verband willen wij nu tevens de woorden *ἐνεργός* en *ἀργός* bespreken. Beide adiectiva kunnen als zoovele andere zoowel actief („werkzaam” of „werkeloos”) als passief („in bewerking” of „niet in bewerking”) worden gebruikt, zonder dat wij — en misschien de Grieken zelf evenmin — terstond de juiste nuance kunnen ontdekken.

Behalve van personen, welke gevallen wij hier geheel buiten beschouwing laten, zegt men beide woorden ook van zaken, o.a. van mijnen. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden bij den redeenaar Hyperides:

*αἱ καινοτομίαι πρότερον ἐκλελειμμένοι διὰ τὸν φόβον, νῦν ἐνεργοὶ καὶ τῆς πόλεως αἱ πρόσοδοι αἱ ἐκεῖθεν πάλιν ἀῖξονται*¹.

Wij zouden *ἐνεργός* hier misschien het best passief kunnen vertalen („in exploitatie”), hoewel uit het vervolg blijkt, dat ook aan de opbrengst wordt gedacht.

Heel vaak worden *ἐνεργός* en *ἀργός* ook van grond gezegd en ook hier kan meestal niet onderscheiden worden of zij beteekenen „in bewerking” (resp. „braak”) of wel „opbrengst leverend, vruchtbaar” (resp. „schraal”) ².

Van grondbezit naar algemeen bezit is slechts één stap. In dat verband vinden wij bv. *ἐνεργός* in de Areopagiticus van Isocrates in de schildering van de goede oude tijd, toen niemand zijn vermogen verborg, maar „ieder liever zag, dat iemand kwam leenen, dan dat hij kwam terugbetalen”:

*ἄμα γὰρ τοὺς τε πολίτας ὠφέλουν καὶ τὰ σφέτερο' αὐτῶν ἐνεργὰ καθίστασαν*³.

Uit het tekstverband blijkt, dat Isocrates *ἐνεργὰ καθίσταται* hier speciaal van geld zegt, dus „tegen rente uitzetten”. Zoo schrijft ook Xenophon:

¹ or. 3. 36; cf. Xenophon Vect. 4. 2.

² Voorbeelden zijn o.a. Xenophon Cyrop. III 2. 2/19; Isocr. IV 132; Theophr. Hist. Pl. 9. 12. 2; Aristoph. fr. K I 523. 649 (uit Aristot. Rhet. 3. 9 1410 a 29): *ἄγρος ἀργός*; I. G. VIII 2226 B (Thisbe 3de eeuw v. C.).

³ Isocr. VII 35.

προσόδους δὲ ποτέρωσ ἂν δοκεῖσ πλείονασ γίννεσθαι, εἰ τὰ σὰ ἴδια μόνον ἐνεργὰ ἔχοισ ἢ εἰ τὰ πάντων τῶν πολιτῶν μεμηχανημένος εἴησ ἐνεργὰ εἶναι;¹

Zelfs vinden wij in een inscriptie van Amorgos de woorden *τόκος ἐνεργός* voor *τόκος τόκου*:

ἐὰν δὲ μὴ ἀποδῶ (sc. ἡ πόλις), ἔστω ὁ τόκος, ὅν ἄμ μὴ ἀποδῶσιν, ἐνεργός Πραξικλεῖ μετὰ τοῦ ἀρχαίου τοῦ ἴσου τόκου καθ' ἐνιαυτὸν ἕκαστον „als de stad de rente niet betaalt, wordt de rente, die zij niet betaald hebben, rentegevend voor Pr., met de hoofdsom, tegen hetzelfde jaarlijksche percentage”².

Of men in deze laatste gevallen met een eenvoudige analogie met het grondbezit heeft te doen, of dat ook hier, als in de Babylonische wereld, aan een soort zelfwerkzaamheid van het geld gedacht wordt, is niet uit te maken; het eerste lijkt mij echter het waarschijnlijkste.

Tenslotte resten ons nog enkele plaatsen bij Demosthenes, die eenige toelichting verdienen.

Daar is dan ten eerste de bekende onderscheiding tusschen τὰ ἐνεργὰ en τὰ ἀργὰ bij de boedel van Demosthenes Sr.³ Onder de ἐνεργὰ worden samengevat (καὶ ταῦτα μὲν ἐνεργὰ κατέλιπεν) de beide werkplaatsen en een som gelds, ongeveer 1 talent, uitgeleend tegen normale rente (12%). Daarnaast (χωρὶς τούτων) noemt hij dan het ruwe materiaal, het huis met de inboedel, sieraden en kleeren en een bedrag van 80 minae aan contanten: dit zijn uit de aard der zaak ἀργὰ, al staat hier dit woord niet uitdrukkelijk bij. Daarop volgen nog eenige posten, die men nu ook tot de ἀργὰ rekent, nl. 70 minae als foenus nauticum, 30 minae aan verschillende banken en $\pm 1\frac{1}{4}$ talent aan particulieren geleend.

Het is nu eenigszins zonderling, dat deze laatste posten ἀργὰ zouden zijn, wat ook door sommige geleerden is opgemerkt. Schwahn, die eenige jaren geleden over deze redevoering een verhandeling schreef, neemt dan ook aan, dat Demosthenes hier onder ἐνεργὰ en ἀργὰ niet rentegevend en dood kapitaal verstaat, maar productief en improductief kapitaal. „Ersteres, die ἐνεργὰ, bringt höhere Erträge, letzteres, die ἀργὰ, grossenteils geringere oder gar keine. . . . Die hervorragende Stellung, die

1 Hiero II. 4.

2 Syll.³ 955 = Inscr. Iur. I p. 314 XV A § 3.

3 or. 27. 10 sqq.

dem ersteren dabei zugewiesen wird, beruht offenbar nicht allein auf der höheren Verzinsung — eine solche brachte die Seeleihe auch —, sondern auch auf der höheren wirtschaftlichen Bedeutung" ¹. Dit laatste lijkt mij zeer onwaarschijnlijk: Demosthenes Sr. is geen fabrikant in onze zin. Hij bezit slechts een groot kapitaal en heeft dat zoo voordeelig mogelijk belegd — niet te veel op één ding wegens het risico —, maar de „höhere wirtschaftliche Bedeutung" zal hem waarschijnlijk koud hebben gelaten.

Maar ook het spraakgebruik van de tijd zelf verzet zich tegen een opvatting, als die van Schwahn. Het woord *ἐνεργός* komt nl. in het corpus Demosthenicum nog tweemaal voor. In de, weliswaar onechte, rede tegen Dionysiodorus gaat het over een bodemrij-contract:

οὐδὲν οἶμαι διέφερον αὐτοῖς . . . κομισαμένοις τὸ δάνειον ἐν τῇ Ῥόδῳ πάλιν ἐνεργὸν ποιεῖν εἰς τὴν Αἴγυπτον ².

Een scheepsleening behoort dus niet tot de *ἀργά*. De andere plaats is in de redevoering pro Phormione. Behalve het grondbezit, heeft Pasio nog een vermogen van ruim 50 talenten:

ἐν τούτοις ἀπὸ τῶν παρακαταθηκῶν τῶν τῆς τραπέζης ἔνδεκα τάλαντ' ἐνεργὰ ἦν ³.

Onder deze 11 *ἐνεργὰ τάλαντα* zijn de 24 minae van Demosthenes Sr. misschien wel begrepen.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat noch geld op een bank, noch geld, als *foenus nauticum* geleend, tot de *ἀργά* gerekend werden. Het zou dus iets bijzonders van Demosthenes moeten zijn, wanneer hij de scheiding tusschen *ἐνεργά* en *ἀργά* trok op de wijze, als door Schwahn aangegeven. Maar dat doet hij ook niet: de eerste groep noemt hij uitdrukkelijk *ἐνεργά*, maar in het vervolg staat het woord *ἀργά* nergens in onze tekst. Demosthenes verdeelt het vermogen dan ook niet in twee, maar in drie groepen, t.w. de „fabrieken" plus de uitgeleende talent zilver, en logisch daarbij aansluitend dat, wat er in de fabrieken nog was en wat niet direct opbrengst opleverde en dan daarbij de evenmin rentegevende inboedel, terwijl tenslotte de verschillende groepen uitgeleende bedragen worden genoemd. Het geld in groep één heeft waarschijnlijk iets te maken met de productie, misschien zijn het uitstaande vorderingen.

¹ W. Schwahn, Demosthenes gegen Aphobos (Teubner 1929) pg. 6.

² [Demosth.] 56. 29. ³ Demosth. 36. 5.

§ 3 - ΚΑΡΠΟΣ

Even algemeen als *ἔργον* is ook *καρπός*, dat oorspronkelijk de concrete opbrengst van een stuk land aanduidt, waarvoor men later liever *ἐπικαρπία* zegt. De uit het Attische recht bekende term *καρποῦ δίκη*, over welks beteekenis de meeningen uiteen loopen, is in ieder geval een proces over de opbrengst van grond¹.

Overigens wordt *καρπός* dan algemeen gebruikt, meestal in het meervoud, voor de opbrengst van allerlei dingen, een overdracht van beteekenis, die in bijna alle talen voorkomt. Aparte vermelding verdienen slechts twee plaatsen.

In de Cyropaedie heeft Astyages het over de *καρποὶ τῶν ἀγελῶν* „de opbrengst der kudden”², waarbij wij kunnen vergelijken het woord *ἐπικαρπία*, dat volgens de *Oeconomica* van Aristoteles in deze zelfde omgeving speciaal van vee werd gezegd (zie pg. 50).

De andere plaats is bij Isaeus. Iemand heeft geld gestoken in verschillende ondernemingen o.a. in een badhuis: nu oogst hij daarvan de *καρποί*. De redenaar gebruikt dus *καρπός* zoo ongeveer als wij „rente” zeggen in „rente van zijn geld trekken”. Het Grieksch zegt in dergelijke gevallen bijna overal *πρόσοδος*³.

In de gewone zin van „rente”, dus als vergoeding voor geleend geld, vinden wij *καρπός* echter niet.

In later tijd o.a. bij Polybius⁴ is de nevenvorm *καρπεία* in gebruik gekomen = *πρόσοδος* (opbrengst), zooals blijkt uit een late inscriptie uit Amorion, waar vlak onder elkaar van *πρόσοδος ἀμπέλων* en *καρπεία ἀμπέλων* wordt gesproken⁵.

§ 4 - ἘΠΙΚΑΡΠΙΑ

In economische zin gebruikt men echter *καρπός* maar hoogst zelden; meestal vindt men de samenstelling *ἐπικαρπία*, eveneens een term uit de akkerbouw, die oorspronkelijk aanduidt het te velde staande gewas of, wat op hetzelfde neerkomt, de oogst of opbrengst van een stuk land⁶. Vaak is het moeilijk uit te maken of men met

¹ *ὁ καρπός* in dezelfde zin ook [Aristot.] *Oecon.* II 1349 a 7; vgl. Hesychius *ἄφενος ὁ ἐνιαύσιος καρπός*, wat berust op de voor de hand liggende etymologie *ἄφενος* = *ἀφ' ἑνὸς* sc. *ἔτους*.

² Xenophon *Cyrop.* I 1. 2.

³ Is. V 29.

⁴ *bv.* 32. 2. 8.

⁵ Laum 176, vgl. ook Hesychius *καρπίζεσθαι προσοδεύεσθαι*.

⁶ cf. Hesychius *ἐπικαρπία καρποφορία*; de oude lexica verklaren overigens steeds *κάρπος* met *ἐπικαρπία*.

het concrete „oogst” of met het meer algemeene „opbrengst” te doen heeft.

In zuiver concrete zin staat het woord in een inscriptie uit Thespieae. Ptolemaeus en Arsinoe hebben aan deze stad de inkomsten van een aan een of andere godheid gewijd terrein geschonken. Het volk besluit nu daarvoor grond te koopen en deze dan weer te verpachten. In de lijst der gekochte terreinen staat o.a.:

ἐν Ἀλοῖα γῆ καὶ ἀνὰ σὸν τῆ ἐπικαρπία.

Het is duidelijk, zooals reeds een der uitgevers, M. Holleaux, heeft opgemerkt, dat hier slechts sprake kan zijn van het op het moment van de koop te velde staande koren, dat mede in de koop wordt inbegrepen. Een andere verklaring zou een zeer zonderlinge eigendomsbeperking vooropstellen¹.

Minder zeker is de beteekenis in een inscriptie uit Athene, die Holleaux t. z. p. op gezag van Foucart aanhaalt en die tevens de oudste plaats is, waar het woord voorkomt. Het is nl. de afrekening der poleten betreffende de verbeurd verklaarde goederen van de bij het Hermocopidenproces betrokkenen (415 v. C.)². In de lijst der geconfisceerde goederen staat 6 × het woord ἐπικαρπία, waarvan 4 × zonder nadere verklaring.

De beide andere malen luidt de tekst:

ἐπικαρπία τῆς γῆς τῆς ἐν Ὀφρυνεῖοι ἔ κεκόμισται
en *Ἀλκιβιάδο τῶ . . .] Φεγοσίο ἐν Ὀροποῖ χορῶ ἐπικαρπία Δ.*

Foucart en Holleaux en na hen Dittenberger nemen aan, dat hier hetzelfde is gebeurd als in Thespieae: het land is verkocht met de oogst, die daarop stond. Thalheim daarentegen haalt deze inscriptie aan voor ἐπικαρπία in de beteekenis pachtsom: hij stelt het dus voor, alsof deze landerijen door de Staat verpacht zijn³. Beide oplossingen zijn mogelijk: meestal is het staatsbezit, afkomstig uit verbeurd verklaarde goederen verkocht, zoodat Holleaux' opvatting de meest waarschijnlijke is, maar verpachting van staatsland komt ook voor.

Zeker concreet gebruikt lijkt mij het woord op twee plaatsen in de brieven van Alciphron, waar het beide malen in dezelfde

¹ I. G. I 2. 328. 11 = Laum 24 (einde 3de eeuw v. C.); cf. Revue des Et. Grecques X 1897 p. 36.

² I. G. I 274—277 = Syll.³ 96—103.

³ Hermann—Thalheim, Rechtsaltertümer p. 80 n. 2.

verbinding staat *ἐπικαρπίαν γῆθεν (ἐκ τῆς βώλου) ἀναμένειν* „afwachten tot het gewas uit de aarde opschiet”. In het eerste geval (in de *Epistulae piscatoriae*) vergelijkt de schrijver het visschersleven, waar men moet ploeteren, met het landleven, waar men maar kalm afwacht tot het koren opschiet; op de andere plaats wordt de lof van het landleven gezongen in tegenstelling tot het drukke stadsleven. Liddell—Scotts’ vertaling „looking to the land for its profits” lijkt mij in dit opzicht veel te vaag¹.

Ook de volgende passage bij Dionysius van Halicarnassus in zijn verhaal van de oorlog tusschen Rome en Vei geeft *ἐπικαρπία* in concrete zin:

*βασιλεὺς δὲ Ταρκόνιος τρισὶν εἰσβολαῖς χρησάμενος καὶ τριετῆ χρόνον ἀποστερήσας τοὺς Οὐδιεντανοὺς τῶν ἐκ σφετέρως γῆς ἐπικαρπιῶν . . . ἐπὶ τὴν Καιρητανῶν πόλιν ἤγε τὴν δύναμιν*².

De *ἐπικαρπία* kan natuurlijk op tweeërlei wijze verkregen worden, als product van eigen arbeid op eigen of gepachte grond of als opbrengst van landerijen, die men verpacht of door slaven laat bewerken. Zoo krijgt *ἐπικαρπία* de beteekenis van pachtsom of wel recht op (een deel van) de opbrengst, oorspronkelijk ook concreet gedacht als het deel van oogst, dat de bezitter er zelf uitzocht³.

Het oudste voorbeeld hiervoor is te vinden bij Andocides, wanneer deze van een van zijn aanklagers, Cephisius, vertelt, dat deze:

*πριάμενος ὠνήν ἐκ τοῦ δημοσίου τὰς ἐκ ταύτης ἐπικαρπίας τῶν ἐν τῇ γῆ (Wilamowitz: ἐν Αἰγινῇ) γεωργούντων . . . ἐκλέξας οὐ κατέβαλε τῇ πόλει καὶ ἔφηνε*⁴.

Cephisius heeft dus staatsland gepacht en weer onderverpacht; zelf heeft hij zijn pachtsommen wel geïnd, maar aan de staat heeft hij niets betaald; daarop is hij, om zich aan straf te onttrekken, in ballingschap gegaan.

Iets dergelijks hebben wij in het bekende pachtcontract uit

¹ Alciph. I 4. 1 en III 34. 1 (de laatste plaats tevens opgenomen onder de fragm. comic. K. III 434. 133).

² III 58.

³ Uitzoeken, *ἐκλέγειν*, wat een technische term schijnt te zijn voor het innen van pachtsom of belasting cf. de volgende Andocides-passage; Philo Iud. de Agric. 35. 153 (C.-W. II 126); Syll.³ 955 (Naxus 3de eeuw); Thucyd. VIII 44; Demosth. 49. 49; Xenoph. Hell. I. 1. 22.

⁴ Andoc. I 92.

Heraclea. In § 3 worden bepalingen gegeven voor het geval een pachter zijn land wil vervreemden:

καὶ αἴ τι νί κα ἄλλω πάροδωντι τὰν γᾶν, ἂν κα αὐτοὶ μεμισθώσωνται, ἢ ἀρτύσωντι (= bij testament vermaken) ἢ ἀπόδωνται τὰν ἐπικαρπίαν, ἂν αὐτὰ τὰ παρεξόνται προγγύως οἱ παρλαβόντες ἢ οἷς κ' ἀρτύσει ἢ οἱ πριάμενοι τὰν ἐπικαρπίαν, ἂν ᾧ καὶ ὁ ἐξ ἀρχᾶς μεμισθωμένος¹.

In geval van pachtoverdracht zal degene, die het land overneemt of aan wien het vermaakt wordt of die de *ἐπικαρπία* koopt, garanten moeten stellen, evenals de oorspronkelijke pachter. De *ἐπικαρπία* is hier niet de „oogst”; immers een bepaling, dat men zijn oogst niet verkoopen mag, zonder dat de koper een garant stelt, zou een zonderlinge rechtsverhouding tusschen verpachter en pachter veronderstellen. Bedoeld is hier het „recht op de opbrengst”, dat de pachter heeft, in geval hij, evenals Cephisius, de grond weer onderpacht. Doet hij dit recht aan een ander over, dan zou de Staat gevaar loopen haar pachtsom niet te krijgen; daarom moet de andere partij dus een borg stellen.

Uit een zelfde bezorgdheid om zijn geld binnen te krijgen is een bepaling in een van de kleinere wetten van Gortyn te verklaren. Er wordt staatsland verpacht, wat natuurlijk niet verder vervreemd mag worden en vooral ook niet verpand. Dit laatste mag slechts geschieden, indien men de pachtsom bij het op het land geleende bedrag telt:

μηδὲ ἐνεκνυράδδεν αἰ μὴ ἐπιμετρῆ τὰν ἐπικαρπίαν ἐς τὸ τῶ ἔκοντος (= ἔχοντος) κρήμιος (= χρέος),

m. a. w. de geldschieder heeft te zorgen, dat de Staat haar pachtsom krijgt, en moet deze daarom boven het te leen gevraagde bedrag nog extra geven. De *ἐπικαρπία* is hier dus de aan de Staat verschuldigde pachtsom².

Aangezien het bezit voor het grootste gedeelte grondbezit is geweest, kan *ἐπικαρπία* ook in het algemeen gezegd worden van

1 Tabula Heracl. I. G. XIV 645 col. I 100 (Inscr. Iur. I 194 XII) 4de eeuw v. Chr.

2 Inscr. Iur. I p. 402 = Kohler—Ziebarth, Stadtrecht v. Gortyn p. 39 (de hier bijgevoegde vertaling: „pfänden darf man nur in der Art, dass man den Fruchtertrag <einzieht und> von dem Schuldkapital abrechnet” lijkt mij het omgekeerde te geven van wat bedoeld is).

de opbrengst van bezit, zonder daarbij aan landerijen te denken.

Schrijft Plato in de Leges voor, dat ieders bezit (*οὐσία*) moet worden geschat en dat elkeen verplicht is de jaarlijksche opbrengst ervan (*τὴν ἐπέτειον ἐπικαρπίαν*) schriftelijk bij de autoriteiten op te geven, dan is hier nog slechts sprake van grondbezit ¹.

Maar wanneer Demosthenes in de redevoeringen tegen zijn oneerlijke voogden eenige malen verzekert, dat deze hem niet slechts de *ἐπικαρπία*, maar zelfs zijn geheele vermogen hebben ontstolen, dan ligt de gedachte aan grondbezit ver: immers het vermogen van Demosthenes Sr. bestond behalve uit het woonhuis met inboedel uit de beide werkplaatsen en uitgeleend geld. *Ἐπικαρπία* wordt dus gebruikt op de wijze, waarop het Hollandsch zegt „rente van geld trekken” zonder dat er aan gedacht wordt, hoe dat geld is belegd ².

In dezelfde beteekenis treffen wij het woord aan bij Dio Cassius in een rede, die hij Agrippa laat houden en waarin deze Augustus aanspoort om een groot staand leger te onderhouden. Een der maatregelen om aan de benoodigde gelden te komen is:

φόρον ἐπιτάξαι πᾶσιν τοῖς ἐπικαρπίαν τινα τῷ κεκτημένῳ αὐτὰ παρέχουσιν,

dus een belasting op alles, wat de bezitter ervan inkomsten levert: hier wordt natuurlijk in de eerste plaats aan landerijen gedacht, maar ook bv. aan mijnen e.d. ³.

Nog algemeener gebruikt komt het woord voor bij Isocrates in zijn redevoering „Over de Vrede”. Hij klaagt, dat de Atheners de Grieksche steden hebben uitgezogen: maar niet de Staat, doch de volksleiders hebben de *ἐπικαρπίαι* opgestreken ⁴.

Aristoteles verklaart in de Politica, dat de drie soorten van handel slechts verschillen in de meer of mindere mate van risico en in de grootte van de *ἐπικαρπία* ⁵.

Op één soort van *ἐπικαρπία* moet nog nader worden ingegaan.

¹ XII 955 D. Aardig is in dit verband de opmerking van Hesychius s.v. *πλοῦτος ἢ ἐκ σπερμάτων ἐπικαρπία*; Pollux VI 196 zet het woord onder allerlei termen voor vermogen, wat weer een voorbeeld is van de verwisseling van vermogen en inkomen, waarop reeds de aandacht is gevestigd.

² or. 27. 50, 64; 29. 60.

³ 52. 28. 5.

⁴ VIII 125; vgl. Dio Cassius 39. 10: *παρρησίας ἐ.*

⁵ I II. 1258 b 24.

In een fragment van den comicus Antiphanes vinden wij de term gebruikt van de inkomsten uit vee. Op de vraag, wat hij het liefst eet, antwoordt iemand: „alleen het allergoedkoopste, dus bv. heel jonge dieren,

διὰ τὴν ἐπικαρπίαν γὰρ τῶν ἀδρῶν
ταῦτ' ἐσθίων τὰ φαθλ' ἀνέχομαι.

want slechts wegens de opbrengst, die ik van de volwassen dieren trek, kan ik het uithouden om al die goedkoope boel te eten" ¹.

Eveneens van vee, maar nu in een heel andere omgeving, staat het woord tweemaal in de pseudo-Aristotelische *Oeconomica*. In het begin van het 2de boek, waar de schrijver de verschillende soorten van staatshuishouding bespreekt, noemt hij onder de bronnen van inkomsten van de „Satrapenwirtschafft" als voorlaatste de *ἐπικαρπία* of *δεκάτη*, wat volgens hem de technische termen zijn voor *ἢ ἀπὸ τῶν βοσκημάτων* sc. *πρόσοδος* ².

Wij kunnen hier aan twee dingen denken. De *ἐπικαρπία* kan zijn een soort vermogensbelasting, gebaseerd op de veestapel: hierop zou het woord *δεκάτη* kunnen wijzen, dat steeds aanduidt het tiende gedeelte van de jaarlijksche opbrengst, i.c. de worp. Maar *ἐπικαρπία* kan ook zijn het weidegeld, de te betalen bijdrage voor het gebruik van de gemeenschappelijke weide of in dit geval van de staatsweidegrond.

Boeckh huldigt de eerste opvatting: „nicht etwa Weidegeld oder Blutzehnten für das Recht auf gemeinem Trifte Vieh zu halten, sondern ein Vermögensteuer von Vieh selbst" ³.

Wilcken heeft het eerst de tweede hypothese opgesteld ⁴, die nu o.a. door Andreades ⁵ en Liddell—Scott is overgenomen. Deze gaat uit van het feit, dat de Achaemeniden en hun opvolgers een reusachtig bouwgrond- en weidebezit hadden en dat de schrijver der *Oeconomica* deze belangrijke begrootingsposten niet zoo maar voorbij kon gaan.

Beide oplossingen behoeven echter elkaar niet uit te sluiten.

¹ Kock II 17. 20 (Athenaeus IX 402 D).

² p. 1346 a 3.

³ Staatshaush. I 370 (Fränkel).

⁴ Grundzüge d. Papyruskunde I 170.

⁵ Gesch. d. Gr. Staatswirtschaft I 108.

Wanneer er weidegeld moet worden geheven, dan zal dit wel overeenkomstig het aantal dieren berekend worden, zoodat dit weidegeld dan tevens een soort veebelasting is, vooral wanneer men bedenkt dat alle grond staats(koninklijk)bezit is: er moest dus altijd belasting worden betaald. Deze belasting is oorspronkelijk geheel, later grootendeels in natura betaald, nl. het zooveelste deel van de worp.

Dat wij vooral aan een veebelasting moeten denken, blijkt m.i. duidelijk uit een passage verderop in hetzelfde boek, waar van Condalus, den stadhouder van Mausolos, de volgende anecdote wordt verhaald.

„C. was gewoon, om, wanneer hem op een van zijn dienstreizen een stuk vee ten geschenke werd gegeven, dit aan den bringer terug te geven om het verder te verzorgen: na verloop van tijd *αὐτό τε τὸ τραφέν καὶ τὴν ἐπικαρπίαν λογισάμενος ἀπήτει* — vroeg hij het dier zelf terug en de opbrengst, die hij berekend had”¹.

Hier is geen sprake van weidegeld, maar van de opbrengst van een enkel stuk vee, als in het Antiphanes-fragment.

Zuiver rente, als opbrengst van uitgeleend geld, duidt *ἐπικαρπία* niet aan. In de papyri vinden wij wel iets, wat er op lijkt: wanneer n.l. iemand bij wijze van rente aan een schuldeischer het vruchtgebruik van een stuk land overlaat, noemt men dit vruchtgebruik *ἐπικαρπία*².

§ 5 - ΤῶΝ ΠΡΟΣΪΟΝΤΑ

Het woord voor binnenkomen van geld was in het Grieksch *προσιέναι* bv. bij Andocides:

*φόρος προσήει κατ' ἐνιαυτὸν πλέον ἢ 1200 τάλαντα*³
en Thucydides:

¹ p. 1348 a 23. Er zij nog even op gewezen, dat ook het woord *καρπός* eerst speciaal van kudden wordt gezegd (zie pg. 45). Op deze passage volgt een andere anecdote van Condalus, die nl. ook over de openbare weg overhangende en afgewaaide takken liet verkoopen; daarna volgen de onverklaarbare woorden *τὰς ἐπικαρπίας*, waarvoor v. Groningen wil invullen *λογισάμενος καὶ*, wat hij dan verklaart als een soort schadeloosstelling van terugwerkende kracht. Dit lijkt mij vrij gewrongen. Een andere oplossing zie ik echter niet.

² B. G. U. 101. 19 (2de eeuw n. C.); P. Masp. 169. 11 en 151. 71 (6de eeuw):

ἡ ἐπικαρπία πάντων τῶν ὄντων μοι πραγμάτων ἦτοι usufructu.

³ or. III 9.

προσιόντων ἑξακοσίων ταλάντων¹

Hiervan is afgeleid de uitdrukking τὰ προσίοντα χρήματα, ook alleen τὰ προσίοντα, dat een algemeen woord voor inkomsten is geworden. Beide termen, met en zonder χρήματα, worden door elkaar gebruikt. Zoo schrijft bv. Aristophanes op één plaats:

βαδιστέον τὰρ ἔστιν εἰς ἀγορὰν ἐμοί, ἴν' ἀποδέχωμαι τὰ προσίοντα χρήματα²

maar op een andere weer:

οὐδ' ἡ δεκάτη τῶν προσιόντων ἡμῖν ἄρ' ἐγγινεθ' ὁ μισθός³.

Zoo ook Aristoteles: τὰ μὲν χρήματα τὰ προσίοντα μὴ ἐξεῖναι ἄλλοσε δαπανῆσαι, maar συντελεῖν δὲ ἀπὸ τῶν προσιόντων εἰς τὸ συμμαχικόν⁴.

§ 6 - ΠΡΟΣΟΔΟΣ

Bovengenoemde uitdrukkingen komen echter niet zoo heel vaak in onze overlevering voor, wel het eveneens van προσίεσθαι afgeleide πρόσοδος, dat het meest verbreide woord voor opbrengst is: vaak staat het in het meervoud en dan als tegenstelling tot woorden als ἔξοδοι, δαπάναι of ἀναλώματα⁵.

De verschillende nuances in de beteekenis van πρόσοδος kunnen wij in twee groote groepen verdeelen, naar het standpunt waarop men zich stelt. Men kan zich nl. afvragen, wien de πρόσοδοι toevloeien en waaruit zij voortkomen. Beide groepen, die elkaar natuurlijk gedeeltelijk dekken, zullen wij nu aan een korte bespreking onderwerpen.

De eerste groep kunnen wij weer in 4 onderdeelen verdeelen:

1°. staatsinkomsten (κοινὰ, δημόσια πρόσοδοι)⁶. Deze beteekenis komt in onze overlevering het meest voor. De oudste voorbeelden zijn te vinden bij Herodotus⁷. Verschillende staten hadden ambtenaren met de titel οἱ ἐπὶ ταῖς πρόσοδοις⁸. In de

1 II 13. 23. 2 Eccles. 712. 3 Vesp. 664.

4 Aristot. Ath. Pol. 29. 5 en 39. 2; vgl. ook Lysias 30. 19 (τὰ προσίοντα χρήματα) en 21. 13; 32. 23 (τὰ προσίοντα).

5 ἔξοδοι: Laum 125 (Magnesia 117—138 n. C.); δαπάναι: Xen. Ages. 8. 8; ἀναλώματα: [Aristot] Oec. I 1345 b. 29, Xen. Mem. III 6. 6; τὰ ἀναλισκόμενα Pollux VIII 113.

6 Syll.³ 459 en 905 geven de verbinding πολιτικαὶ πρόσοδοι.

7 III 89, VI 46.

8 Syll.³ 711 B, I en 728 B (Delphi).

papyri vinden wij *πρόσοδοι* ook voor inkomsten van een stad ¹.

2°. de inkomsten van een godheid (tempel, orakel), de zg. *ἱεραὶ πρόσοδοι* (*πρόσοδοι τοῦ θεοῦ*). De oudste plaats is in de Buisiris van Isocrates:

τοῖς γὰρ ἱερεῦσιν παρεσκεύασεν εὐπορίαν ταῖς ἐκ τῶν ἱερῶν προσόδοις ².

Overigens kennen wij deze beteekenis vrijwel uitsluitend uit inscriptie's en papyri ³; in de latere papyri wordt *πρόσοδος* ook gezegd van de inkomsten van de Christelijke kerk ⁴.

3°. de inkomsten van een priester, meestal bestaande in een deel van de onder 2°. genoemde *ἱεραὶ πρόσοδοι*. In een wet over het priesterschap van Asclepius te Chalcedon wordt de begin datum aldus opgegeven *τᾶς δὲ ποθόδου ἄρξει μεις (= μὴν) Μάχανειος*, waarbij de *πόθοδος* niet anders kan zijn, dan het inkomen van den pasgekozen functionaris ⁵.

4°. privé-inkomen *ἴδιαι πρόσοδοι*, een beteekenis die wij niet uit inscriptie's kennen, zooals ook te verwachten is. De oudste voorbeelden zijn te vinden bij Lysias, bv. wanneer de invalide klaagt:

πρόσοδος δέ μοί οὐκ ἔστιν ἄλλη πλὴν ταύτης ⁶.

Deze man noemde zijn „inkomen” de invaliditeitsrente, hem door de staat toegekend; maar ook inkomsten uit vermogen heeten *πρόσοδος*. Na het geheele vermogen van Stratoctes te hebben opgesomd, besluit de redenaar Isaeus met de woorden: *πρόσοδος μὲν αὕτη 42 μναῖ* ⁷.

Bezien wij nu de „inkomsten” van de andere zijde, dus slechts nagaande, waaruit zij afkomstig zijn, dan vinden wij het volgende beeld:

1°. inkomsten uit grondbezit; deze maken wel het grootste

1 P. Herm. 102. 10 (3de eeuw n. C.); Laum 20 heeten de inkomsten van een vereeniging *κοινὰ πρόσοδοι*.

2 or. XI 21; vgl. Philo Iud. Spec. Leg. I 141, 156 (C.-W. V p. 34, 37).

3 Eenige vbb. zijn: Syll.³ 459 (Macedonië 3de eeuw v. C.); 813 (Delphi en 818 (Ephesus) beide 1ste eeuw n. C.; 982 (Pergamum 133 v. C.) en 990 (Smyrna 244 v. C.); P. Giss. 37 II 3. 14; P. Tebt V 50, 58, 59 (2de eeuw v. C.); B. G. U. 294; 1197; 1200.

4 P. Form. 387 (6de eeuw n. C.).

5 Syll.³ 1009 en 1011 (3de—2de eeuw v. C.); vgl. Idios Logos § 73, 74, 79.

6 or. 24. 6. 7 or. 11. 42.

gedeelte van alle inkomsten uit. De klassiek-Grieksche staat heeft nooit zoo heel veel eigen grondbezit gehad¹, maar wel de Hellenistische monarchieën en later het Romeinsche keizerrijk. Uit de papyri kennen wij dan ook de termen *γη ἐν προσόδῳ* en *γη προσόδου*, de eerste afkomstig de Ptolemaeen-tijd en aanduidend staatsland, waarvan de opbrengst voor een godheid of een lid van de koninklijke familie bestemd is, de tweede, speciaal Romeinsch, de term voor verpacht staatsland, waarvan de opbrengst wegens schuld door de Staat in beslag is genomen².

Ook het meerendeel van de tempelinkomsten is uit grondbezit afkomstig b.v. op een decreet uit Thespieae:

*τῶν καθιαιρωμένων τῆς Μώσης τεμενῶν τὰς ποσόδως*³.

Voor opbrengst van het particuliere grondbezit is het oudste voorbeeld te vinden bij Demosthenes:

*γεωργία . . . τάλαντον ἔχουσαι πρόσοδον*⁴.

Als bij *ἐπικαρπία* geldt ook hier, dat de *πρόσοδος* zoowel vrucht van eigen werk, als ook opbrengst uit verpachting of verhuring kan zijn. Tweemaal gebruikt Philo de uitdrukking *πρόσοδους ἐκλέγειν*, wat niet anders kan beteekenen als „pacht innen”⁵.

Behalve van grondgebied in het algemeen, zegt men *πρόσοδος* ook afzonderlijk van huizen, tuinen, wijngaarden enz.⁶.

Van *πρόσοδος* afgeleid zijn de adiectiva *προσοδικός* en *ἀπρόσοδος*, die beide slechts van grond worden gebruikt⁷.

2°. *πρόσοδος οὐσίας*, inkomsten uit vermogen, ten deele dezelfde als onder 1°., aangezien bezit voor het grootste deel grondbezit is geweest. Wanneer Demosthenes echter in de rede tegen de oneerlijke voogden over de *πρόσοδος οὐσίας* spreekt, dan denkt

1 vgl. Syll.³ 955 § 3; *οἱ ταμίαι οἱ τὰς προσόδους ἐκλέγοντες*; deze π. zullen wel van grondbezit afkomstig zijn.

2 *γη ἐν προσόδῳ* P. Petr. III 97. 10, P. Tebt. 87; *γη προσόδου* P. Oxyrh. 986, 1446; B. G. U. 438, 439, 443, 512.

3 Laum 24 (221—205 v. C.); vgl. Syll.³ 990 (Smyrna 244 v. C.).

4 or. 19. 146.

5 de Agric. 35. 153 (C.-W. II p. 126) en Quod omnis probus liber sit 6. 35 (VI p. 10); cf. nog Spec. Leg. IV 215 (V. p. 259).

6 huis Xen. Mem. III 11. 14; tuin Laum 94; wijngaard Laum 175 (vgl. *καρπιμός* en *ἄκαρπος* bij Aristot. Rhet. I 5. 1361 a 27).

7 Philodemus Oec. X 13; Strabo 17. 3. 12.

hij daar aan alle mogelijke andere dingen, maar niet aan grondbezit ¹.

In de papyri is *πρόσοδος οὐσίας* volkomen gelijk aan de onder 1°. genoemde inkomsten, omdat *οὐσία* steeds grondbezit is.

3°. opbrengst van geld, rente. Reeds vrij vroeg wordt *πρόσοδος* ook gebruikt om de inkomsten uit geld, d. i. dus in hoofdzaak de rente, aan te duiden. Het oudste voorbeeld dateert uit de 3de eeuw v. C.; het is in een decreet van Milete over de inrichting van een school uit de gelden, *χρήματα*, door Eudemus daartoe gegeven:

<ἕως> ὁ δῆμος βουλευθήσεται περὶ τῆς ἐσομένης ἀπ' αὐτῶν προσόδου ².

Duidelijk spreekt ook een eeredecreet uit Teos: iemand heeft 10500 drachmen gegeven, *ἀφ' ὧν ἐκ τῆς προσόδου θυσίας καὶ συνόδου πεποιήμεθα* ³.

Het spreekt vanzelf, dat in deze voorbeelden het geld niet per sé uitgeleend behoeft te worden, maar ook op andere wijze productief gemaakt kan zijn. Geen twijfel in dit opzicht laat een stichtingsdecreet uit Cibyra, waar gesproken wordt over de *πρόσοδος τῶν 400.000 δραχμῶν*, nadat te voren is bepaald, dat deze gelden uitgeleend steeds uitgeleend moeten blijven (*μένειν δανειζομένης τὸν πάντα χρόνον*) ⁴. Overigens is mij geen plaats bekend waar *πρόσοδος* wordt gezegd als *τόκος* in de zin van „te betalen bedrag”, dus in verbindingen als *δανείζειν ἐπὶ προσόδῳ*.

4°. opbrengst van handwerk (werkplaatsen). Op een inscriptie uit Pergamum, handelend over een door Attalus ingesteld priester-schap, wordt o.a. bepaald:

ὁ δὲ αἰεὶ λαχὼν (nl. τὴν ἱερείαν) λαμβανέτω καὶ τῶν ἐργαστηρίων ὧν ἀνατέθηκα τὴν πρόσοδον ⁵.

Hetzelfde is ook te lezen op een eeredecreet uit Tralles: een zekere Artemidorus heeft aan de godheid eenige stukken land

1 or. 27. 60; andere vbb. Aeschin. III 212; Isaeus VI 36, 38, 42.

2 Laum 129; uit dezelfde tijd Laum 59 (Ceos). Men zou misschien reeds aan kunnen halen Xenoph. Vect. III 10, waar aan degenen, die geld aan de staat geven voor de aankoop van slaven, een *πρόσοδος* wordt beloofd.

3 Laum 91 (midden 2de eeuw) = O. G. I. 326; vgl. ook Laum 20 (= I. G. II 2. 1326) Piraeus 2de eeuw v. C.

4 Laum 162 (73 n. C.).

5 Syll.³ 1018 = Laum 69 (einde 3de eeuw).

met daarop 100 werkplaatsen gewijd *καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν προσόδους* ¹.

5°. Op twee samenhangende inscriptie's uit Milete vinden wij gesproken over de *πρόσοδος* van een zuilenhal. Antiochus I wil nl. in deze stad een stoa bouwen, opdat uit de opbrengst daarvan het Didymaeum kan worden hersteld en versierd (*ἵνα προσόδων ἀπ' αὐτῆς γινομένων ἐπικοσμήσῃ τὸ ἱερόν*) ².

6°. inkomsten uit belastingen. Behalve uit haar grondbezit, krijgt de Grieksche Staat haar inkomsten vooral uit de belastingen: het is dus niet te verwonderen, dat ook deze *πρόσοδοι* worden genoemd. Reeds Herodotus spreekt over de *φόρων πρόσδοδος* van Darius ³; terwijl Thucydides ons verhaalt hoe Minos de zeeën van roovers zuiverde *τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον ἰέναι αὐτῷ*, waar wij ongetwijfeld aan de aan onderworpen volkeren opgelegde schattingen moeten denken ⁴.

De binnenlandsche belastingen der Grieksche staatjes zijn natuurlijk zeer verschillend en worden in hun geheel *πρόσοδοι* genoemd. Vooral uit de papyri en uit inscriptie's van de Hellenistische tijd is ons dit goed bekend. In een eeredecreet uit Prusa voor een Macedoniër, die zich vooral de zorg voor de staatsfinanciën had aangetrokken, lezen wij de mededeeling, dat de koning, nl. één van de Attaliden, vrijdom van belasting gegeven had voor de tijd van 3 jaar — *ἀτέλεια πασῶν τῶν προσόδων* ⁵. Op dezelfde wijze spreekt de Steen van Rosette van *πρόσοδοι καὶ φορολογία* ⁶.

In Egypte vinden wij overigens meest het enkelvoud, waarmee aangeduid wordt een vergoeding, die de eigenaars van bepaalde stukken land aan den koning verplicht zijn te geven. Vaak wordt dit uitgedrukt met de woorden *ἀργυρική πρόσδοδος*, waar tegenover dan de *μισθωσις* of *πρόσοδος σιτική* de gewone pacht is ⁷. Een dergelijk landgoed heet dan *προσοδικός*, waar naar *τὰ*

1 Laum 98 (keizertijd).

2 Laum 128 en S. E. G. IV 442 (begin 3de eeuw).

3 III 89. 4 I 4.

5 S. E. G. III 663 = B. C. H. 48 p. 1.

6 O. G. I. 90; vgl. verder I. G. XIV 951 l. 32, een bilingue inscriptie, waar *πρόσοδοι* met *vectigalia* wordt vertaald.

7 P. Amherst II 31. 7 en O. G. I. 90; verder B. G. U. 41. 11 en 1197 I 5, P. Oxyrh. 1046. 3 en vele anderen; zie Rostowzew, Studien z. Geschichte des Kolonates p. 135—141.

προσοδικα een algemeen woord voor staatsinkomsten is geworden ¹.

7°. Een belangrijke tak van inkomsten, vooral voor de betreffende Staat, doch ook voor particulieren, was gelegen in de mijnen; dus vinden wij verschillende malen de verbinding *πρόσοδος τῶν μετάλλων* ².

Hiermee zijn de voornaamste soorten van *πρόσοδοι* behandeld, maar natuurlijk zijn er bij een dergelijk algemeen woord wel andere combinatie's mogelijk.

Tenslotte verdienen nog twee plaatsen de aandacht. In een brief aan de Ionische bond verklaart Eumenes II de noodige gelden te zullen geven, opdat de bond haar feest schooner kan vieren, dan tot nu toe — *προσόδους ὑμῖν τὰς ἰκανὰς ἀνατίθῃμι* ³.

In een lijst van overwinnaars in wedstrijden op Chios wordt ons ook medegedeeld, dat deze aan Heracles en de Muzen hebben geofferd *ἀπὸ τῆς δεδομένης προσόδου* ⁴. Het woord *πρόσοδος* beteekent hier dus zoo ongeveer „bedrag, bijdrage”, zooals ook Harpocration de term *σῆτος* verklaart als een *πρόσοδος διδομένη πρὸς τροφήν* „een bijdrage in de kosten van het levensonderhoud” (zie pg. 65).

§ 7 - Π'ΟΡΟΣ

Met *πρόσοδος* vinden wij vaak het woord *πόρος* verbonden. *Πόρος*, eigenlijk „middel om ergens door te komen” (van de stam *per* = doorboren), dan eenvoudig „middel”, heeft eveneens een economische beteekenis gekregen, dezelfde die ook het Hollandsche woord — maar dan meest in het meervoud, „middelen” — heeft: „gelden tot dekking van uitgaven” ⁵. Zoo omvatten dus de *πόροι* en de *πρόσοδοι* dezelfde dingen, slechts van verschillende zijden bekeken.

Het duidelijkst blijkt dit uit een passage in de Rhetorica van Aristoteles, waar gesproken wordt over de opleiding van de poli-

¹ B. G. U. 1826, 1827.

² Herod. VI 46; Thucyd. VI 91; Hyper. 3. 36; Plut. Themist. 4. 1.

³ O. G. I. 763 = Laum 129 a.

⁴ Syll.³ 959.

⁵ De adiectiva *εὐπορος* en *ἀπορος* hebben hun Hollandsche aequivalenten in bemiddeld en onbemiddeld.

tieke leiders, de *ῥήτορες*. Deze moeten in de eerste plaats kunnen spreken *περὶ πόρων*, wat dan verder aldus wordt uitgewerkt:

περὶ μὲν πόρων τὸν μέλλοντα συμβουλεύσειν δέοι ἂν τὰς προσόδους τῆς πόλεως εἰδέναι τίνες καὶ πόσαι . . . ἐπὶ δὲ τὰς δαπάνας τῆς πόλεως ἀπάσας . . . οὐ γὰρ μόνον πρὸς τὰ ὑπάρχοντα προστιθέντες πλουσιώτεροι γίνονται, ἀλλὰ καὶ ἀφαιροῦντες τῶν δαπανημάτων¹.

De *πρόσοδοι* zijn dus de inkomsten van de Staat, zonder dat er aan gedacht wordt, hoe zij besteed zullen worden, terwijl de *πόροι* daarentegen het geheel van inkomsten uitmaken, dat ter dekking van de uitgaven wordt aangewezen, zonder dat men bedenkt, waarvandaan de inkomsten afkomstig zijn.

Tegenover elkaar vinden wij *πόρος* en *πρόσοδος* ook op een eeredecreet uit Ephesus. De gehuldigde heeft de stad een kapitaalje geschonken. In § 6 van de oorkonde wordt nu verboden iets te veranderen aan de oorspronkelijke opzet *ἢ τοῦ ἀργυρίου ἢ τῆς προσόδου ἢ μεταθεῖναι εἰς ἕτερον πόρον ἢ ἀνάλωμα* („Einnahme- oder Ausgabeposten" Laum)². Wij zouden *πόρος* hier misschien het best kunnen vertalen met „fonds”.

De beteekenis „geldsom, ter dekking van uitgaven” komt vooral in de inscriptie's veel voor.

In Erythrae besluit het volk een standbeeld op te richten: de *agoranomos* moet ervoor zorgen, maar deze zegt, dat hij er geld voor noodig heeft (*φησὶν εἰς ταῦτα πόρον δεῖσθαι*)³.

In Ephesus wil men een garnizoen onderhouden in een nabijgelegen fort; er worden dus maatregelen getroffen, *ὅπως εἰς ταῦτα πόρος ὑπάρχη*⁴.

De Atheners eeren hun *prytanen*:

*πόρον δὲ ὑπάρχειν ἐκ τῶν εἰς τὰ ψηφίσματα ἀναλισκομένων*⁵.

Vaak wordt het nog nader omschreven als *πόρος χρημάτων* „geldmiddelen”. De bekende inscriptie uit Oropus over het bouwen van een muur begint met de woorden:

1 Arist. Rhet. I 4. 1359 b 25; vgl. Epictetus III 22. 83 ed. Schenkl: *πρόσοδοι καὶ πόροι*.

2 Laum 74 (104 n. C.).

3 Syll.³ 384 (einde 4de eeuw v. C.).

4 Syll.³ 363 (begin 3de eeuw v. C.).

5 I. G. II 2. 674 = Syll.³ 400 (277 v. C.).

ὅπως ἄμ πόρος χρημάτων γίνηται εἰς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ τεύχους¹.

Ook Xenophon en Demosthenes gebruiken voortdurend deze omschrijving met *χρημάτων*². Eenmaal komt voor *πόρος ἀρχαίον* op een inscriptie uit Aphrodisias uit het einde 2de eeuw n. C.³.

De overgang van de beteekenis „middelen” tot die van „inkomsten”, ligt nu voor de hand, aangezien beide, zooals wij zagen, practisch dezelfde zijn. Xenophon’s brochure over de nieuw aan te boren inkomstenbronnen heet dan ook *Πόροι ἢ περὶ τῶν προσόδων*.

Wanneer Demosthenes de Atheners aanzet om Olynthus te helpen en hen verzekert: „Geld is er genoeg, desnoods moeten er dan maar vrijwillige bijdragen komen”, voegt hij eraan toe, dat er ook nog wel andere *πόροι* — dus „bronnen van inkomsten” — zijn⁴.

Maar niet alleen van de Staatsmiddelen, ook van de particuliere bestaansmiddelen gebruikt men *πόρος* bv. bij Lucianus:

*τίς ἀρίστη τῶν τεχνῶν . . . καὶ ἔχουσα διαρκῆ τὸν πόρον*⁵,
of bij Philo Iudaeus:

*μετὰ δὲ ταῦτα καὶ ἄλλον πόρον οὐ βραχὺν ἐπινέμει τοῖς ἱερεῦσιν*⁶.

Deze beteekenis kennen wij vooral goed uit de papyri. In kwestie’s van liturgieën wordt sinds de keizertijd steeds opgegeven iemands *πόρος*, maar met de voor de voor-kapitalistische maatschappij kenmerkende verwarring van inkomen en vermogen, is die *πόρος* nu eens het vermogen, dan weer het inkomen, maar dan steeds het inkomen uit vermogen, nooit dat uit werk verkregen.

Wanneer de autoriteiten te Oxyrhynchus opgeven voor een ambt:

1 I. G. VII 4263 = Syll.³ 544 (einde 3de eeuw v. C.).

2 Xenophon Hell. I 6. 12; V 1. 2; Demosth. 4. 29.

3 O. G. I. 509 = Laum 103; in l. 11 staat weer *τοῦ πόρου, ἀφ’ οὗ χρή τοὺς ἀγῶνας ἐπιτελεῖσθαι*.

4 or. I. 19. 5 Somnium § 2.

6 de Spec. Leg. I 141 (C.-W. V p. 34). Hesychius verklaart *πόρος* met *ἀφορμή* (= bestaansmiddelen), welk woord Philo verderop c. 156 (p. 37) gebruikt in de omschrijving *προσόδων ἀφορμαί*. Te vergelijken is de omschrijving *πόρος προσόδου* bij Xenoph. Cyrop. I 6. 9.

Ἀυρήλιον Πέτρον . . . ἔχοντα πόρον δραχμὰς φ' ¹,
dan zullen zij met πόρος waarschijnlijk 's mans inkomen bedoelen,
maar wanneer een andere maal gezegd wordt:

οἱ σημαινόμενοι ἄνδρες πόρον ἔχουσιν οἰκίας καὶ κλήρους καὶ
βοικὰ κτήνη καὶ σπόρους ²,

dan moet de πόρος het bezit aanduiden. Dergelijke voorbeelden
laten zich gemakkelijk vermeerderen.

Een enkele maal treffen wij πόρος aan volkomen gelijk aan
πρόσοδος. In een testament, afkomstig uit Pamphylië, worden
gronden vermaakt aan Apollo, om van de opbrengst offers te
brengen. Het wordt echter verboden om

— — — καὶ μέρος τι αὐτῶν πωλῆσαι ἢ ἐξαλλοτριῶσαι ἢ τὸν
ἐξ αὐτῶν πόρον ἢ καὶ μέρος τι ἀναλίσκειν εἰς ἐτέρας χρείας ³.

§ 8 - ΤΟΚΟΣ

Het meest verbreide woord voor rente en een woord, dat ook
vrijwel nooit iets anders beteekent, is τόκος. Dit is een term aan
de veeteelt ontleend. De oudste maatschappij was een van vee-
teelt levende en de oudste vorm van leening is de veeleening ge-
weest, waarbij men als rente — = τόκος — het jonge dier —
τόκος — bedong. Zooals het vee (pecus) jongen werpt — βάλλει
τοὺς τόκους —, doet naderhand het geld (pecunia) het eveneens.
De rente heet dan ook wel ὁ τόκος ὁ πίπτων „het geworpen jong”.
Op de bekende groote inscriptie van Samos over de korenvoo-
ziening staat zelfs slechts τὸ πίπτον voor „rente” ⁴.

Volgens W. Hohoff ⁵ zouden hier Babylonische invloeden wer-
ken; in de Mesopotamische talen bestaat immers hetzelfde beeld
van het geld, als van een levend wezen, dat jongen voortbrengt.
Deze opvatting overschat m. i. de Babylonische invloed op de
Grieksche gedachtenwereld. Vergelijking van geld- en veebezit

1 P. Oxyrh. 1254 (260 n. C.); vgl. id. 1123 (2de eeuw): πατρικὸς πόρος en
P. Rylands 119. 20 (1ste eeuw): ἐξίστασθαι τῶν πόρων, wat doet denken
aan de uitdrukking ἐξίστασθαι τῶν ὄντων.

2 B. G. U. 1189 (1 v. C.); P. Oxyrh. 2121 (209 n. C.); B. G. U. 11. 7 (=
Wilcken Chrestom. 239) en 1856. 9, waar de pacht πόρος heet.

3 S. E. G. VI 673 (117—138 n. C.).

4 Syll.³ 976 l. 87.

5 W. Hohoff, Zur Geschichte des Wortes u. Begriffes „Kapital” (Viertel-
jahrschr. f. Sozial- u. Wirtsch. gesch. XIV p. 554.

komt bij alle primitieve volkeren, onafhankelijk van elkaar voor. De Grieken zelf hebben deze overgang ook nog wel gevoeld: het duidelijkst Aristoteles, wanneer hij in zijn economische beschouwingen in het eerste boek der *Politica* de opmerking maakt.

ὁ δὲ τόκος αὐτὸ (sc. τὸ νόμισμα) ποιεῖ πλεόν. ὅθεν καὶ τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν. ὁμοία γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννώσι αὐτὰ ἐστίν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίματος¹.

Zoo kan Aristophanes zijn *Strepsiades* laten vragen, wanneer de geldschieter om zijn rente komt:

τοῦτο δ' ἐσθ' ὁ τόκος τί θήριον;

„wat voor diertje bedoelt U met die τόκος?“²

Ook bij Plato vinden wij dergelijke woordspelingen bv. in zijn schildering van de overgang van de oligarchie in de democratie. Eén der oorzaken van de ontaarding van de oligarchie is gelegen in de verkwisting van de jongelui uit de aanzienlijke kringen, die dan noodgedwongen gaan leenen. De geldschieters echter

τοῦ πατρὸς ἐκγόνους τόκους πολλαπλασίους κομίζονται³.

Tenslotte zij nog aangehaald een voorbeeld bij Philo Iudaeus in een verklaring van het Joodsche renteverbod:

ἀπαγορεύει (nl. ὁ νόμος) τοίνυν ἀδελφῶ δανείζειν τόκους ἐπὶ χρήμασι οὐ δικαίων ἐκλέγειν ὡς ἀπὸ θρημμάτων ἔγγονα⁴.

Het woord τόκος is nu, zooals reeds gezegd is, de technische term voor rente. Enkele gevallen vereischen echter nog eenige nadere bespreking.

In de *Cyropaedie* laat Xenophon den Pers Pheraulas vertellen, hoe hij, eenmaal groot geworden, zijn vader heeft onderhouden:

αὐτὸς σκάπτων καὶ σπείρων καὶ μάλα μικρὸν γηίδιον, οὐ μέντοι πονηρόν γε, ἀλλὰ πάντων δικαιοτάτον. ὅ τι γὰρ λάβοι σπέρμα, καλῶς καὶ δικαίως ἀπεδίδου αὐτό τε καὶ τόκον οὐδέν τι πολύν⁵.

In de verschillende lexica wordt opgegeven dat τόκος op deze plaats „opbrengst van landerijen” zou beteekenen; dit mag men echter uit Xenophons woorden niet concludeeren. Het is duidelijk, dat in deze regels de landbouw wordt vergeleken met een leening.

¹ Pol. I 10. 1258 b. 5.

² Nub. 1285 cf. Thesm. 842.

³ Rep. VIII 555 C; dezelfde woorden τόκους καὶ ἐκγόνους ook VI 507 A.

⁴ de Virtutibus 6. 82 (C.-W. V p. 288); vgl. nog Artemid. IV 80.

⁵ VIII 3. 38.

Het is alsof men de aarde een korenleening geeft, die deze dan met rente terugbetaalt. Vooral uit Egypte zijn ons dergelijke korenleeningen goed bekend, maar natuurlijk zijn zij in het voor het grootste gedeelte agrarische Griekenland ook veel voorgekomen. Vergelijkingen tusschen de landbouw en het leenersbedrijf zijn dan ook niet zeldzaam in de Grieksche litteratuur.

Gewezen zij hier slechts op twee fragmenten van den comicus Philemon:

τῆ γῆ δανείζειν κρεῖττόν ἐστὶν ἢ βροτοῖς,
ἥτις τόκους δίδωσιν οὐ λυπουμένη.

en

καὶ τοῖς μὲν ἄλλοις πᾶσιν ἡ γῆ θηροῖς
ἐκοῦσα παρέχει τὴν καθ' ἡμέραν τροφήν.

ὥσπερ τὸ κατὰ χρέος κεφάλαιον ἐκτίνει,
τὸ σπέρμα, τοὺς τόκους δ' ἀνευρίσκουσ' αἰεὶ
πρόφασίν τιν' ἀρχμὸν ἢ πάχνην ἀποστερεῖ¹.

In al deze gevallen heeft *τόκος* zijn gewone beteekenis, al wordt er niet aan geld gedacht. Anders ligt het geval in een passage van Philostratus. Deze vertelt ons van een wijsgeer, die blijkbaar zeer rijk was en nu allerlei zeldzame dingen importeerde: deze dingen verkocht hij dan weer, maar steeds tegen kostprijs:

οὐδὲ ἐπικερδεῖαν μαστεύων οὐδὲ τόκους, ἀλλ' αὐτὸ ἀγαπῶν
τὸ ἀρχαῖον — „niet op winst bedacht of verdienste, maar tevreden, wanneer hij zijn eigen geld weer terug had”²

Aangezien in het voorafgaande stuk slechts gesproken is van 's mans koopmanschap, moeten de *τόκοι* ook hierop betrekking hebben. Ook het woord *ἀρχαῖον* behoeft, zooals wij zullen zien (pg. 102) niet steeds in verband met leeningen te staan.

Duidelijker uitgedrukt vinden wij dezelfde beteekenis bij Aeneas Tacticus bij de behandeling van de vraag, hoe een belegerde stad aan voedsel moet komen. Men moet daarvoor het particulier initiatief aan het werk zetten en groote belooningen in het vooruitzicht stellen:

καὶ ὧν ἂν σπανίς ἢ πόλις, σίτου ἢ ἐλαίου ἢ ἄλλου τινός, τῶ

¹ Kock II 537. 231 (Maximus Confess. 108 p. 95. 44) en 504. 88 (Stob. 98. 17).

² vita Sophist. II 21.

εἰσάγοντι κατὰ πλῆθος τῶν εἰσαγομένων τόκους προκειῖσθαι καὶ στέφανον δίδοσθαι εἰς τιμὴν — „en wie dingen invoert, waaraan de stad gebrek heeft, koren, olijfolie of iets anders, moet winst maken naar verhouding van de ingevoerde waren en een eerekrans krijgen”¹.

Wij zullen ons deze maatregel aldus moeten voorstellen, dat de winst percentsgewijs stijgt, naarmate men meer invoert. Een dergelijke bijzondere bepaling zou in tijden van groote nood zeker wel verantwoord zijn, teneinde de kooplieden aan te zetten. De andere verklaring, die men uit de woorden van den schrijver kan opmaken, is, dat de netto-winsten oploopen met de hoeveelheid ingevoerde waren. Dit is echter niets bijzonders en zou dus niet extra vermeld behoeven te worden.

Rente en woeker zijn in het woord *τόκος* niet nader onderscheiden. Dat ligt in de eerste plaats in het karakter van de rente. Zooals ook uit de termen zelf blijken zal (zie Hoofdst. V), is alle leenen oorspronkelijk een geven geweest met de verplichting tot teruggave. Daarnaast was er dan de moreele plicht om iets meer terug te geven, dan men ontvangen had, zooals blijkt uit de reeds meermalen aangehaalde regels van Hesiodus' Opera. Eenig recht tot eischen had de „geld”schieter echter niet, wat in een eenvoudige boerenwereld, als in Hesiodus' werk en als de Grieksche wereld voor het grootste deel gebleven is, ook vanzelf spreekt. „Vandaag jij, morgen ik” zal steeds wel het leidende beginsel zijn geweest. De opmerking van Lexis—Muhs in het boekje over krediet- en bankwezen, dat met leenen van den beginne af aan een uitbuiting van den schuldenaar door bovenmatige renten is gepaard gegaan, is m. i. dan ook beslist onjuist². Een bewijs is ook het feit, dat in de papyri, documenten uit een landbouwland bij uitstek, zoo vaak de vermelding *ἄτοκος* voorkomt.

De ontwikkeling is tenslotte anders gegaan, vooral in streken met ingewikkelder economische verhoudingen. Men is rente gaan eischen, al komen er van verschillende zijden protesten, van wijsgeeren en economen, die dit rentenemen als inbreuk op de oude regels beschouwen. Vandaar bv. dat Plato in zijn Staat de rente eenvoudig verbiedt. Het is duidelijk, dat men bij een dergelijke

¹ Aen. Tact. 10. 12.

² Lexis—Muhs, Kredit u. Bankwesen (Sammlung Göschen no. 733) p. 12.

mentaliteit rente en woeker niet onderscheidt, maar over beide gelijk zijn afkeuring uitspreekt. Een aardige illustratie van deze geestesgesteldheid vinden wij terug in een Hesychius-glosse s.v. *τοκοφορεῖν*:

τόκος· εἶδος πλεονεξίας — „rente is een soort van hebzucht”.

Daar komt nog bij, dat de normale rente reeds vrij hoog is en bij scheepscrediet zelfs tot ruim 30% stijgt, zoodat in de praktijk het onderscheid tusschen rente en, wat wij noemen woekerrente, zeer gering is. Voorbeelden van woeker met zijn hoge renten over korte termijnen vinden wij o.a. bij Theophrastus, wiens *Ἀπονενοημένος* een rente van 25% per dag vraagt, en bij Lucianus, die een rente van 48% onpassend vindt ¹.

Zooals reeds gezegd is, had de „geld”schierter oorspronkelijk geen recht op rente. Hij kon echter wel een vergoeding eischen, wanneer de andere partij met de teruggave (of ook met betaling) te laat was: dit is dan wat wij noemen „overschrijdingsrente”, *τόκος χρόνου*, zooals Menander het uitdrukt ².

Overigens noemt men deze vergoeding meestal eenvoudig *τόκος* ³.

§ 9 - ἘΠΙΚΕΡΔΕΪΑ

In het gewone Grieksch komt het woord *ἐπικερδεῖα* slechts hoogst zelden voor en dan steeds in de beteekenis „handelswinst”. De oudste plaats is te vinden bij Herodotus, waar hij spreekt over de door de Samiërs behaalde winsten ⁴. In dezelfde zin staat het dan in de boven aangehaalde passage van Philostratus, over den wijsgeer-koopman, die nooit met winst verkocht — *οὐδὲ ἐπικερδεῖαν μαστεύων* (pg. 62).

Een iets andere nuance hebben wij in de zg. *Periplus Maris Rubri*: onder de verschillende producten, die in een bepaalde havenplaats geïmporteerd worden, staat ook genoemd:

θηνάριον χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν ἔχον ἀλλαγὴν καὶ ἐπικερδεῖαν τινα πρὸς τὸ ἐντόπιον νόμισμα ⁴.

¹ Theophr. Char. IX 6; Lucian. Symp. 32.

² fr. K. III 68. 235.

³ bv. [Aristot] Oec. 1348 b 17; Plato Leg. XI 921 C. In de papyri zegt men wel *τόκος τοῦ ὑπερέχοντος χρόνου* (Mitteis Grundzüge p. 118).

⁴ Herod. IV 153; cf. Philostr. Heroicus p. 7. 40.

⁵ § 49 (Geogr. Graeci Minores I p. 207).

Wij zien hier nog eens te meer, dat geld koopwaar is als graan of hout of wat dan ook. In onze moderne wereld zouden wij *ἐπικέρδεια* als „agio” — een beteekenis, die ook *ἀλλαγή* heeft ¹ — opvatten; voor de Grieken is het eenvoudig handelswinst i.c. bij verkoop van geldstukken.

In late papyri, vanaf de 4de eeuw n. C. komt het woord nu ook voor als term voor rente, bv.:

ἀ (sc. νομισμάτια) καὶ ἀποδώσω σοι ὀπηνίκα ἐὰν βουληθῆς μετὰ καὶ τῆς συναχθῆσομένης ἐπικερδίας ².

§ 10 - ΣΙΤΟΣ

Bij Harpocration vinden wij een lemma *σίτος*, welk woord hij verklaart als de technische term voor de toelage, die weduwen en weezen uit het vermogen van echtgenoot of vader door de voogden werd uitgekeerd ³. Volgens deze aantekening was de instelling en daarmee ook de term van Solon afkomstig, wat natuurlijk heel goed mogelijk is: in ieder geval hoort het woord in deze beteekenis in de „Naturalwirtschaft” thuis.

Harpocration vervolgt nu met deze woorden:

Τιμαχίδας ⁴ δὲ ἡγεῖται παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς σῖτον λέγεσθαι τὸν τόκον, ἀγνοεῖ δὲ ὅτι ἐν ἀνθ' ἐνός οὐδέποτε παρ' αὐτοῖς ὁ σῖτος τόκος καλεῖται.

Ook Hesychius geeft een dergelijke glosse, echter veel beslist:

σίτος καὶ τόκος καὶ ὁ μισθός.

Harpocration wijst de meening van Timachides minachtend af, maar op zichzelf beschouwd kunnen wij het zeker voor mogelijk houden, dat men *σίτος* gebruikte in de zin van „rente” of „loon”. Om met het laatste te beginnen, het is bekend, dat aan soldaten

¹ Het woord komt nog voor B. G. U. 1194. 17; meer in gebruik was de samenstelling *καταλλαγή* (Demosth. 50. 30, [Aristot.] Oec.: II 1346 b 24, Laum 143 e.a.); *ἐπικαταλλαγή* Syll.³ 252/3 en misschien Theophr. Char. 30. 15.

² P. Giss. 53 (4de eeuw); P. Lips. 13. 15, 18, 24 (366 n. C.); P. Lond. 1319. 13 (466 n. C.) en 1737. 11 (613 n. C.); Wessely, Studien XX p. 103 (381 n. C.). Wat de vorm betreft nog één opmerking: *ἐπικερδία* fem. sing. en *ἐπικέρδια* neutr. plur. schijnen door elkaar gebruikt te zijn. Door het iotacisme is er in de mss. vaak verwarring ontstaan tusschen beide lezingen.

³ In deze beteekenis bv. Aristot. Ath. Pol. 56. 7.

⁴ Deze Timachides is een schrijver uit het einde van de 2de eeuw v. C., tevens samensteller van eenige lexica, *γλῶσσαι*, van Attische schrijvers.

vaak koren is gegeven als soldij. In de latere Egyptische „Naturalwirtschaft“ kregen de ambtenaren vaak hun salaris in naturalia uitbetaald, waarvoor men de term *σιτομετρία* gebruikte ¹.

Van het gebruik van *σίτος* voor „rente“ hebben wij één voorbeeld bij Lysias. Onder het vermogen van den rijken koopman Diodotus is een post van 2000 drachmen, geplaatst in de Chersonesus (*δισχιλίας δ' ὀφειλομένας ἐν Χερρονήσῳ*). Onder de inkomstenposten wordt even verder genoemd:

φοιτᾶν δὲ καὶ σῖτον αὐτοῖς (nl. de voogden) *ἐκ Χερρονήσου καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν* ².

De *σίτος* zal wel opgebracht worden als (natuurlijk) rente van de even vroeger genoemde 2000 drachmen. Deze plaats bewijst overigens natuurlijk nog niet, dat *σίτος* de technische term in dergelijke gevallen was.

CONCLUSIE

Hiermee zijn nu de voornaamste woorden voor „opbrengst“ en (of) „rente“ besproken. Zij zijn behalve de algemeene termen *ἔργον* en *πρόσοδος* afkomstig uit de belangrijkste takken van bedrijf van de Oudheid, nl. landbouw (*ἐπικαρπία*, *καρπός*, *σίτος*) en veeteelt (*τόκος*).

Een handelsterm is blijkbaar *ἐπικερδεία*. Het valt ons op, dat al deze woorden ook in hun oorspronkelijke functie zijn blijven voortbestaan. Wij kunnen dus niet spreken van een bepaalde terminologie van het Credietwezen.

¹ Voor soldij gebruikt men vaak het woord *σιτηρέσιον* (Xenophon). *Σιτομετρία* bv. P. Hibeh 83. 5.

² Lysias 32. 15.

HOOFDSTUK IV

Διάφορον

Zeker een der merkwaardigste economische termen van het Grieksch is het woord *διάφορον*. Reeds op de oudste plaatsen, waar het woord in onze overlevering in economische zin voorkomt, heeft het eenige, vrij sterk verschillende, beteekenissen.

In een van de redevoeringen van Demosthenes, handelende over een geval van *foenus nauticum*, wordt van de beklagde gezegd:

εἰ ἐωνημένος τὸν σῖτον . . . φαίνεται . . . , αὐτὸν ἤξιοῦμεν ζημιοῦσθαι, εἰ δὲ μὴ καὶ τὰ διάφορα ἀπολαβεῖν καὶ τάλαντον —
„als het blijkt, dat hij het koren gekocht heeft, eischen wij, dat hij gestraft wordt, zoo niet, dat hij dan zijn onkosten vergoed krijgt en nog 1 talent erbij”¹.

De beteekenis „onkosten, schade”, die τὰ διάφορα hier hebben moet, heeft zich regelrecht uit de beteekenis „verschillend” ontwikkeld: het is het verschil tusschen het echte en het geraamde bedrag of tusschen wat je hebt en wat je had².

Een tweede beteekenis vinden wij bij Theophrastus in zijn definitie van de „krenterigheid” (*μικρολογία*), welke eigenschap wordt omschreven als:

φειδωλία τοῦ διαφόρου ὑπὲρ τοῦ καιροῦ,

waarbij *διάφορον* dus zooveel beteekenen moet als bezit, vermogen³. Evenzoo geeft Aristoteles in zijn werkje „De Virtutibus et

1 or. 32. 18.

2 Ook in de papyri vinden wij deze beteekenis nogal eens; verschillende malen wordt bv. gesproken over de afbetaling van een kapitaal met rente en *διάφορα*, d. w. z. de verschillende verdere onkosten (P. Oxyrh. 1118); daarnaast ook enkele malen *διάφορον φορέτρον* „vervoersonkosten” P. Amh. II 69. 12; P. Fay. 86 a 11 (2de eeuw n. C.).

3 Char. 10. 1; vgl. de definitie uit de *Ethica Eudemia* 1231 b: *φειδωλὸς ἐν τῷ μὴ προίεσθαι τῶν αὐτοῦ*.

Vitiis" als een onderdeel van de *ἐλευθεριότης* op: *τὸ βοηθητικὸν εἶναι ἐν τῷ διαφύρῳ* — „het hulpvaardig zijn, voorzoover dat binnen de grenzen van je vermogen valt" ¹.

Zeker niet *φειδωλός* was de gymnasiarch uit Pergamum, die gehuldigd werd, omdat hij

αὐτὸς ἀπὸ τῶν ἰδίων ἐαυτοῦ διαφύρων (plur.!) *ἐξωδίασε τὸ δαπάνημα* (nl. voor een offer plus feestmaaltijd ter eere van Athene) ².

Niet alleen het vermogen van een privé-persoon, ook het kapitaal van een vereeniging wordt met *διάφωρον* aangeduid. Zoo bv. op de inscriptie uit Callati (Moesië), waarin de leden van een *θίασος* hun medelid Bicon eeren, aan wien de kas, *τὸ κοινὸν διάφωρον*, was toevertrouwd ³. Dezelfde uitdrukking komt voor op een eeredecreet uit Athene voor een ephebenleider, die zorgde, dat door de epheben persoonlijk geleden schaden niet op de algemeene kas verhaald werden (*οὐκ ἔασας συνάγεσθαι εἰς τὸ κοινὸν διάφωρον*) ⁴.

Διάφωρον heet ook het kapitaal, dat iemand voor een of ander doel vastzet, m. a. w. stichtingskapitaal. In Eretria geeft iemand een *διάφωρον* van 40.000 drachmen, opdat uit de rente daarvan olie gekocht wordt voor het gymnasium ⁵. Een inscriptie uit Iasos spreekt van *ὁ ἀναθεῖς τὸ διάφωρον* „degene, die het kapitaal gewijd heeft" ⁶.

Natuurlijk kan *διάφωρον* dan in het algemeen gebruikt worden voor elk willekeurig bedrag of uitgave. Deze beteekenis, die dus samenhangt met de boven als eerste afgeleide, komt in onze overlevering het meest voor en is ook de lexicographen zeer bekend: Suidas en Hesychius verklaren beiden het woord *διάφωρον* met *ἀνάλωμα*.

Een huldigingsdecreet uit Thisoa in Arcadië eert een verdienstelijk medeburger, die telkens, wanneer de stad in financieele moeilijkheden verkeerde een bedrag aan geld gaf — *διάφωρον*

1 p. 1251 b 2.

2 O. G. I. 764 (139—133 v. C.).

3 Syll.³ 1108 (3de of 2de eeuw v. C.).

4 I. G. II² 1028 = Syll.³ 717 (100 v. C.).

5 I. G. XII 9. 236 = Laum 61 (± 100 v. C.).

6 Laum 120 (Keizertijd); cf. Laum 65 (Ilium) *ἐπεὶ διαγεγραμμένα τὰ διάφωρα* §.

ἔδωκε τῇ πόλει¹. Een lid van een vereeniging te Piraeus gaf vaak geldsommen, wanneer de penningmeester uitstедig was — πολλὰκις διάφορον ἔδωκε ταμίον ἀποδημοῦντος².

In deze algemeene beteekenis „som gelds” vinden wij nu alle transactie's, waarbij geld wordt overgedragen, vertegenwoordigd.

In de eerste plaats hebben wij het decreet van de stad Delphi over de invoering van de Attische tetradrachmon, waarin o.a. de volgende bepaling staat:

οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ ἀγορανόμοι ἐπισχνέτωσαν, ἵν' εἰσπράττηται παρὰ τῶν μὴ πειθομένων τὸ προγεγραμμένον διάφορον³.

Ook het reglement der Pergameensche astynomoi legt dezen o. a. op van „ongehoorzame burgers” een διάφορον te innen⁴. In beide gevallen is διάφορον dus zooveel als „boete”.

Daarnaast vinden wij het woord dan in de zin van koopprijs of koopsom. In zijn „Handboekje der Moraal” spoort Epictetus de menschen aan, om, als zij iets koopen, dan ook steeds te betalen: δὲς τὸ διάφορον⁵. In overdrachtelijke zin vinden wij dezelfde beteekenis bij Lucianus:

εἶπε . . . εἰ ῥημάτια παρὰ σοῦ πριάμενοι, μηδέπω ἐκτετίκαμεν διάφορον⁶.

en evenzoo bij Dionysius van Halicarnassus, in een verslag van de beraadslagingen in de senaat, om de kleine in schulden geraakte boeren te winnen voor een oorlog tegen de Latijnen; één der opvattingen was de volgende:

„men moet hun hun schulden kwijtschelden en dan kan men de gunst der burgers voor een klein prijsje koopen (πολιτικὴν εὐνοίαν ὀλίγον διαφόρον πριάσθαι παρήνον)⁷.”

Ten derde wordt τὸ διάφορον of τὸ διδόμενον διάφορον gezegd van het bepaalde, door de staat voor een of ander doel uitgetrokken bedrag of post. Op een eeredecreet uit Eretria wordt een gymnasiarch gehuldigd, die zelf de prijs voor den overwinnaar

1 I. G. V 2. 511 = Syll.³ 623 (189/7 v. C.).

2 Syll.³ 1102 (175/4 v. C.); vgl. U. P. Z. 37. 4. 12 (2de eeuw v. C.) λαβῶν παρὰ τινων διάφορον.

3 Syll.³ 729 (± 96 v. C.).

4 O. G. I. 483 (2de eeuw v. C.). 5 c. 25. 4.

6 Lucian. Hermotimus 81; vgl. Diogenes Laert VI 9: τῆς ἀλφιτοπέλειδος αἰτούσης τὸ διάφορον „toen de korenkoopvrouw om haar geld vroeg”.

7 V 63.

in een hardloopwedstrijd betaalt en aan het volk het daarvoor beschikbaar gestelde bedrag teruggeeft — τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ δήμου διάφορον ἀποδοῦς τῇ πόλει ¹.

Van Iatrocles van Mylasa wordt in een inscriptie te zijner eere vermeld, dat hij τὸ τε διδόμενον διάφορον ὑπὸ τοῦ δήμου εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν δημοσίων γραμμάτων οὐκ ἔλαβε, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀπέδωκε τῷ δήμῳ ².

In de vierde plaats is διάφορον „bedrag” een zeer verbreid woord voor „rente” bv. op twee inscriptie’s uit Calauria uit het einde van de 3de eeuw v. C. over legaten van twee echtparen aan de dienst van Poseidon. Beide malen staat beschreven, dat het kapitaal moet worden uitgezet en dat dan van de διάφορον offers voor Poseidon moeten worden bekostigd ³. Hetzelfde is ook het geval in een decreet van de Thiasos der Anthisterii op Thera, die een schenking van 500 drachmen heeft gekregen: het geld moet worden uitgeleend en van de rente moet de jaarlijksche bijeenkomst worden georganiseerd (ἀπὸ τοῦ πίπτοντος διαφόρου συνάγεσθαι τὰν συναγωγάν) ⁴. Tenslotte kunnen wij nog aanhalen een decreet van de τεχνῖται uit Argos ter eere van hun penningmeester, die zooveel achterstallige renten achterhaalde — ἀνεκομίσατο πολλὰ τῶν τῆς συνόδου διαφόρων ἀποστατοῦντα τῶν κεφαλαίων ⁵.

Het merkwaardige is dus dat het woord διάφορον zoowel kapitaal als rente kan aanduiden. Zelfs zouden volgens Laum beide beteekenissen op een en dezelfde inscriptie door elkaar zijn gebruikt, wat wel op een zeer primitieve trap van economisch denken zou wijzen.

Op een volksbesluit uit Lampsacus over de aanvaarding van een kapitaal komen de volgende bepalingen voor:

οἱ δὲ ἀποδειχθέντες ἐπιμηνιεύεωσαν καθότι καὶ τοῖς πρώτοις ἐπιτέτακται καὶ διδόντωσαν καὶ τούτοις οἱ ἄνδρες ἀπὸ τῆς αὐτῆς προσόδου τὸ ἐπιβάλλον κατὰ τὸ προγεγραμμένον πλῆθος τοῦ διαφόρου, εἰς δὲ τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον τὴν μὲν ἀπόδοσιν ποιεῖσ-

1 I. G. XII 9. 234 = Syll.³ 714 (einde 2de eeuw v. C.).

2 Laum 129 c (Keizertijd), vgl. I. G. XII 5. 653 (Syros 1ste eeuw v. C.): τὸ ἀποτεταγμένον εἰς τὸν στέφανον ἐκ τοῦ νόμου διάφορον.

3 I. G. IV 840/1 = Laum 57/8 (de laatste = Syll.³ 993) .

4 I. G. XII 3. 329 = Laum 44 (2de eeuw v. C.).

5 Michel Recueil des inscriptions grecques 1011 (113 v. C.).

θαι, κατὰ ταῦτά, τὸ δὲ διάφορον τὸ προγεγραμμένον διδόναι τοῖς ἐπιμη[νεύσουσιν] . . . ἀπὸ τῆς ἐσομένης τῶν διαφόρων κατ' ἐνιαυτὸν προσόδου ἕως τὸ . . . κατὰ τὴν ἐνεστῶσαν τραπεζιτείαν¹.

In de tekst zijn eenige lacune's, wat de interpretatie er niet gemakkelijker op maakt: toch is het geheel wel duidelijk. Er is geld gegeven, blijkbaar bestaande uit verschillende bedragen (*διάφορα*), die productief zijn gemaakt. Van de opbrengst (*πρόσοδος* = rente), moeten de epimenioi een bepaald, vooraf vastgesteld bedrag (*τὸ προγεγραμμένον διάφορον*) hebben, wat echter niet altijd hetzelfde is, wegens de wisselende waarde van het geld (*τὴν ἐνεστῶσαν τραπεζιτείαν*). De vertaling van deze passage zal ongeveer aldus moeten luiden:

„De nieuwbenoemde epimenioi vervullen hun ambt, zooals dat ook hun voorgangers is opgedragen, en de mannen moeten hun ook van dezelfde opbrengst het hun toekomende (deel) geven, volgens de vooromschreven grootte van het bedrag; voor de volgende tijd moet de betaling op dezelfde wijze geschieden en moeten zij het vooromschreven bedrag aan de epimenioi geven van de jaarlijksche opbrengst . . . volgens de geldende koers”.

Niet alleen dat hier *διάφορον* niet in tweeërlei zin is gebruikt, zelfs is de opbrengst (*πρόσοδος*) zeer nauwkeurig van het te geven bedrag (*διάφορον*) onderscheiden. Zoo primitief als Laum en Ziebarth het ons willen voorstellen, is het dus niet, al is de formulering aan de andere kant erg houderig en ingewikkeld in de zucht om vooral duidelijk te zijn.

Ook in de papyri komt *διάφορον* voor in de zin van rente en daar natuurlijk behalve van geld ook van naturalia gezegd².

Natuurlijk kan *διάφορον* tenslotte ook heel algemeen gebruikt zijn. Wanneer Polybius vertelt, dat de Aetoliërs de Cynaethiërs pijnigden:

οἷς ἠπίστησαν ἔχειν κεκρυμμένα διάφορον ἢ κατασκευάσματ'
ἢ ἄλλο τι τῶν πλείονος ἀξίων,

¹ Laum 66 (2de eeuw v. C.); zie Laum I p. 147 en Ziebarth i/h Zeitschr. f. vergleich. Rechtswissenschaft 16 (1903) p. 311 sq.

² P. S. I. 398, 478, 964 (6de eeuw n. C.); P. Oxyrh. 1040 (225 n. C.); ἐπὶ διαφόρῳ ἡμιολίας; 1042 (578 n. C.), 1130 (484 n. C.), 1474, 1640.

dan is *διάφορον* hier eenvoudig „geld, geldswaarden”¹; evenzoo op het eeredecreet voor de Cloatii te Gytheion:

τᾶς πόλεως χρεῖαν ἔχούσας διαφορών.

„wanneer de Staat geldgebrek had”².

Vooral deze laatste uitdrukking *χρεῖα διαφορών* komt op de inscriptie's van de latere Hellenistische tijd zeer veel voor³.

In het besluit der Messeniërs over de mysteriën te Andania, draagt een der paragraphen de titel *περὶ τῶν διαφορών* „over het geld(elijk beheer)”⁴.

Deze algemeene beteekenis is echter al vrij oud en wordt reeds bij Demosthenes gevonden: er wordt nl. ergens van iemand gezegd, dat hij een groote hebzucht aan den dag legt, waar het geld betreft (*πλεονεξία περὶ τὰ διάφορα*)⁵.

Hiermee zijn de beteekenissen van *διάφορον* uitgeput. Waarschijnlijk zullen wij ons de ontwikkeling nu aldus hebben voor te stellen. Aan de eene kant staat *διάφορον* „belang, voordeel, geldelijk voordeel, geld, kapitaal” en aan de andere kant *διάφορον* „verschil geldelijk verschil, verliespost, schade, onkosten, bedrag”. Beide beteekenissen hebben elkaar wederzijds beïnvloed, waarvan de bonte afwisseling in beteekenissen als hierboven geschilderd het gevolg is. Er mag ten slotte nog even op worden gewezen, dat *διάφορον* het eenige woord voor opbrengst is, dat uitsluitend van geld of daarmee gelijkstaand van koren (in de papyri) wordt gezegd.

1 IV 18. 8.

2 I. G. V 1. 1146 = Syll.³ 748 (71 v. C.).

3 I. G. XII 9. 900 c. 2 (Chalcis 2de eeuw); Inschr. v. Priene 108 l. 31, 50, 89, 102 (129 v. C.).

4 I. G. V 1. 1390 = Syll.³ 736 (92 v. C.).

5 or. 47. 31, 33.

HOOFDSTUK V

DE TERMEN VOOR GELDSCHIETEN EN GELDOPNEMEN

§ 1 - INLEIDING

De voornaamste termen, die het Grieksch voor „leenen, geldschieten” gebruikt, zijn de volgende:

μετρεῖν
κίχρασαι
δανείζειν
προίεσθαι
συμβάλλειν
ἐκδιδόναι.
τοκίζειν,

waarnaast de media μετρεῖσθαι, δανείζεσθαι en κίχρασθαι of χρῆσθαι van den geldopnemer worden gezegd.

§ 2 - ΜΕΤΡΕΪΝ C.S.

Op de beide oudste plaatsen in de litteratuur, waar wij iets over „leenen” vermeld vinden en waar wij ook het beginstadium van rente voor ons zien, nl. in Hesiodus' Erga, staat het woord μετρεῖν. Dat wij juist dit woord het eerst tegenkomen, ligt natuurlijk voor een deel aan het toeval der overlevering, maar aan de andere kant zal het toch ook wel een der oudste woorden zijn.

Μετρεῖν is eenvoudig „meten” van graankorrels, vloeistoffen e.d. en een van de oudste soorten van leening is de graanleening geweest en in boerenstreeken is die ook de voornaamste gebleven. Uit de woorden van Hesiodus:

εὖ μὲν μετρεῖσθαι παρὰ γείτονος, εὖ δ' ἀποδοῦναι¹
blijkt wel hoe gewoon dergelijke leeningen waren.

Ook uit de papyri weten wij hoe vaak daar korenleeningen voorkwamen. Daarnaast moet men bedenken, dat het koren vaak het geld heeft vervangen.

¹ Erga vs. 349.

In vs. 396 spreekt de dichter zijn broer Perses nogmaals aan met de woorden:

ἐγὼ δὲ σοί οὐκ ἐπιδώσω
οὐδ' ἐπιμετρέησω.

Aardig is hier het verschil tusschen geven en leenen uitgedrukt: wat je geeft behoef je niet te meten, wel echter wat je leent (of betaalt). Wilamowitz teekent op deze regel aan: „ἐπιδώσω algemeen, ἐπιμετρέησω Schenkung von Korn”. Nu worden in later Grieksch o.a. bij Plutarchus *μετρέειν* en zijn samenstellingen inderdaad gebruikt ter aanduiding van korenuutdeelingen; bij Hesiodus echter pleit m. i. de tegenstelling tusschen *ἐπιδώσω* en *ἐπιμετρέησω* tegen Wilamowitz' opvatting¹.

In Aristophanes' boerenstuk, de *Acharnenses*, komt *μετρέειν* ook weer voor, wanneer de ongelukkige boer zich smeekend tot Dicaeopolis wendt met de woorden:

μέτρησον εἰρήνης τί μοι — „leen mij een beetje vrede”².

De scholiast teekent hierbij aan dat *μέτρησον* voor *δάνεισον* staat en haalt dan nog een versregel aan uit Theopompus' *Καπηλίδες*, waar wij dezelfde tegenstelling vinden als op de boven aangehaalde Hesiodusplaats:

*μέταδος, μέτρησον ἢ τιμὴν λάβε*³.

Deze plaatsen zijn de eenige mij bekend, waar *μετρέειν* de beteekenis leenen heeft. Wij kunnen dit als volgt verklaren: oorspronkelijk was *μετρέειν*, zooals wij boven hebben gezien, een term uit het boerenleven en dat is het ook gebleven, zoodat het in het klassieke Grieksch vrijwel geheel buiten onze gezichtskring valt. Pas in de papyri duiken *μετρέειν* en zijn samenstellingen weer op, dan echter steeds in de beteekenis „betalen”: dan zijn wij echter weer in de „Naturalwirtschaft” gekomen, als bij Hesiodus.

§ 3 - ΚΙΧΡ'ΑΝΑΙ

Κιχράναι „ten gebruike geven” is van huis uit de term voor het aanduiden van de improductieve en rentelooze leeningen, zooals er in het dagelijksch leven zooveel voorkomen. Het is dus niet vreemd dat wij dit woord vooral bij de comici en in de *Charac-*

1 *Ἐπιμετρέειν* is daar nu juist niet bij, maar wel het simplex *μετρέειν* of de samenstelling *ἀπομετρέειν*; vooral dit laatste en *αιτομετρέειν* worden in de papyri veel gebruikt voor het in natura betalen van salaris e.d.

2 *Acharn.* 1021. 3 *Kock I* 740. 22.

teres van Theophrastus vinden, terwijl het in de inscriptie's zoo goed als niet voorkomt ¹.

Verwantschap met *χρή* en *χρέος* staat wel vast, al zijn er in de afleiding van deze ingewikkelde familie nog vele moeilijkheden (zie Boisacq s.v.): in het woord zelf vinden wij dus hier de aanduiding van het leenen uit noodzaak, om een tekort in de huishouding te dekken. Zoo wordt dan ook op het meerendeel der plaatsen *κικράναι* gezegd van het leenen van gebruiksvoorwerpen, bv.:

Κορινθίων ἐδέοντο χρῆσαι σφι νέας ²

of: *χρησόν τι νῦν ἡμῖν ξυρόν* ³

of: *ἀλλ' ἰμάτιον γοῦν χρῆσον ἡμῖν τουτωί* ⁴

of: *χρησον σὸ μάκτραν* ⁵.

De pseudo-Demosthenische rede tegen Timotheus onderscheidt zelfs éénmaal zeer nauwkeurig *κικράναι* en *δανείζειν*. De beklagde had nl., zoo wordt ons verteld, een zijner slaven naar een kennis gestuurd en

ἐκέλευσεν αὐτὸν αἰτήσασθαι στρώματα καὶ ἰμάτια καὶ φιάλας ἀργυρᾶς δύο καὶ μνᾶν ἀργυρίου δανείσασθαι,

waarop de vriend

ἐφ' ᾧ τ' ἦλθεν ἔχρησεν καὶ τὴν μνᾶν τοῦ ἀργυρίου ἣν ἐδανείζετο ἐδάνεισεν ⁶.

Overigens wordt in dezelfde redevoering *κικράναι* evengoed van het leenen van geld gebruikt ⁷. Zoo vraagt ook in de Nubes van Aristophanes Strepsiades zich af „τί ἐχρησάμην”, waarbij hij denkt aan het geld, bij den bankier Pasion opgenomen ⁸. In Antiphons bewerking van het verhaal van den vrek, die zijn opgepotte geld kwijt raakt, schrijft hij eerst: *πολὸν ἐδεῖτό οἱ δανεῖσαι ἐπὶ τόκῳ* en verderop *οὐκ ἔχρησε τῷ δεομένῳ* ⁹.

¹ Merkwaardig is, dat een der oudste plaatsen een inscriptie is uit Neapolis in Thracië, waar de bewoners van deze stad door de Atheners gehuldigd worden wegens het *χρησαι* van geld voor de oorlog (Syll. ³ 107 410/9 v. Chr.).

² Herod. VI 88 (III 58 van geld *ἐδέοντο δέκα τάλαντα σφίσι χρῆσαι*).

³ Aristoph. Thesm. 219.

⁴ Aristoph. Thesm. 250.

⁵ Aristoph. Ran. 1159.

⁶ or. 49. 22, 23 (over *αἰτεῖσθαι* en *δανείζεσθαι* zie pg. 99).

⁷ c. 6, 17. ⁸ Aristoph. Nub. 22.

⁹ frm. 54 Diels (128 Blass) Stob. III 16. 30.

Van een productieve leening wordt, zoover mij bekend is, *κικράναι* slechts eenmaal gebruikt nl. van een foenus nauticum: *ἀργύριον ἑτεροπλῶ κικρημένον*¹.

Volgens Suidas zou men het *κικράναι* boven het *δανείζειν* moeten stellen:

*τούτου (sc. τοῦ δανείσαι) τὸ χρῆσαι αἰρετώτερον. τὸ μὲν γὰρ χρῆσαι ἐπὶ φίλων, τὸ δὲ δανείζειν πρὸς τοὺς τυχόντας*².

In het algemeen is deze stelling natuurlijk juist: voor dergelijke verbruiksleeningen, vooral van huishoudelijke artikelen, gaat men naar vrienden of kennissen (buren) en niet naar wildvreemden. Maar aan de andere kant kan men ook *δανείζειν* aan zijn vrienden of *κικράναι* aan wildvreemden: zoo is er ook tusschen de woorden *δανειστής* en *χρήστης*, wat dit punt betreft, geen verschil (zie Hoofdst. VII).

Het onderscheid tusschen het activum en het medium wordt streng gehandhaafd. Slechts op een plaats in een papyrus is de lezing eenigszins dubbelzinnig.

In een brief uit de 2de eeuw v. Chr. komt o.a. de zin voor:

*τοὺς χαλκοὺς οὗς κέχρηκας Πετοσίριος καὶ Σεμφθῆαι κεκόμισμαι*³.

De moeilijkheid zit hier natuurlijk in de beide eigennamen; of daar genitivi staan of dativi. Het laatste, wat ook door Wilcken verdedigd wordt, lijkt mij in het zinsverband het meest passend: de briefschrijver zegt dan: „het geld, dat jij aan P. en S. hebt geleend, heb ik (van hen) teruggekregen”. Het gebruik van het activum *κέχρηκας* is in dit geval onberispelijk en, dat de schrijver zich vergist heeft in de altijd lastige verbuiging van Egyptische eigennamen, is zeer wel mogelijk: een andere oplossing is nog dat de man oorspronkelijk een genitief wilde neerschrijven als aanvulling bij *κεκόμισμαι*.

Wat de vormen betreft waaronder het werkwoord zich voordoet, zij het volgende opgemerkt. De oude lexica schrijven zonder uitzondering steeds *κικραῖ* en *κικραῖν*, dus vormen afkomstig van een thematisch vervoegde a-stam. Deze vormen komen echter,

1 [Demosth.] 34. 30.

2 Suidas s.v. *δανείσαι*.

3 Pap. Paris. 44. 3 = Wilcken U. P. Z. 68 (152 v. Chr.).

zoover ik zie, in onze overlevering bijna niet voor¹. Maar er heeft dus naast *κίχρημι* — *κίχραμαι* bestaan een paradigma *κίχράω* — *κίχράομαι*, waarbij dan tenslotte nog *χράω* — *χράομαι* is voorgekomen: futurum en verdere tijden zijn van alle drie praesentia dezelfde.

Twee vormen verdienen nog bespreking. Het Lexicon Hermannum geeft een lemma:

*χρήζω δὲ τὸ δανείζω. δοτικῆ, ὡς παρὰ Πλάτωνι: χρήσόν μοι τὴν χλαμύδα σου*².

De vorm *χρήζω* komt overigens niet voor en zal waarschijnlijk wel op rekening van de fantasie van den compilerator te schrijven zijn.

De andere vorm is het bij Theophrastus voorkomende *χρωννύειν*, waarvoor Foss *χρηρνύειν* en *χρηρνύναι* in de tekst heeft gezet, op grond van een glosse:

χρηρνύειν commodare; *χρηρνύει* commodat.

Overigens komen deze vormen niet voor vóór de uit Byzantijnsche tijd stammende Lex Rhodia, waar in de voorschriften over scheepscrediet eerst dit ongewone praesens *χρηρνύειν* *χρήματα* staat en even verder de gewone aoristus van *κίχράναι*: *ὁ χρήσας τὰ χρήματα*. Wij zullen dus moeten aannemen, dat deze vorm wel reeds eerder heeft bestaan, maar door het toeval van de overlevering ons eerst in de Byzantijnsche tijd voor oogen komt. Wat betreft de door de hss. overgeleverde vorm *χρωννύειν*, het is zeer goed mogelijk, dat naast de vorm met *η* er een met *ω* heeft bestaan, zooals bv. ook *πτήσσω* en *πτώσσω* naast elkaar voorkomen. Overigens is over deze vormen weinig met zekerheid te zeggen.

¹ Eén voorbeeld, *κίχρη*, in de Septuaginta (1 Kon. 1. 28). De infinitivus *κίχρασθαι* bij Theophrastus (Char. 30. 20) kan ons geen uitsluitel geven of hij van *κίχραμαι* of *κίχράομαι* is afgeleid, dus of er *κίχρασθαι* of *κίχράσθαι* moet worden geschreven.

² Lex. Hermann. p. 349; Kock I 650. 205.

³ Theophr. Char. X 13 (de mss. hebben hier *χρωννύειν*); V 10, waar de Pap. Herc 1457 (*χρ*)*ω(ννυ)ναι* heeft en codd. *χρή νδν ἀεὶ ΑΒε χρᾶν ἀεὶ Cε*; zie Diels Theophrastea pg. 15 n. 1; Rhodische Zeewet dl. II c. 19 (Ashburner, The Rhodian Sealaw); over de in hetzelfde caput voorkomende samenstelling *ἐπιχρηρνύειν* zie Hoofdst. IX.

§ 4 - ΕΥΧΡΗΣΤΕΪΝ

De papyri hebben ons nog een ander woord geleerd voor „leen-
nen”, dat eenigszins verwant is met *κυχράναι* en ook in plaats
daarvan werd gebruikt, nl. *εὐχρηστεῖν*.

Attisch is het niet, waarom Phrynichus dan ook kort en kern-
achtig voorschrijft:

*εὐχρηστεῖν ἀπόρριψον, λέγε δὲ κυχράναι*¹.

De oorspronkelijke beteekenis is „van nut zijn, helpen”, zoo-
als nog duidelijk blijkt o.a. uit een brief van een Romeinsch stad-
houder aan de bewoners van Heraclea:

*καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πειρασόμεθα εὐχρηστοῦντες ὑμῖν ἀεὶ τινος
ἀγαθοῦ παραίτιοι γίνεσθαι*².

In de zin van leenen vinden wij het woord bv. in een papyrus
te Parijs³:

τυγχάνω εὐχρηστηκῶς αὐτῷ ἐπὶ τόκῳ τάλαντα

en in een Londensche papyrus⁴:

εὐχρήστησα κατὰ συγγραφὴν δανείου.

Ook het medium komt voor in de beteekenis „leenen van”:

*εὐχρήστημαι παρ’ αὐτοῦ δο*⁵

Het substantief *εὐχρηστία* als „leening” is nu ook gevonden
op eenige papyri te Berlijn, alle betrekking hebbend op over-
dracht van Katoekenland, waarvoor aan den overdrager door de
andere partij een geldelijke tegenprestatie moet worden geleverd:
dit wordt steeds aangeduid met de formule:

*ἀνθ’ ὧν παρέσχηκεν αὐτῷ ὁ δεῖνα εὐχρηστιῶν εἰς τε τοὺς στε-
φάνους καὶ τὰ ἄλλα τοῦ κλήρου βασιλικά . . .*⁶

In het relaas van de voorschriften op het gebied van leenen door
den Egyptischen koning Bocchoris uitgevaardigd, noemt Diodorus
ook de volgende maatregel: wanneer bij zonder contract gesloten
leeningen iemand ontkende een bepaald bedrag te leen gekregen

1 p. 497 R no. 402.

2 Syll.³ 618. 13 (188 v. Chr.); cf. Diod. V 12 (*εὐχρηστία* van een haven).

3 P. Par. 13. 26 (2de eeuw v. Chr.).

4 P. Lond. 357 (1ste eeuw n. Chr.).

5 B. G. U. 1063. 6 (100 n. Chr.); verdere vb. P. Par. 63 (= U. P. Z. 110; 164 n. Chr.); U. P. Z. 123. 26; P. Oxyrh. 1665. 20 (3de eeuw n. Chr.) en 1716. 10 (4de eeuw n. Chr.); Inschr. v. Priene 108 l. 109 (129 v. Chr.).

6 B. G. U. VIII 1731/4; zie Kunkel, Zeitschrift der Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte (Roman. Abt.) XLVIII (1928) p. 306.

te hebben, moest hij daarop een eed zweren. Deed hij dat inderdaad, dan was hij vrij, want de eed was te heilig, dan dat er misbruik van zou worden gemaakt,

προδήλου γὰρ ὄντος, ὅτι τῷ πολλάκις ὁμόσαντι συμβήσεται τὴν πίστιν ἀποβαλεῖν, ἵνα τῆς εὐχρηστίας μὴ στερηθῆ¹.

Liddell en Scott geven voor *εὐχρηστία* op deze plaats op „credit”; het lijkt mij echter waarschijnlijker het woord hier in de normale zin op te vatten en te vertalen: „. . . . opdat hij niet van (financieele) hulp zou beroofd worden”.

§ 5 - ΔΑΝΕΪΖΕΙΝ

Het algemeene en meest voorkomende woord voor leenen is *δανείζειν*. Zagen wij bij *κίχράναι* reeds een grondbeteekenis „(ten gebruike) geven”, ook *δανείζειν* blijkt van huis uit slechts een geven aan te duiden. Dat dit ook door de Grieken nog wel zoo gevoeld is, blijkt duidelijk uit een aantekening in het *Etymologicum Magnum* sv. *δάνειον*:

δάνειον παρὰ τὸ δάνος, ὃ σημαίνει τὸ δῶρον.

Ten bewijze van deze beteekenis van *δάνος* wordt dan een versregel van Euphorion aangehaald:

τὸ ῥά οἱ δάνος ὄπασεν Ἐκτωρ — dien H. hem ten geschenke gegeven had ².

Daaraan wordt de conclusie vastgeknoopt, dat *δάνειον* dus zou beteekenen *τὸ μὴ δῶρον*, wat wij verder voor rekening van den scholiast kunnen laten. Maar hij haalt ook nog een andere grammaticus aan, een zekere Tryphon, en deze beweert nu, dat *δάνειον* oorspronkelijk zou zijn een *ἀναφαίρετον δῶρον*, dus eenvoudig geschenk, juist als *δάνος* ³.

Ook Hesychius kent het woord *δάνος* in deze beteekenis. Hij geeft onder het lemma *δανές* de volgende opsomming:

ἀληθές ἢ δῶρον ἢ μερίδα ἢ ἰσχύν. γέρας ἢ δάνειον⁴.

1 Diod. I 79.

2 Euphorion fr. 90.

3 Nog twee andere verklaringen van het woord *δάνειον* worden aangehaald, die beide uitnemende staaltjes zijn van de verregaande fantasie der Ouden op het gebied der etymologie. De groote Didymus liet *δάνειον* afgeleid zijn van *δῆν*, dus iets op de lange duur geven. De andere verklaring leidt het af van *δίδοσθαι μετὰ ἀνίας*.

4 Behalve dit geeft Hesychius ook nog op *δάνας· μερίδας Καρύστιοι*.

Deze glosse ziet er op het eerste gezicht eenigszins verward uit. Vooreerst zullen wij het woord ἀληθές moeten elimineeren: in δανές is natuurlijk het neutrum van een adiectivum op -ής verscholen. M. Schmidt, de uitgever van Hesychius, denkt aan ἀπλανές of ἀλλανές; hiermee komt men echter buiten de alphabetische volgorde, waarom ik liever een ander woord, misschien διαφανές, zou kiezen.

Dan blijft nog ἰσχόν wat Schmidt terugvoert op een verloren emma δρᾶνος· ἰσχόν, waardoor tevens verklaard wordt, dat er in de oorspronkelijke opsomming eenmaal ἦ mist. Wij vinden nu dus deze drie lemmata:

– δανές (διαφανές?)· ἀληθές

δρᾶνος· ἰσχόν

δάνος· ἢ δῶρον ἢ μερίδα ἢ γέρας ἢ δάνειον.

De ontwikkelingsgang van de stam δα- zal nu hoogstwaarschijnlijk zijn: verdeelen — toedeelen — geven en dus verwant zijn met δαίωμαi en het Latijnsche „dare” (zie Boisacq sv.).

De eerste beteekenis van δάνος is dan „deel” (μερίς), waarbij wij dan vooral aan het offerdier moeten denken, dat verdeeld wordt en waarvan na de godheid eerst de koning-priester (in later tijd de priesters) hun „deel” (γέρας) als eergeschenk krijgen. Hierbij kunnen wij dan nog een andere Hesychius-glosse aanhalen, die ongetwijfeld dezelfde beteekenis heeft, nl.:

ἱερῶν δανῆ· ἀπὸ τῶν θυσιῶν μερίς¹.

Uit de beteekenis „eergeschenk” volgen nu vanzelf die van „geschenk” (δῶρον) en „leening” (δάνειον).

In onze overlevering komt δάνος slechts hoogstzelden voor en dan steeds in de zin van „leening”.

Zoo bv. in een metrisch grafschrift te Rome

1. 8. πνεῦμα λαβὼν δάνος οὐρανόθεν τελέσας χρόνον αὐτ' ἀπέδωκα
καὶ μετὰ τὸν θάνατον Μοῦσαι μου τὸ σῶμα κρατοῦσιν².

¹ Vgl. de βασιλεῖς δωροφαγοὶ bij Hesiod. Erga 221.

² I. G. XIV 2000 (= Anthol. Pal. appendix 252) cf. P. Oxyrh. 1795. 2. 20, een epigram uit de 1ste eeuw n. Chr.:

νέκρον ἐὰν ποθ' ἴδῃς καὶ μνήματα κωφὰ παράγῃς
κοινὸν ἐσόπτρον ὄρᾳς. ὁ θανὼν οὕτως προσεδόκα.
ὁ χρόνος ἐστὶ δάνος τὸ ζῆν. πικρὸς ἐσθ' ὁ δανίσας
κἂν τότ' ἀπαιτῆσαι σε θέλῃ κλαίων ἀποδιοῖς.

In een kreupele hexameter van een late Phrygische grafinscriptie vinden wij beide woorden naast elkaar, waar de doode van zichzelf zegt:

<με> ἐκτελέσαντα δάνος, ὅπερ πᾶσι δάνιον ἐστίν¹.

Mogelijk is het de vervaardiger slechts te doen om het meer verheven synoniem in zijn vers te gebruiken, maar het is ook mogelijk, dat de dichter er de beteekenis geschenk nog in heeft gevoeld en bedoelt te zeggen: „ik heb als geschenk (d. i. uit vrije wil) gegeven, wat ieder slechts te leen is gegeven”.

Uit de voorgaande excurs blijkt nu wel dat ook *δανείζειν* de ontwikkeling van geven tot nemen heeft doorgemaakt, maar deze ontwikkeling is reeds voltooid vóór de klassieke tijd. Eénmaal vinden wij *δανείζειν* — als dit althans goed is overgeleverd en er geen *ἐρανίζειν* moet staan — in de zin van leveren nl. in het verhaal in Aristoteles Ethica over de vrouwen aan de Pontus, die τὰ παῖδια δανείζειν ἀλλήλοις εἰς εὐωχίαν².

De oudste plaats, waar het woord in onze overlevering voorkomt, is in een inscriptie van Delos, waarschijnlijk uit het jaar 434 v. Chr.:

ἐδάνεισαν ἐπιδε[κάτοις τόκοις]³,

waar het gaat om geld uit de tempelbank, tegen rente.

Dan volgen eenige plaatsen uit de Atheensche wereld. In de eerste plaats in de afrekening van de schatmeesters van de Athena-tempel van het jaar 415/4:

Ἑλληνοταμίαις καὶ παρέδροις ἐδανείσα[μεν] Ἀριστοκράτει
Ἐδοθυμεῖ καὶ χσυνάροχοι. ΓΤΤΤΤ⁴.

Van rente is in dit geval geen sprake. Nog duidelijker spreekt een volksbesluit tot aanbouw van schepen van 411/10:

ἐς τὴν ποίεσιν τῶν νεῶν δανείσαι τὸς στρατηγὸς . . . παρὰ τῶν
νῶν ὄντων ἀποδεκτῶν τοῖς ναυπεγοῖς⁵.

In beide gevallen hebben wij te doen met het voorschieten

¹ Athen. Mitt. XXV p. 411 (ws. 3de eeuw n. Chr.). Overigens vindt men δάνος nog in de Septuaginta (Sirach 29. 4), bij Callimachus epigr. 47 en bij Basilius I 264 C (Migne 29). In de papyri komt het nog voor in P. Masp. 126. II. 44.

² Ethica N. VII 5. 1148 b 23.

³ C. I. A. I 283 (cf. Billeter Geschichte des Zinsfusses pg. 9).

⁴ I. G. I 183, Syll.³ 94. ⁵ Syll.³ 104.

van geld door het eene staatsorgaan aan het andere, wat naderhand met de samenstelling *προδανείζειν* wordt aangeduid (zie Hoofdst. X).

Reeds op de oudste plaatsen heeft dus, zooals wij zien, *δανείζειν* de beteekenis van geldleenen en dit is ook in later tijd zoo gebleven. In het overgrootste deel der gevallen, waar van *δανείζειν* sprake is, geschiedt dit in verband met geld. Aangezien nu juist bij geldleenen de rente zoo'n groote rol speelt, denkt men bij *δανείζειν*, in tegenstelling tot *κυχράναι*, bijna steeds aan rentegevende leeningen. Philo, die als niet-Griek de dingen vaak scherper onderscheidt dan de Grieken zelf, voelt in *δανείζειν* blijkbaar zeer sterk het rentegevende karakter, wanneer hij schrijft:

*ἀπαγορεύει τοίνυν ἀδελφῶ δανείζειν . . . τόκους ἐπὶ χρήμασιν οὐδὲ δικαίων ἐκλέγειν*¹.

Er zijn slechts enkele plaatsen, waar *δανείζειν* niet van geld wordt gezegd. Uitzonderen moeten wij een passage in de ps-Aristotelische *Oeconomica*, waar tweemaal vlak achter elkaar eenzelfde maatregel wordt vermeld door de stad Ephesus en door Dionysius van Syracuse genomen. In Ephesus schreef men voor, dat de vrouwen geen gouden sieraden mochten dragen: *ὅσον δὲ νῦν ἔχουσι, δανείσαι τῇ πόλει*. Dionysius liet de vrouwen haar juweelen naar de tempel brengen: hij zelf haalde hen daar weer weg, *ὡς παρὰ τῆς θεοῦ δεδανεισμένος*².

Aangezien de Grieken geen onderscheid hebben gemaakt tusschen geld en goud en bv. de gouden wijgeschenken in een tempel worden gerekend tot het geldbezit van de staat, is er hier dus geen uitzondering op de gewone regel. Wel is dit het geval in een fragment uit de *Γῆρας* van Aristophanes:

*ὕδριαν δανείζειν πεντέχουν ἢ μεζζονα*³

en in een der *epistulae rusticae* van Alciphron, waar men tevens een aardig idee krijgt van de veelvuldigheid van zulke improductieve leeningen:

ὁ τρύγητος ἐγγὺς καὶ ἀρρίχων ἐστὶ μοι χρεία. δάνεισον οὖν μοι τούτων τοὺς περιττούς, ὅσον οὐκ εἰς μακρὰν ἀποδώσοντι. ἔχω

¹ de Virtut. 6. 82 (C-W. V p. 288).

² [Aristot.] Oec. II p. 1349 a 9, 20.

³ frm. K. I 425. 136, aangehaald bij Pollux X 74.

δ' ἐγὼ πιδάκνια πλείονα. εἰ οὖν δέοιο, προσθύμως λάμβανε. τὸ γὰρ κοινὰ τὰ τῶν φίλων οὐχ ἥμισυ τοῖς ἀγροῖς ἐμφιλοχωρεῖν ὀφείλει.

„De wijnoogst staat voor de deur en ik heb manden noodig. Leen mij nu, zooveel jij overhebt; ik zal niet lang wachten met teruggeven. Ik heb vaten over; als je soms noodig mocht hebben, neem ze gerust. Want het „bezit van vrienden is gemeenschappelijk bezit” moet niet het minst ook op het land toepassing vinden”.

Uit dezelfde groep brieven stamt nog een ander geval, waar wij weer aan de in het begin van dit hoofdstuk behandelde Hesiodus' plaats worden herinnerd en wat ook uit eenzelfde agrarische sfeer afkomstig is:

δάνεισον οὖν μοι μεδίμνους εἴκοσιν, ὡς ἂν ἔχοιμι σφύζεσθαι αὐτὸς καὶ ἡ γυνή καὶ τὰ παιδία. καρπῶν δὲ εὐφορίας γενομένης ἐκτίσομεν „αὐτῷ τῷ μέτρῳ, καὶ λῶϊον”².

In de papyri wordt *δανείζειν* ongeveer even vaak van geld als van koren gezegd, maar daar hebben wij dan ook een vrijwel volslagen Naturalwirtschaft.

Het activum en medium wordt ook bij *δανείζειν* scherp gescheiden, voor zoover wij na kunnen gaan: als wij de lexica mogen gelooven, was dit toch niet steeds het geval. In Bekkers *Anecdota Graeca* komt een lemma voor:

δανειζόμενοι τίνες λέγονται; οὐ μόνον οἱ ὑπόχρεοι ἀλλὰ καὶ οἱ δανισταί³.

Beauchet haalt deze plaats aan en verwijst dan naar de 1ste Olynthische redevoering van Demosthenes, waar (§ 15) de schrijver waarschuwt om toch vooral Philippus niet kalm zijn gang te laten gaan; „anders”, zegt hij, „ben ik bang, dat het ons zal vergaan juist als οἱ δανειζόμενοι ῥαδίως ἐπὶ τόκοις μεγάλοις, die er een poosje van genieten, maar daarna zelfs hun oorspronkelijk bezit (τὰ ἀρχαῖα) kwijt raken”. Het is duidelijk dat οἱ δανειζόμενοι hier niet zijn „les prêteurs”, maar „les emprunteurs”. Mogelijk is men tot de andere verklaring gekomen, door het gebruik

¹ Alciphron II 12.

² *ibid.* II 3. 2; vgl. ook Theophr. Char. IX 2. 7.

³ p. 239. 2; zie ook Etymol. M. 248. 23.

van het woord ἀρχαῖον, wat echter niet steeds behoeft te slaan op het kapitaal van een leening (zie pag. 102) ¹.

Er is mij eigenlijk slechts één geval bekend, waar het verschil tusschen activum en medium, kennelijk met opzet, niet is gehandhaafd. De kerkvader Basilius kleedt nl. zijn aanmaning om niet te leenen in de volgende woorden in:

πλούσιος εἴ· μὴ δανείζου. πένης εἴ· μὴ δανείζου ².

Evenmin als bij de andere termen voor „leenen” wordt onderscheiden of de leening productief of consumptief is; trouwens productieve leeningen vormen in deze wereld nog slechts een kleine minderheid.

Aardig is in dit verband nog een fragment van den Comicus Menander:

ᾧμην ἐγὼ τοὺς πλουσίους, ᾧ Φανία,
οἷς μὴ τὸ δανείζεσθαι πρόσεστιν, οὐ στένειν,

waar wij zien, hoe er bij „leenen” direct aan armoede wordt gedacht ³. Hierbij kunnen wij dan tot besluit aanhalen twee passage's van Hesychius, die ons dit even scherp voor oogen stellen, maar nu van twee zijden belicht nl.:

δανίζει· μεταδιδοῖ τοῖς ἐνδέεσι.

en

δανεῖν· κακουργεῖν.

§ 6 - DE SAMENSTELLINGEN VAN ΔΑΝΕΪΖΕΙΝ EN ΚΙΧΡ'ΑΝΑΙ

Eenige samenstellingen van κίχρ'άναι en (of) δανείζειν verdienen nog aparte bespreking:

1⁰. διακίχρ'άναι, ons slechts bekend uit Demosthenes' rede tegen Aphobos:

κατὰ διακοσίας καὶ τριακοσίας ὁμοῦ τι τάλαντον διακεχρημένον
— „ongeveer 1 talent in portie's van 200 en 300 dr. aan verschillende personen geleend” ⁴,

waarbij dan een aantekening, zoowel bij Harpocration als Suidas s.v. διακεχρημένον· ἀντὶ τοῦ κατὰ μέρος δεδανεισμένου.

¹ Beauchet, Droit privé IV p. 232; de schrijver verwijst naar Lipsius, Attisches Recht p. 717 n. 147, die echter schrijft: „die Bemerkung des Lex. Seguer. und des E. M. . . . findet in dem Sprachgebrauch der Redner keine Bestätigung”.

² p. 272 C (Migne 29); in P. S. I. 512 moeten wij lezen ἐδανισάμην (tekst ἐδανίσασμεν) παρ' αὐτοῦ.

³ frm. K. III 79. 281.

⁴ or. 27. 11.

2°. *εισδανείζειν*, wat slechts eenmaal bij Plato voorkomt. De machthebbers in een oligarchie, zoo legt hij ons uit, zullen loszinnige jongelui verbieden om hun vermogen erdoor te jagen, *ἵνα ὠνούμενοι τὰ τῶν τοιούτων καὶ εἰσδανείζοντες ἔτι πλουσιώτεροι καὶ ἐντιμότεροι γίγνωνται*. — „opdat zij de goederen van dergelijke jongemensen koopen en erop leenen en zoo nog rijker en meer geëerd worden”¹.

Εἰσδανείζειν lijkt mij hier een synoniem van wat meestal *ἐπιδανείζειν* heet, dus „leenen tegen onderpand”. In plaats van *δανείζειν ἐπὶ τινι* zei men ook wel *δανείζειν εἰς τι*, zoo bv. Aristoteles:

δανείζειν εἰς τι μέρος τῆς ὑπαρχούσης ἐκάστῳ γῆς
en Demosthenes c. Aphobum².

Zoo krijgt men nu ook naast *ἐπιδανείζειν εἰσδανείζειν*; dat dit laatste nu juist hier is gebruikt, zal zijn oorzaak wel vinden in het feit, dat het onderpand reeds in de accusativus stond uitgedrukt (*τά*).

3°. Zeer vele malen vindt men de samenstelling *ἐκδανείζειν*, waarbij, zooals bij het woord *ἐκδιδόναι* (pag. 95) uitvoeriger zal worden besproken, de praepositie *ἐκ* oorspronkelijk de beteekenis heeft van „uit het huis (land)”.

Het oudste voorbeeld dateert uit het einde van de 4de eeuw v. Chr.; het is nl. te vinden in het 2de boek van [Aristoteles] *Oeconomica*. De bewoners van Mende hadden in tijd van nood bepaald, dat ieder burger al zijn slaven, op twee na, moest afstaan aan de staat:

*τὰ ἄλλα (ἀνδράποδα) ἀπόδοσθαι τῇ πόλει, ὡς ἐκδανεῖσαι τοὺς ἰδιώτας χρήματα*³.

Deze tekst op zichzelf is niet duidelijk of men moet met Riezler zeer groote gedrongenheid, of liever slordigheid, in de wijze van uitdrukken aannemen. De laatste uitgever, Prof. v. Groningen,

¹ Rep. VIII 555 C. In de 27ste oratio van Dio Chrysostomus (p. 287 C) hebben enkele uitgevers (o.a. Jacob Geel) in de woorden *τὸν εὐτυχοῦντα οἷον χρήματα ἐκ δανείων τὰ πολλὰ . . . κεκτημένον* willen lezen *χρήματα εἰσδανείζοντα* πολλά omdat in cod. M. *εἰς δανείων* staat; deze coniectuur is echter overbodig.

² Arist. Pol. VI 4. 1319 a 13; Demosth. 27. 28.

³ II 1350 a 11 sqq.

wil nu drie kleine veranderingen aanbrengen en leest aldus:

τὰ ἄλλα ἀπόδοσθαι τὴν πόλιν καὶ ἐκδανεῖσαι τοὺς ἰδιώτας <τὰ> χρήματα, wat hij dan vertaalt:

„ils décidèrent que l'État vendrait les autres et que les particuliers prêteraient l'argent (produit par la vente)". Ongeveer dezelfde zin, die ongetwijfeld de juiste is, kan men ook verkrijgen met slechts één verandering, door nl. te lezen:

τὰ ἄλλὰ ἀπόδοσθαι τὴν πόλιν, ὡς ἐκδανεῖσαι τοὺς ἰδιώτας χρήματα — „de staat moest de anderen verkoopen, zoodat (eigenlijk) de burgers geld leenden".

Overigens is het woord ons bijna uitsluitend uit inscriptie's bekend¹. In de litteraire overlevering vinden wij het nog in de Septuaginta:

*τόκον παντὸς πράγματος οὗ ἂν ἐκδανίσῃς*²,

verder in een epigram van Philippus

*εἰ τὸ μὲν ἐκδεδάνεικας, ὃ δ' ἄρτι δίδως, ὃ δὲ μέλλεις
οὐδέποτ' εἰ τοῦ σοῦ κύριος ἀργυρίον*³,

en tenslotte nog een paar maal bij Clemens Alexandrinus en Dio Cassius⁴.

4⁰. *ἐκκιχράναι* komt slechts voor op een inscriptie uit Thessalië, een orakelvraag aan Themis, of deze bezwaren heeft, dat haar geld wordt uitgeleend:

*αἱ ἄνεκτόν ἐστι τῷ Θεμίσι καὶ βελτίον ἐσκήχρεμεν*⁵.

5⁰. *κατακιχράναι* is een synoniem van *διακιχράναι* in een papyrus te Berlijn. Drie personen hebben samen 600 drachmen geleend:

*ἀπὸ δὲ τούτων κατακέχρηται ὁ μὲν Πομπήιος 520 δραχμαῖς,
ὁ δὲ Πτολέμαιος ταῖς λοιπαῖς δραχμαῖς 80*⁶.

Overigens is dit werkwoord, dat blijkbaar slechts als medium

1 bv. Syll.³ 672 (Delphi) 993 (Calauria) 1047 (Amorgos) 1068 (Patmos) 1108 (Callati), Laum 1 (Corcyra), 43 en 44 (Thera) etc.

2 Deuter. 23. 9. 3 Anth. Pal. XI 173.

4 Clemens Al. I 1. 3; Dio Cassius 52. 28. 3; 58. 21. 5.

5 S. G. D. I. 1557. Volgens de regel, dat de praepositie *ἐκ* in het Thessalisch voor consonanten in *ἐς* overgaat, is de vorm hier *ἐσκήχρεμεν* (cf. Bechtel Griech. Dial. I 165 § 41).

6 B. G. U. 1144; verderop staat nog eens *κατακέχρηται* nu met een genitivus.

of passivum voorkomt, eenvoudig een versterking van *πικράναι* ¹.

6°. *προσδανείζειν* „er bij leenen” komt in onze overlevering eenige malen voor. Er is echter geen reden tot nadere bespreking ².

7°. *συνδανείζειν*. In een der papyri uit de collectie Grenfell—Hunt komt voor *ὁ συνδεδανεισμένος* „de deelgenoot in de leening” ³.

8°. *συγκικράναι* treffen wij een enkele maal bij Polybius aan bv. *παρὰ Ταραντίνων συγχρησάμενος πεντεκοντόρους* ⁴.

De samenstellingen met *ἐπι* en *προ* zullen apart worden besproken in de Hoofdstukken IX en X.

§ 7 – DE AFGELEIDE SUBSTANTIVA VAN ΔΑΝΕΪΖΕΙΝ EN ΚΙΧΡΑΝΑΙ C.S.

Behalve het boven besproken *δάνος* behooren bij *δανείζω* nog de substantiva.

δάνεισις, ws. op een inscriptie uit Chios ⁵
δάνεισμα,
δανεισμός
δάνειον.

Alle vijf beteekenen zij „leening” in de dubbele zin, die ook het Hollandsche woord kan hebben nl. „de handeling van het leenen” en „de uitgeleende som (schuld)”.

Δάνειον duidt, evenals *δάνος*, bijna steeds het laatste aan en wordt daarom apart besproken in hoofdstuk VI.

Δάνεισμα komt in beide beteekenissen door elkaar voor, zelfs bij denzelfden schrijver bv. Demosthenes c. Phormionem (or. 34) § 5 *συνθήκας ποιήσασθαι τοῦ δανείσματος* en § 29 *πλέον τοῦ δανείσματος περιβόητον ποιεῖν* ⁶.

Na de 4de eeuw vinden wij het woord nog eenmaal bij Philo Iudaeus, overdrachtelijk gezegd van het leven, dat ons als *δάνεισμα*

1 Hyper. I. 13; Diog. Laert. V 69: *δεῖ ἀποδοθῆναι ὅσα κατακέχρημαι παρά τινος*.

2 Lysias 19. 26; Xenoph. Anab. VII 5. 5; Diod. I 84; B. G. U. 1132 enz. In Syll.² 587 = C. I. A. II 834 staat ditzelfde woord, wat in de index abusievelijk als *προδανείζειν* staat opgegeven.

3 P. Grenf. 18 (127 v. C.). 4 Polyb. I 20.

5 Laum 63 (1ste eeuw v. Chr.).

6 De vroegste plaats, waar het woord staat, is Thuc. I 121 *δάνεισμα ποιεῖσθαι* (zoo ook ps. Demosth. 49. 12). De redenaars zeggen voor „het leenen” steeds *δάνεισμα*, nooit *δανεισμός*.

is gegeven ¹. Daarna komt het pas weer voor bij Dio Cassius, maar daar bijna steeds in de beteekenis „schuld” bv. τὴν ἀπόδοσιν τῶν δανεισμάτων of τὰ δανείσματα ἀποτίνειν of δανείσματα ἐπὶ τόκῳ ². Een enkele maal is de beteekenis niet nauwkeurig te onderscheiden bv. wanneer hij schrijft τὸ πρᾶγμα τὸ κατὰ τὰ δανείσματα ἐμετρίασε ³.

Het woord schijnt geen officieele term te zijn: in de inscriptie's komt het althans bij mijn weten niet voor, hoewel dit natuurlijk toeval kan zijn. Ook in de papyri komt δάνεισμα niet voor (δανεισμός slechts een enkele maal) ⁴.

Hetzelfde verschil, dat wij constateerden tusschen δανείζειν en κηράναι, vinden wij ook bij δανεισμός en χρῆσις.

In een opsomming van alle bestaande transactie's, als koop en verkoop, huur en verhuur, deposito, borgstelling zet Aristoteles ook tegenover elkaar δανεισμός en χρῆσις, dus de rentegevende en de rentelooze leening ⁵. Op dezelfde wijze gebruikt hij het woord δανεισμός voor de leeningen, waarvoor Solon de seisachtheia invoerde, leeningen, waarvan het rentegevende karakter vast staat ⁶.

Een tweede onderscheid, dat in de opsomming bij Aristoteles eveneens ligt opgesloten, ligt daarin, dat δανεισμός meer in het bijzonder van geld, χρῆσις meer van gebruiksvoorwerpen wordt gezegd.

In de Leges pleit Plato voor overschrijdingsrente, vooral bij niet op tijd uitbetalen van loon, hoewel overigens van geleend geld geen rente mag worden gevorderd:

τῶν ἄλλων ἀτόκων ὄντων χρημάτων, ὅποσα δανεισμῶ συμβάλλει τις ⁷.

Met δανεισμός wordt dus geld leenen bedoeld. Omgekeerd spreekt Strabo van een χρῆσις ἀνδριάντων:

Λούκουλλος χρῆσιν ἤτήσατο ὧν εἶχεν Μούμμιος ἀνδριάντων ⁸.

1 de Posteritate Caini 2. 5 (C.-W. II p. 2).

2 42. 51. 2; 46. 18. 3; 51. 21. 5. 3 58. 21. 5.

4 P. Oxyrh. 799: εἰς δανεισμόν (Iste eeuw n. Chr.).

5 Ethica Nic. V 2. 1131 a 2.

6 Ath. Pol. 2. 2.

7 XI 921 C. In hetzelfde werk VIII 842 D noemt hij δανεισμοί onder de kwade dingen, die hij uit de Staat zal bannen; hier heeft hij meer de rentegevende leeningen op het oog.

8 VIII 6. 23 p. 195. 10 cf. Cassius Dio frg. 76. 2.

Philo zet tegenover elkaar *δάνεια* — „rentegevende leeningen” en *τὰ δ' ἄνευ δανείων ἐν χρήσει διδόμενα* — „wat zonder rente ten gebruike wordt gegeven”¹.

In de papyri is echter het onderscheid niet zoo scherp meer: vele malen vindt men daar bv. de uitdrukking *χρησῖς ἐντοκος*².

Uit de reeds aangehaalde plaatsen heeft men kunnen zien, dat *δανεισμός* daar „het leenen” beduidde; ook de andere voorbeelden bevestigen dit. In de meeste gevallen heeft het woord actieve kracht; een enkele maal komt ook de mediale beteekenis voor bv. bij Plato:

„Als alle bronnen van inkomsten zijn opgedroogd, komen *δανεισμοὶ καὶ τῆς οὐσίας παραιρέσεις*”³.

Merkwaardig is nog op te merken, dat de Attische redenaars het woord *δανεισμός* nooit gebruiken.

Naast *δανεισμός* vindt men ook *ἐκδανεισμός* op 2 inscriptie's, een uit de 2de eeuw v. Chr., de ander dateerend uit 180—190 n. Chr.⁴, terwijl op een inscriptie uit de 3de eeuw *ἐκδάνεισις* staat⁵.

Tenslotte bestaat nog de term *ἐκχρησις*, die voorkomt in de Schuldenwet van Ephesus. Dit woord schijnt hier een technische term te zijn. Het staat als transactie van het bankwezen genoemd, tegenover *θέμα* = deposito (zie pg. 39).

τὰ δὲ πρὸς τοὺς τραπεζίτας ὅσα μὲν τῷ πρὸ τοῦ ἐφ' ἔτος ἐνιαυτῷ τεθεμίσκασιν ἢ ἐκχρησις εἰλήφασιν . . .

De *ἐκχρησις* zijn hier dus de leeningen of voorschotten door de bank aan particulieren verstrekt⁶.

§ 8 - ΠΡΟΪΕΣΘΑΙ

Wij zagen boven reeds, dat aan *κίχρᾶναι* en *δανείζειν* de beteekenis „geven” ten grondslag ligt; bij *προΐεσθαι* en *συμβάλλειν* voltrekt zich deze beteekenisovergang zelfs in historische tijd.

¹ de Spec. Leg. 4. 30 (C.-W. V p. 216); over *δάνειον* op deze plaats zie pg. 105.

² B. G. U. 857 (113 n. Chr.); P. Giss. 96 (100 n. Chr.) cf. Taubenschlag, Der Leihvertrag im Rechte der Papyri (Aegyptus XIII 1933 fasc. 1 p. 238)

³ Rep IX 573 E. Zoo ook overdrachtelijk Plut. Conv. 1. 14 (Mor. 706 B).

⁴ Laum 50 (Amorgos) en 103 (Aphrodisias).

⁵ Laum 1 (Corcyra).

⁶ Syll.³ 742 = Inscr. Iur. I 22 IV (± 85 v. Chr.). Het simplex *κίχρησις* is nog te vinden Tzetzes, Hist. Var. 12. 303.

Van *προϊεσθαι* „vooruit laten gaan” met de bijgedachte „zonder er verder naar om te zien” (hieruit ontwikkelde zich dan de beteekenis „prijsgeven, verraden”) kwam men gemakkelijk tot de beteekenis „geven, zijn geld laten rollen”, zonder bepaaldelijk aan een contraprestatie te denken.

In deze zin wordt het woord gebruikt door Demosthenes, wanneer hij ons van den volksleider en veldheer Nausicles vertelt, dat deze:

*ἐφ’ οἷς ἀπὸ τῶν ἰδίων προεῖτο πολλάκις ἐστεφάνωτο*¹.

Deze man werd dus gehuldigd wegens zijn *ἐλευθεριότης*, zijn vrijgevigheid, want volgens Aristoteles zijn het slechts de *ἐλεύθεροι*, die

*προίενται (γὰρ) καὶ οὐκ ἀνταγωνίζονται περὶ χρημάτων, ὧν μάλιστα ἐφίενται ἄλλοι*²,

terwijl omgekeerd de *φειδωλός* niets van zijn bezit weggeeft:

φειδωλὸς μὲν ἐν τῷ μὴ προϊεσθαι volgens een definitie uit de Aristotelische school³.

Een aardige woordspeling tusschen deze beteekenis en de boven reeds aangehaalde van „prijsgeven” veroorlooft zich Aristophanes in de *Nubes*. Wanneer Strepsiades aan Pasion heeft duidelijk gemaakt, dat hij wel heen kan gaan, slaakt deze de verzuchting:

εἴτ’ ἄνδρα τῶν αὐτοῦ τι χρῆ προϊέναι (N.B. het activum)⁴ waarbij de scholiast aanteekeent:

οὔτε δὲ χαρίσασθαι ἔφη — οὐδὲ γὰρ ἐχαρίσατο — οὔτε δανεῖσαι, ἀλλὰ προϊέναι, ὃ τὸ ῥῖψαι καὶ ἀπολέσαι.

„hij zegt niet geven — want gegeven heeft hij het niet — noch leenen, maar *προϊέναι*, d. w. z. weggooien en kwijtraken”.

Over de beteekenis van *προϊεσθαι* op twee inscriptie’s van Per-

1 or. 18. 144.

2 Rhet. I 9. 1366 b 7 cf. Virt. et Vit. 1251 b 2: *ἐλευθεριότης δὲ ἐστὶ τὸ προετικὸν εἶναι χρημάτων.*

3 Ethica Eudem. 3. 4. 1231 b. Op dezelfde bron gaat waarschijnlijk het scholion op Aristoph. Nub. 451 terug, dat *ματιόλοιχος* verklaart met *φειδωλὸς καὶ οὐ προϊέμενός τε τῶν αὐτοῦ*. Vgl. Teles p. 27. 12 Hense: „er zijn menschen *οὐς δὲ μόνον κεκτηῖσθαι οὔτε ἑαυτοῖς προῖεμένους οὔτε ἄλλοις μεταδίδοντας* (sc. *ἔφασαν*)” en de aansporing van den rhetor Libanius (9. 15): *μὴ σφόδρα ἔχεσθαι χρυσίου, προϊεσθαι δὲ καὶ εἰς ἄλλων ἐκτιθέναι δεξίας.*

4 vs. 1214.

gamum kan men in twijfel zijn. Beide malen wordt aan het eind bevolen:

*τὸ (τὰ) δὲ ἐσόμενον (— μενα) ἀνάλωμα (— ματα) πρόεσθαι τὸν ταμίαν.*¹

Πρόεσθαι kan hier eenvoudig „geven, betalen” aanduiden, maar ook „voorschieten”, dus als synoniem van *προδανείζειν* (zie Hoofdstuk V). De toevoeging *ἀφ’ ὧν χειρίζουσι προσόδων* in een der beide inscriptie’s maakt echter wel waarschijnlijk, dat wij hier met een gewone betaling te doen hebben.

De beteekenis „betalen” is trouwens zeer algemeen in het Hellenistische en latere Grieksch: voor zoover ik zie, is het ook de eenige beteekenis, die de papyri kennen².

Het is dus het geven ter vergoeding van een, meestal voorafgegane, tegenprestatie. Epictetus houdt ergens in zijn „Handboekje der Moraal” den koper voor, dat hij zijn waren behoort te betalen.

*ἄδικος οὖν ἔση καὶ ἄπληστος, εἰ μὴ προϊέμενος ταῦτα, ἀνθ’ ὧν ἐκεῖνα πιπράσκειται, προῖκα αὐτὰ βουλήσῃ λαμβάνειν*³.

Maar ook de winkelier moet zijn waren leveren, wanneer hij ervoor betaald is: wanneer hij, zoo schrijft dezelfde wijsgeer, keizerlijke munten ontvangt, moet hij die niet eerst willen onderzoeken, maar

*θέλει οὐ θέλει, πρόεσθαι δεῖ τὸ ἀντ’ αὐτοῦ πωλούμενον*⁴.

Dat men hetzelfde woord voor leveren en betalen gebruikt kan slechts voorkomen, wanneer koop en verkoop nog op de primitieve wijze van een over en weer geven beschouwd worden en het geld nog geen ruilmiddel, doch waar is.

Zooals gezegd is deze ontwikkeling van geven tot betalen pas Hellenistisch; in het Attisch echter heeft de andere overgang nl. van geven tot leenen reeds plaats gevonden.

Evenals bij de andere woorden, die leenen beteekenen, wordt niet onderscheiden of de leening renteloos is of niet en of hij pro-

¹ Syll.³ 694 (129 v. Chr.); O. G. I. 268 (240 v. Chr.) cf. Wilcken Archiv. III p. 335.

² bv. P. Hib 76. 2 (3de eeuw v. Chr.); P. Lips. 29. 15 (3de eeuw n. Chr.) cf. Herodian. V. 3. 11.

³ c. 25. 2—4.

⁴ III 3. 3 Schenkl.

ductief is of improductief; wel wordt het woord nooit anders dan van geld gezegd.

Aan rentelooze voorschotten hebben wij te denken, wanneer Thucydides, weliswaar overdrachtelijk, de verbinding *ἔρανον προίεσθαι* gebruikt ¹.

Wanneer echter Isocrates in de *Areopagiticus*, sprekend over de goede oude tijd, beweert, dat toen contractbreuk erger was voor de armen dan voor de rijken, want dat

τοὺς μὲν γὰρ (τοὺς πλουσίους), ἣν παύσονται προϊέμενοι, μικρῶν προσόδων ἀποστερηθήσονται,

dan maakt juist deze verklaring duidelijk, dat wij met rentegevende leeningen te doen hebben ².

Een dergelijk geval hebben wij ook in een anecdote over de stad Abydos in de pseudo-Aristotelische *Oeconomica*. Genoemde stad had te lijden gehad van burgeroorlog en ten gevolge daarvan lag het land braak; geld was er niet, omdat de metoeken niet meer leenen wilden — *τῶν μετοίκων οὐ προϊεμένων αὐτοῖς οὐδὲν διὰ τι καὶ ἔτι ὀφείλιν*. Aangezien de metoeken over het algemeen de beroepsleeners zijn geweest, slaat *προίεσθαι* hier dus op rentegevende leeningen en wel voor een productief doel ³.

Behalve op de genoemde plaatsen komt *προίεσθαι* in deze zin nog verscheidene malen (8×) bij Demosthenes voor, maar vrijwel steeds in het algemeen gezegd, zonder dat op het karakter van de leening wordt ingegaan

bv. *καὶ σοι πολλάκις λέγοντος ὅτι τοῖς προειμένοις ἀπολείται τὰ χρήματα, σὺ ταῦτ' ἀκούων αὐτὸς ἂν προήκω;*⁴

of *ἔσται δὲ (ὠφέλεια) ἔὰν φυλάττητε τοὺς τὰ ἑαντῶν προϊεμένους* ⁵.

of *... χρήστας, οἷς προειμένος ἦν* ⁶.

Op dezelfde manier gebruikt ook Philo Iudaeus het woord een paar maal. Bij zijn behandeling van de verschillende wetten komt hij ook te spreken over het verbod van rentenemen: de wet zorgt slechts, dat iemand *κομίζεται, ἃ προήκατο μόνα* of, anders uitgedrukt, *<ὅπως> ὅσον προήκαντο μόνον ἄσμενοι κομίζονται* ⁷.

1 II 43. 1. 2 or. VII 34. 3 II p. 1349 a 4. 4 32. 15. 5 34. 52. 5 36. 6, vgl. verder 33. 7; 37. 36; 56. 2, 48, 50.

6 de Spec. Leg. II 74 en 122 (C.-W. V p. 104 en 115); cf. de Somm. I 95 (III p. 224).

Ook bij de lexicographen is *προϊεσθαι* in de beteekenis leenen goed bekend. Pollux zet het naast *δανείζειν* en *ὀφείλειν*¹ en Hesychius s.v. *προέμενος* verklaart dit woord o.a. met *ἐκδιδούς*, daarbij dan waarschijnlijk aan *ἐκδιδόναι* in de speciale beteekenis van leenen denkend.

§ 9 - ΣΥΜΒΑΛΛΕΙΝ

De ontwikkeling van *συμβάλλειν* loopt ongeveer parallel met die van *προϊεσθαι*. Eigenlijk „samenwerpen”, kreeg het woord de beteekenis hetzij van „verzamelen”, hetzij van „met anderen samen inbrengen, bijdragen” of die bijdrage nu vrijwillig of onder dwang gegeven wordt².

In het begin van de Anabasis schrijft Xenophon, dat ook de steden aan de Hellespont bijdroegen in de kosten van Cyrus' leger: *χρήματα συνεβάλλοντο αὐτῷ (τῷ Κύρῳ) εἰς τὴν τροφήν τῶν στρατιωτῶν*³.

Suidas geeft s.v. *συνεβάλλοντο* klaarblijkelijk met het oog op deze plaats dit woord weer met *παρείχοντο*.

Een dergelijk geval is het, als de Eleërs 3 talenten zilver *συνεβάλλοντο αὐτοῖς* (nl. de Mantineërs) *εἰς τὴν περὶ τὸ τεῖχος δαπάνην*⁴.

Op deze en de in de noot aangehaalde plaatsen is steeds sprake van vrijwillige bijdragen.

Anders ligt het geval op een plaats bij Lysias. De oneerlijke voogd, Diogeiton was trierarch geweest en had met zijn collega een contract afgesloten over de wederzijds te betalen bedragen en beweerde nu 48 minae als bijdrage te hebben betaald (*αὐτῷ συμβαλέσθαι*)⁵.

Deze beteekenis „(zijn deel) betalen” is ook degene, die wij bij voorkeur in de papyri vinden, bv.

*συμβαλλέσθω τὸ μέρος ἕκαστος εἰς τὸ ἀνάλωμα*⁶.

1 III 84; vgl. schol. Aristoph. Lys. 1055, waar de scholiast *δανείζειν* met *προϊεσθαι* paraphraseert.

2 Deze dubbele beteekenis van de praepositie *συν* vinden wij ook in andere samenstellingen bv. *συντελεῖν*, *συνεργάζεσθαι*.

3 I 1. 9 cf. Ages. 2. 27. *Μαυσωλὸς συμβαλόμενος χρήματα τῇ Λακεδαίμονι* en Hellen. VI 2. 1. *χρήματα συμβαλλομένους εἰς τὸ ναυτικόν*.

4 Xen. Hellen. VI 5. 5 cf. VI 4. 2. 5 Lysias 32. 24.

6 P. Hal. I 108; vgl. P. Petrie II 1. 7; P. S. I. 392, 407, 567 (allen uit de

Zooals men ziet gebruikt men in deze beteekenis steeds het medium; het activum vinden wij in de zin van „leenen” en wel het eerst bij Aristophanes in de Ecclesiazusae:

ἔπειτα συμβάλλειν πρὸς ἀλλήλας ἔφη
 ἱμάτια, χρυσί', ἀργύριον, ἐκπώματα
 μόνας μόναις, οὐ μαρτύρων ἐναντίον¹

waarbij een scholion (ook door Suidas s.v. overgenomen)

συμβάλλειν μεταδιδόναι, κυχρᾶν.

Bij Plato vinden wij dan *συμβάλλειν* van „geld leenen” gezegd: wie een werkman niet op tijd het afgesproken bedrag betaalt, zal daarvan rente moeten betalen, hoewel overigens in de „Staat” geen rentenemen zal worden gedoogd:

τῶν ἄλλων ἀτόκων ὄντων χρημάτων ὅποσα δανεισμῶ συμβάλλει τις².

In het bekende eerste fragment van Lysias wordt het van een rentegevende en tevens productieve leening gebruikt.

De spreker had aan den beklagde geld geleend om een parfumeriezaak op te zetten, maar deze wenscht hem (en met hem vele anderen) geen cent terug te betalen, noch aan kapitaal noch aan rente. Daarop besluit de aanklager dat je nog beter naar de Adriatische zee kunt varen, dan aan hem je geld te leenen (*τούτῳ συμβάλλειν*)³.

§ 10 - ΔΙΔΟΝΑΙ

Op grond van de in het voorgaande besproken ontwikkeling van de verschillende termen voor „leenen” zouden wij mogen veronderstellen, dat ook *δίδωμι* in een dergelijke beteekenis is voorgekomen. En inderdaad vinden wij dit ook een enkele maal, uit de aard der zaak steeds van rentelooze leeningen.

Toen de stad Chalcis eens met geldgebrek te kampen had, noodigde zij den Spartaanschen consul uit haar te leenen (hier staat *δανείσαι*) en deze liet zich werkelijk bepraten

δοῦς ἀτόκους δραχμάς 13.500⁴.

3de eeuw v. Chr.). Ook in verband met een *ἔρανος* (Philo Iud. de Spec. Leg. II 74, [C.-W. V p. 104]; Philostr. v. Soph. I 23 en schol. Aeschin. I 75).
 1 vs. 446. 2 Leg. XI 921 C.

3 frm. I. 4. Verdere voorb. zijn nog Isocr. VII 35, XXI 13. 15; Demosth. 37. 49; 56. 2.

4 I. G. XII 9. 900 c 3 (2de eeuw v. Chr.); cf. B. C. H. 4 p. 341 (Halicanassus 3de eeuw v. Chr.): οἶδε ἔδωκαν τῷ δήμῳ ἄτοκα χρήματα.

'Ατόκουσ heeft hier geen zin, wanneer δούσ niet beteekent „te leen gegeven hebbend”.

Duidelijker spreekt nog een eeredecreet uit Olbia, waar zelfs een termijn voor de teruggave wordt gesteld:

ἐπηγγείλατο . . . χρυσοῦς χιλίους, οὗς παραντίκα ἐνέγκας ἔδωκε, ὧν τοὺς τριακοσίους ἀτόκουσ εἰς ἐνιαυτόν¹.

§ II - 'ΕΚΔΙΔ'ΟΝΑΙ ΕΝ 'ΕΚΔΟΣΙΣ

Het blijft echter bij enkele gevallen. Wel is de samenstelling ἐκδιδόναι in deze beteekenis zeer bekend.

Isocrates schrijft eenmaal ἔξω διδόναι, blijkbaar terwille van de symmetrie; tevens kunnen wij hier zien welke kracht dit ἔξω of ἐκ heeft. De redenaar zet nl. uiteen, wat de rijken vroeger alzoo voor hun armere medeburgers deden: zij verpachtten hun land tegen matige prijs, zij gaven hun geld om handel te drijven of een winkeltje op te zetten. En, zoo vervolgt hij, zij waren even gerust περὶ τῶν ἔξω δεδομένων ὥσπερ περὶ τῶν ἐνδον κειμένων, want over contracten gaven de rechters steeds een volstrekt eerlijk en onpartijdig oordeel.

Onder τὰ ἔξω δεδομένα verstaat de schrijver dus alles, wat uit de οἶκος aan anderen is overgegeven (daaronder ook begrepen de verpachte landerijen) en wat dus geld opbrengt, in tegenstelling tot τὰ ἐνδον κείμενα, wat in huis ligt en dus niets opbrengt².

Wij komen nu voor ἐκδιδόναι tot de beteekenissen: verpachten, verhuren, aanbesteden en uitleenen, die alle ook in onze litteratuur voorkomen. In de zin van „verhuren, verpachten” vinden wij het bv. bij Herodotus in het verhaal van den Spartaan, die het lijk van Orestes wilde hebben, dat in Tegea in de binnenhof van een woonhuis begraven lag. Aangezien hij geen ἔγκτησις had, was hij genoodzaakt de hof te huren:

ἐμισθοῦτο παρ' οὐκ ἐκδιδόντος τὴν αὐλήν — „hij probeerde de hof in huur te krijgen van de man, die hem niet wilde verhuren”³.

In zijn boekje over de „Inkomsten van de Staat” pleit Xenophon o.a. voor het van staatswege verhuren van mijnsclaven, wat ook

¹ Syll.³ 495 (± 230 v. Chr.).

² or. VII 33.

³ Herod. I 68. vgl. ook Laum III l. II7 ἐκδιδόναι ἄγρον.

particulieren zooveel heeft opgebracht. Als voorbeeld haalt hij dan aan Nicias, die zijn 1000 slaven aan Sosias verhuurde — hier staat *ἐκμισθοῦν* — en Hipponicus:

*ἐγένετο δὲ καὶ Ἰππονίκῳ ἑξακόσια ἀνδράποδα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τοῦτον ἐκδεδομένα . . . καὶ γὰρ νῦν πολλοὶ εἰσιν ἐν τοῖς ἀργυρείοις ἀνθρώποι οὕτως ἐκδεδομένοι*¹.

Het medium komt voor in de parabel van den wijngaardbezitter in het Nieuwe Testament:

*ἄνθρωπος ἦν οἰκοδεσπότης ὅστις ἐφύτευσεν ἀμπελῶνα . . . καὶ ἐξέδοτο τοῖς γεώργοις*².

In de beteekenis „aanbesteden” staat het woord bv. bij Demosthenes in de „Kransrede”: *ἀνδριάντα ἐκδεδοκῶς*³.

De beteekenis „uitleenen” tenslotte, die ons in dit verband het meest interesseert, is te vinden op een inscriptie uit Gytheum uit de 2de eeuw n. Chr., waar blijkbaar — de tekst is vrij corrupt — *ἐκδανείζειν* en *ἐκδιδόναι* door elkaar worden gebruikt⁴.

Een inscriptie uit Eretria geeft ons het bijbehorend substantivum *ἐκδοσις* in de zin van uitleening:

ἀπὸ τοῦ πίπτοντος κατ' ἐνιαυτὸν τόκου καταγοράζεσθαι ἔλαιον εἰς τὸ γυμνάσιον, γινομένης ἐγδόσεως ὑπὸ τῶν ἐπὶ ταῦτα τεταγμένων ἀρχόντων — „van de jaarlijks vervallende rente moet olijfolie worden gekocht, voor het gymnasium, nadat door de daartoe aangewezen magistraten de uitleening heeft plaats gehad”⁵.

Speciaal Attisch schijnt te zijn het gebruik van *ἐκδιδόναι* in verband met een foenus nauticum: in de praepositie *ἐκ* heeft men dan blijkbaar de beteekenis „uit het land” gevoeld, zooals blijkt uit een aantekening in de Anecdota van Bekker:

*ἐκδοσις· τὸ ἔξωθεν τῆς πόλεως δάνεισμα, τὸ ἐπὶ ναυσὶ καὶ φορτίοις διδόμενον*⁶.

Ook Suidas en Harpocration verklaren *ἐκδοσις* met *ναυτικὸν δάνεισμα*⁷.

1 Vect. 4. 15/6; Re Equ. 2. 2 van paarden.

2 Matth. 21. 23; Marc. 12.1; Luc. 20. 9.

3 or. 18. 122.

4 I. G. V I. 1208 = Laum 9 (161—169 n. Chr.).

5 Laum 61 (± 100 v. Chr.).

6 B. A. 247. 21. 7 vgl. ook Pollux III 115.

Lysias omschrijft nog zeer nadrukkelijk

*ναυτικά δ' ἀπέδειξεν ἐκδομένα ἐπὶ τάλαντα*¹

evenzoo Demosthenes in de boedelbeschrijving van zijn vaders vermogen:

*ναυτικά 70 μνᾶς, ἔκδοσιν παρὰ Σούθῳ*².

Ook de wet, aangehaald bij ps. Demosthenes c. Lacrit. zegt zeer uitdrukkelijk:

*ἀργύριον δὲ μὴ ἐξεῖναι ἐκδοῦναι . . . εἰς ναῦν, ἥτις ἂν μὴ μέλλῃ ἄξειν σῆτον Ἀθήναζε*³.

Slechts in de rede tegen Aphobus staat tweemaal *ἐκδοσις* zonder meer, maar daar wordt dan de boven aangehaalde leening aan Xuthos mee bedoeld; terwijl in de rede tegen Callippus daarentegen de woorden

ἐκδοσιν ἐκδοῦναι εἰς Ἀκην (d.i. een stad in Phoenicië)

staan⁴.

In het algemeen kunnen wij dus zeggen dat *ἐκιδιδόναι* en *ἐκδοσις* in het Attisch, wanneer zij in de beteekenis leenen of leening worden gebruikt, steeds in verband met bodemerij worden gezegd, maar toch steeds blijkbaar eenige aanvulling behoeven.

§ 12 - ΤΟΚΪΖΕΙΝ EN ΤΟΚΙΣΜΟΣ

Tenslotte is er voor „uitleenen” nog het woord *τοκίζειν*, afgeleid van *τόκος*, dus eigenlijk „rente nemen, op rente zetten”. Gezien de afkeer bij vele schrijvers tegen rente nemen, wordt juist dit woord vaak in malam partem gebruikt (woekeren).

In het later (pg. 121) te behandelen epigram van Lucilius heeft men de oorspronkelijke beteekenis in de uitdrukking *τόκον τοκίζειν* — „de rente op rente zetten”.

Het passief heeft volgens Pollux de redenaar Hyperides gebruikt in de normale zin

*τοκίζεται μοι ἀργύριον*⁵,

zoals het ook staat in een volksbesluit van Corcyra over het beleggen van een kapitaal:

1 or. 32. 6. 2 27. 11. 3 or. 35. 51.

4 Demosth. 29. 35, 36; 52. 20. vgl. ook Hyper. I 16 b.

5 Poll. III 85; Hyper. fr. 273. vgl. ook Plut. Arist. I. 5: *ἐκείνω* (nl. Socrates) . . . *ὑπάρχειν* . . . *μνᾶς ἑβδομήκοντα τοκίζομένας ὑπὸ Κρίτωνος*.

col. A § 2 *ἐπεὶ δὲ κα γένωνται τοκίζομεναι μναὶ ἑκατὸν ὄγδοήκοντα.*
 en § 4 *καὶ ὑπαρχέτω τοκίζόμενον εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν*
*μισθῶσιν*¹.

In de bovenbedoelde kwade zin staat het woord bv. in Demos-thenes' rede tegen Stephanus, waar de spreker, handelend over de hebzucht van zijn tegenstander, dit o.a. uitdrukt in de volgende woorden:

τοκίζων καὶ τὰς τῶν ἄλλων συμφορὰς καὶ χρείας εὐτυχήματα
*σαντοῦ νομίζων*².

Evenals naast *δανείζειν ἐκδανείζειν* en naast *διδόναι ἐκδιδόναι* werd gebruikt, heeft men ook *ἐκτοκίζειν* gezegd, blijkbaar echter pas sinds de Hellenistische tijd.

Het komt voor o.a. in de Septuaginta:

οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ τόκον ἀργυρίου καὶ τόκον βρωμάτων
*καὶ τόκον παντός πράγματος, οὗ ἂν ἐκδανίσης*³.

Uit het verband blijkt dat het woord hier ongeveer de beteekenis „rente eischen” moet hebben, die natuurlijk gemakkelijk uit de grondbeteekenis volgt. Deze laatste vindt men in een papyrus te Berlijn uit dezelfde tijd:

τῶν κερμάτων, ὧν ὁ πατήρ λαβὼν παρ' ἐμοῦ ἐξετόκισεν τῷ
*Βιγγχεῖ*⁴.

Van *τοκίζειν* is afgeleid het substantivum *τοκισμός*.

In zijn „de Inkomsten van de Staat” verzekert Xenophon ons in een zeer modern aandoend betoog:

„Is er overproductie van koren en wijn, dan worden deze pro-ducten goedkoop en de landbouw is niet meer loonend, zoodat vele ook de landbouw opgeven en *ἐπ' ἐμπορίας καὶ καπηλείας*
*καὶ τοκισμοὺς τρέπονται*⁵.”

In een dergelijk verband schrijft ook Aristoteles:

τῆς δὲ μεταβλητικῆς μέγιστον μὲν ἐμπορία, δεύτερον δὲ τοκισμός,
*τρίτον δὲ μισθαργία*⁶.

1 I. G. IX 1. 694 (Inscr. Iur. II 218 = Laum 1) 3de—2de eeuw v. Chr.);
 Schwyzer 324 (Fouilles de Delphes III 1. 294): *μὴ τοκίσειν πλέονος ἢ τριῶν*
ὀδελῶν τὰν μνᾶν τῷ μηνὸς Φεκάστου (Cnidus 4de eeuw v. Chr.).

2 or. 45. 70.

3 Deuteron. 23. 19.

4 B. G. U. 1246; over de samenstellingen *ἀνα-* en *ἐπιτοκίζειν* zie pg. 121 sqq.

5 Vect. 4. 6.

6 Polit. I 11. 1258 b 21.

Beide malen staat het woord in de gewone zin, maar — c'est le ton qui fait la musique en wij voelen met welk een geringschatting beide schrijvers over een dergelijke manier van geldverdienen denken.

§ 13 - TE LEEN VRAGEN

Voor „te leen vragen” kan men in de eerste plaats het praesens *δανείζεσθαι* of *κίχρασθαι* de conatu gebruiken bv. bij Demosthenes: *τὴν μνᾶν, ἣν ἐδανείζετο, ἐδάνεισεν* — „hij leende hem de mina, die hij te leen vroeg”¹.

Wanneer echter, zooals wij boven zagen, alle leenen in oorsprong een geven is, is het duidelijk dat voor „te leen vragen” geen bijzonder woord kon ontstaan, maar dat men tusschen vragen en te leen vragen geen verschil maakte. Beide duidde men aan met *αἰτεῖν*, in het laatste geval weliswaar steeds in het medium, zooals Ammonius het uitdrukt:

*τὸ μὲν αἰτῶ ἐπὶ τὸ ἅπαξ τι λαβεῖν καὶ μὴ ἀποδοῦναι. τὸ δὲ αἰτεῖσθαι ἐπὶ τὸ χρήσασθαι εἰς ἀπόδοσιν*².

of korter gezegd:

*αἰτεῖσθαι φησὶ τὸν ἀποδιδόντα, τὸν δὲ μὴ ἀποδώσοντα αἰτεῖν*³.

De lexicographen verklaren *αἰτεῖσθαι* dan ook steeds met *κίχρασθαι*, dit laatste dan, zooals reeds gezegd, de conatu bedoeld.

Duidelijk is het verschil tusschen activum en medium in de door Harpocration aangehaalde versregel van Menander:

*οὐ πῦρ γὰρ αἰτῶν οὐδὲ λοπάδ' αἰτούμενος*⁴.

Nog in een ander opzicht is de vergelijking van *αἰτεῖσθαι* met *κίχρασθαι* juist, omdat *αἰτεῖσθαι* vrijwel uitsluitend van voorwerpen en niet van geld wordt gezegd.

Demosthenes maakt zelfs een zeer nauwkeurig onderscheid, wanneer hij schrijft:

*πέμψας τὸν ἀκόλουθον ἐκέλευσε αἰτήσασθαι στρώματα καὶ ἱμάτια καὶ φιάλας ἀργυρᾶς δύο καὶ μνᾶν ἀργυρίου δανείσασθαι*⁵.

¹ or. 49. 23; vgl. ib. 14 en or. 50. 44.

² s.v. *αἰτῶ* cf. Thomas Magister: *αἰτοῦμαι λέγουσι ὅταν ζητῆ τις ὃ μέλλει ἀποδοῦναι, οἷον ἐπὶ δάνειον· αἰτῶ δ' ἄρτον ὃν δῆλον ὅτι οὐκ ἀποδώσω.*

³ B. A. 81. 17.

⁴ s.v. *ἤτημένην*, Menander fr. K. III 40. 136 (= 136. 476).

⁵ or. 49. 22/3; cf. Lysias 24. 10: *ἵπποι ἤτημένοι* te leen gevraagde paarden.

Lysias daarentegen begrijpt onder het *αἰτεῖσθαι* ook het te leen vragen van geld ¹.

CONCLUSIE

Bij de bespreking van de verschillende termen voor leenen is nu wel dit duidelijk geworden, dat alle termen, met uitzondering van *τοκίζειν*, uitgaan van de beteekenis „geven” en pas langzamerhand tot die van „leenen” komen. Dit teekent ook de oorspronkelijke toestand in de zg. „Hauswirtschaft”. Men leent slechts, als men een tekort heeft en de buurman is gaarne bereid te geven, om daardoor zeker te zijn, dat ook hij op zijn tijd geholpen zal worden. In sommige streken, met name in Athene, is de toestand nu niet zoo gebleven, maar in een groot gedeelte van de Grieksche wereld wel.

1 or. 19. 27.

HOOFDSTUK VI

TERMEN VOOR UITGELEEND BEDRAG, SCHULD

§ 1 - ἌΡΧΑΪΟΝ

Van de beteekenis van het woord ἀρχαῖον hebben wij een verklaring in de Anecdota Graeca van Bekker, ook overgenomen door Suidas s.v.

ἐχρήσαντο τῷ „ἀρχαῖον” πάντες οἱ ῥήτορες ἐπὶ τοῦ δανειζομένου ἀργυρίου, ἕπερ ἔνιοι κατὰ τινὰ συνήθειαν κεφάλαιον ὀνομάζουσι ¹.

Men verstond dus onder τὸ ἀρχαῖον de geleende som geld, de „hoofdsom” in tegenstelling tot de rente. Zooals het oude moederdier (τὸ ἀρχαῖον θήρ) jongen (τόκοι) voortbrengt, brengt ook de hoofdsom (τὸ ἀρχαῖον δάνειον, δάνεισμα ²) de rente (τόκος) voort. Daarom vinden wij het woord ἀρχαῖον vaak verbonden met τόκος.

Het oudste voorbeeld hiervan is te vinden bij Aristophanes in de Nubes:

*ὦ κλάετ, ὠβολοστάται,
αὐτοί τε καὶ τὰρχαῖα καὶ τόκοι τόκων ³.*

Daarna komt het dan vooral bij de redenaars vrij veel voor, echter niet steeds in dezelfde zin. Wanneer bv. Demosthenes de verschillende posten van de eerste groep van zijn vaders vermogen, de zg. ἐνεργά heeft opgesomd, geeft hij het totaal hiervan op met de woorden: τοῦ μὲν ἀρχαίου κεφάλαιον . . . , τὸ δὲ ἔργον . . . ; onder ἀρχαῖον verstaat hij dus niet alleen uitstaande gelden (deze staan apart genoemd in § 11), maar alle productief vermogen ⁴.

Nog algemeener gebruikt Isaeus het woord, wanneer hij vertelt, dat een zekere Euctemon samen met zijn zoon een zoo groot vermogen bezat, dat hij zeer zware liturgieën op zich nemen kon,

¹ B. A. 215. 33; cf. 448. 31.

² Demosth. 56. 37; vgl. Syll.³ 955 ἀρχαῖον ἀργύριον en Laum 107 ἀρχαῖα δηνάρια.

³ vs. 1156. 4 or. 27. 10.

zonder dat er iets van hun bezit verkocht behoefde te worden — *ὥστε τῶν τε ἀρχαίων μηδὲν πρᾶθῆναι* —; uit de opbrengst konden zij integendeel nog telkens bijkopen. *Τὰ ἀρχαῖα* staat hier dus in de zin van vermogen, waarschijnlijk speciaal van grondbezit. Ook hier is echter weer de tegenstelling tusschen het bezit en de opbrengst ¹.

Weer anders ligt het geval in een passage bij Xenophon. In de *Πόροι* legt hij uit, waarom Athene als haven zooveel geschikter is dan andere plaatsen. In die andere havens moet men steeds retourvracht innemen wegens de onbetrouwbaarheid van het geld; in Athene behoeft dat niet, want, als je Attisch geld uitvoert, kun je daar flink aan verdienen:

ὅπου γὰρ ἂν πωλῶσιν αὐτό, πανταχοῦ πλεῖον τοῦ ἀρχαίου λαμβάνουσιν ².

Wij zien ook nu weer, dat geld een koopwaar is, als elke andere zaak; *ἀρχαῖον* wordt hier dus gezegd van het oorspronkelijke handelskapitaal (= handelsvoorraad), al weer in tegenstelling tot de winst.

Iets dergelijks hebben wij in de reeds besproken plaats bij Philostratus, van den koopman-philosoof, die nooit op winst belust was, maar steeds tevreden met wat hij oorspronkelijk had (*αὐτὸ ἀγαπῶν τὸ ἀρχαῖον*) ³.

In het algemeen kunnen wij dus zeggen, dat men met *ἀρχαῖον* (of *ἀρχαῖα*) aanduidt datgene, wat men oorspronkelijk had en dan steeds in verband met de daarvan geplukte of te plukken voordeelen. Wij mogen hier nog even aanhalen een spreekwoord, wat ons Photius heeft overgeleverd (s.v.):

οὐδὲ τὰρχαῖον ποιεῖ, „men haalt er zijn geld niet uit”, waarbij hij als verklaring toevoegt: *ἐπὶ τῶν μὴ λυσιτελούντων* ⁴.

Uit den in het begin van dit hoofdstuk aangehaalden grammaticus zou men opmaken, dat hij meent, dat *ἀρχαῖον* een speciaal woord van het Attisch, meer in het bijzonder van de redenaars, is. En in

¹ or. 6. 38; vgl. Demosth. I. 15 (zie pg. 83) en 27. 64: *τὰ ἀρχαῖα τῶν ὑπαρχόντων*.

² Xen. Vect. III 2.

³ Philostr. v. Soph. II 21 (zie pg. 62).

⁴ Dit fragment is ook opgenomen in de *Fragmenta Comic. Graec. K. III* 536. 723.

zooverre heeft hij gelijk, dat in de litteratuur — met inscriptie's bemoeit de man zich natuurlijk niet — na de redenaars het woord niet zoo heel veel meer voorkomt ¹. Daarentegen vinden wij het wel nog al vaak in inscriptie's, vooral in leenings- en stichtings-oorkonden, en ook daar steeds als de hoofdsom tegenover de rente ². Wanneer op een inscriptie uit Aphrodisias uit de keizertijd gesproken wordt van ἀρχαίου πόρος, denken wij onwillekeurig aan de bij Demosthenes vaak terugkeerende uitdrukking χρημάτων πόρος (zie pg. 59): ἀρχαῖον is hier zoo ongeveer χρήματα „geld” ³.

Uit de papyri zijn mij slechts enkele plaatsen bekend, waar ἀρχαῖον voorkomt en ook daar weer in tegenstelling tot τόκος ⁴.

§ 2 - ΚΕΦ'ΑΛΑΙΟΝ

In de boven aangehaalde notitie uit Bekkers Anecdota Graeca zagen wij, dat κεφάλαιον een synoniem is van ἀρχαῖον: de woorden κατὰ συνθήθειάν τινα duiden aan, dat het niet gewoon was in het Attisch.

In de meeste gevallen, waarin het woord voorkomt, beteekent het dan ook niet „hoofdsom”, doch „totaal” ⁵.

Toch zijn er ook uit het Attisch wel voorbeelden aan te halen, dat κεφάλαιον een synoniem is van ἀρχαῖον.

Plato verbiedt in de Leges het leenen tegen rente, waaraan hij als strafbepaling toevoegt:

ὡς ἐξὸν μὴ ἀποδιδόναι τὸ παράπαν τῷ δανεισαμένῳ μήτε τόκον μήτε κεφάλαιον — „terwijl het geoorloofd is aan den geldschieter noch de rente noch de hoofdsom terug te betalen” ⁶.

Overigens is κεφάλαιον in deze beteekenis meer een Κοινή-woord; vooral in de Papyri zijn vele voorbeelden te vinden. Veelal staat hier de genitief κεφαλαίου verbonden met een geldbedrag bv. x δραχμαὶ (νομισμάτια, κεράτια e.d.) κεφαλαίου, waarmee men

¹ Als vb. kunnen wij noemen Alciphron (I 13. 3 en II 5. 1), Dio Cassius (37. 2; 41. 37. 1) en Philo Iud. (C.-W. V p. 104).

² vb. vooral bij Laum Stiftungen no. 43, 50 en 50a, 74, 102, 103, 107, 120 en 143; I. G. V 2. 420.

³ Laum 103 (180—190 n. C.).

⁴ P. Hib. 30. 19 en 92. 15 (3de eeuw v. C.).

⁵ bv. Lysias 19. 40, 43, 59; 32. 22; Demosth. 27. 10, 11, 24, 64.

⁶ Leg. V 742 C.

eenvoudig wil aanduiden dat er kapitaal- en geen rentebetaling heeft plaatsgevonden ¹.

Evenals ἀρχαῖον is ook κεφάλαιον een term voor „stichtingskapitaal”, d. w. z. geld vastgezet voor een of ander doel, uit de opbrengst waarvan bepaalde dingen moeten worden bekostigd. Voorbeelden hiervan zijn er vele te vinden in Laum's boek over de stichtingen in de Grieksche wereld ².

Tenslotte heeft dan κεφάλαιον ook de algemeene beteekenis „geld(som)”. Suidas verklaart het woord met χρήματα, evenals Artemidorus in zijn Droomenboek in zijn uitleg van de droom, waarin men zich verbeeldt een groot hoofd te hebben. Deze droom beduidt geld verdienen, want

τὰ χρήματα κεφάλαια καλεῖται ³.

Een dergelijke woordspeling tusschen κεφαλή en κεφάλαιον vinden wij reeds bij Aeschines. Van Demosthenes wordt verklaard, dat hij:

οὐ γὰρ κεφαλὴν κέκτηται, ἀλλὰ πρόσοδον ⁴.

De bedoeling is wel te zeggen: „deze man trekt overal voordeel van, zonder dat hij zelf ook maar eenige risico loopt” ⁵. Hij heeft dus als 't ware geen hoofd en kan er dus ook geen gevaar mee loopen. Maar κεφαλή doet ook direct denken aan κεφάλαιον, zoodat men er ook uit lezen kan: „hij bezit van zichzelf geen kapitaal, maar trekt alleen de rente ervan”.

Aan de andere kant doet πρόσοδον denken aan πρόσωπον: mogelijk heeft de redenaar dus nog een tweede woordspeling willen maken: „deze man heeft geen hoofd, slechts een masker is het, wat wij allen zien”. Deze geestigheid(!) is nogal gewild, maar zal, met het noodige aplomb voorgedragen, bij de medestanders van den spreker wel een storm van applaus hebben ontketend. Vertaalbaar is hij niet ⁶.

¹ B. G. U. 713, 725, 853, 857, 1200; P. S. I. 922, 964; P. Oxyrh. 268. 7 (vgl. Preisigke Fachwörter sv.).

² Bv. no. 1b, 35, 50, 88, 101, 103, 143, 169, 213.

³ I 17. 4 or. III 212.

⁵ In § 173 wordt dit aldus uitgedrukt: τὸν βίον οὐκ ἐκ ἰδίων προσόδων, πορίζεται, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑμετέρων κινδύνων.

⁶ De vertaling van de Budé-uitgave: „Ce n'est pas un chef, que notre homme a sur les épaules, c'est un capital” geeft m.i. slechts de helft weer

Een duidelijk voorbeeld van κεφάλαιον in de zin van „geldsom, bedrag”, is nog te vinden in de Handelingen der Apostelen: ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην¹.

§ 3 - Δ'ANEION

Over het woord δάνειον is boven reeds kort gesproken, waarbij wij gezien hebben, dat deze van het werkwoord δανείζειν afgeleide term meestal de leening als geldswaarde aanduidt. Het is nu het algemeene woord voor „uitgeleende som, schuld”, zonder dat er als bij ἀρχαῖον en κεφάλαιον terstond aan de rente wordt gedacht. Veelal vinden wij het dan ook in verbindingen als

δάνειον δίδοναι, ἀποδίδοναι, ἀποτίνειν, ἀπαιτεῖν enz.²

Slechts enkele plaatsen zijn er waar δάνειον in de beteekenis „leening” als handeling staat. Dit is o.a. het geval in een inscriptie uit Delphi over de belegging van een door Attalus II aan de stad geschonken kapitaal. De slotbepaling luidt nu:

ἄρχει τοῦ χρόνου τῶν δανείων ὁ μῆν ὁ Ἀμάλιος ὁ ἐπ' Ἀνφιστράτου³.

Zooals wij reeds bij de bespreking van de woorden τόκος en δανείζειν hebben gezien, zijn leeningen in Egypte voor het grootste deel korenleeningen: in de papyri is dus ook δάνειον zoowel geld- als korenleening.

Op één merkwaardige plaats bij Philo Iudaeus moet nog even de aandacht worden gevestigd. In de reeds meer aangehaalde passage over de rentegevende en rentelooze leeningen (zie pg. 34 en 89) noemt hij de eerste eenvoudig δάνεια, geheel volgens het overheerschend spraakgebruik. De tweede soort duidt hij aan met de woorden:

τὰ δὲ ἄνευ δανείων ἐν χρήσει διδόμενα.

Dit ongewone gebruik van het woord δάνειον zullen wij waarschijnlijk te schuiven hebben op zijn niet-Grieksche afkomst. Misschien heeft hij gemeend, dat het leeningscontract op zichzelf ook δάνειον heette. Mogelijk is het ook slechts de zucht om vooral

van wat bedoeld wordt. De coniectuur van Westermann: οὐ κεφαλὴν «ἀλλὰ κεφάλαιον, οὐ πρόσωπον» ἀλλὰ πρόσοδον ontnemt er alle aardigheid aan.

¹ Acta Apost. 22. 28.

² Demosth. 34. 13, 30; 56. 13; [Aristot.] Oec. II 1348 a 1.

³ Syll.³ 672 = Laum 28; verder Laum 50 en I. G. XII 5. 860.

duidelijk te zijn en bedoelt hij met *ἀνεὶ δανείων* alleen te zeggen „zonder dat het wat met *δ.* te maken heeft”.

Van *δάνειον* afgeleid is het adiectivum *δανειακός*, wat wij in een inscriptie aantreffen in de verbinding:

δανειακαὶ ἀσφάλεια — „zekerstellingen bij het leenen”¹;
in de papyri gebruikt men in dergelijke gevallen het adiectivum *δανειστικός*.

§ 4 - *ΧΡΈΩΣ* EN *ΌΦΕΙΛΗ*

Er resten nu nog de woorden *χρέως*² en *ὀφειλή*, die beide algemeene woorden voor „verplichting” zijn.

Uit de beteekenis „noodzaak”, die in *χρέος* zit, ontwikkelde zich gemakkelijk die van „verplichting” in het algemeen, (zooals bv. de daden van Heracles *χρέα* waren³), en die van „schuld”. Er wordt niet mee uitgedrukt de wijze, waarop de schuld is ontstaan. Zoo kan *χρέος* een gevolg zijn van een geleverde prestatie en dus beteekenen, „dank” of „loon”. Hesychius geeft bv. als verklaring van *ἀμοιβή* op:

χάριτες καὶ τιμωρία . . . χρέα.

Wanneer de bewoners van Clazomenae geen geld hebben om hun soldaten te betalen, geven zij hun ijzergeld inplaats van zilver *καὶ οὕτως ἢ πόλις τοῦ χρέους ἀπαλλάγη*⁴.

In verreweg de meeste gevallen is de *χρέος* echter de schuld, ontstaan door het aangaan van een leening: het is dus een synoniem van *δάνειον* en wordt ook in de oude lexica daarmee verklaard. Ook de uitdrukking *χρεῶν ἀποκοπαί* „het schrappen der schuldvorderingen” wijst erop, dat *χρέως* meer speciaal van leeningen wordt gebruikt. In dezelfde richting wijzen de adiectiva *ὑπόχρεως*, *ὑπέρχρεως* en *κατάχρεως* „in schulden geraakt”⁵.

1 Laum 102 (Aphrodisias 2de eeuw n. C.): Het woord komt verder nog voor in het C. Iuris (Codex Iustin. 1. 3. 45; Novellae 134. 8).

2 De normale Attische vorm is *χρέως* met de *ω* (Phrynichus 370, p. 482 Rutherford); maar spoedig is men het woord gaan beschouwen als *σ*-stam en *χρέος* gaan schrijven.

3 Theocr. XXV 53.

4 [Aristot.] Oecon. II 1348 b. 30; vgl. Callimachus ep. 54, waar de *χρέος* het loon van Asclepius is voor de genezing.

5 *ὑπόχρεως* is het oudste in de overlevering (Arist. Nubes 242, Demosth. 27. 25; 49. 11; 50. 61); dan volgen *ὑπέρχρεως* (Isaeus X 16, 17) en *κατάχρεως* (Polybius 13. 1. 1 en Artemidorus passim).

Een zelfde ontwikkeling hebben de woorden *ὀφειλή*, *ὀφείλημα* en *ὄφλημα* doorgemaakt: de stam van deze woorden heeft ook de beteekenis „verschuldigd zijn”, zoodat zij alle drie de algemeene beteekenis „schuld” hebben. **Ὀφλημα* heeft, althans in het Attisch, steeds de beteekenis „straf” of „boete”¹; in een der Oxyrhynchuspapyri is het een synoniem van *δάνειον*².

In de Leges van Plato hebben wij in de passage, waar hij aanspoort om onze ouders in eere te houden en hun de schuld van onze opvoeding af te betalen in een kort bestek drie synonyma voor „schuld” nl. *ὀφείλημα*, *χρέος* en *δάνεισμα*³.

1 bv. Demosth. 21. 99; Isaeus 11. 43; Aristot. Ath. Pol. 62. 3.

2 P. Oxyrh. 237 IV 18.

3 IV p. 717 B <τοῖς γονεῦσι> θέμις ὀφείλοντα ἀποτίειν . . . ὀφειλήματα, χρεῶν πάντων πρεσβύτατα, . . . ἀποτίνοντα δανείσματα ἐπιμελείας.

HOOFDSTUK VII

DE TERMEN VOOR SCHULDEISCHER EN SCHULDENAAR

§ 1 - INLEIDING

De termen voor schuldeischer respect. schuldenaar zijn:

χρήστης } die beide beteekenissen kunnen hebben.
δανειστής }

χρεώστης } — slechts „schuldenaar”.
χρεωφειλέτης }

ὀβολοστάτης } — slechts „schuldeischer”.
τοκογλύφος }
τοκιστής }

Naast deze speciale woorden kon men natuurlijk ook zeggen *ὁ δανείζων*, *ὁ χρησάμενος* e.d., wat immers de oorspronkelijke termen zijn. Later komen deze dan ook nog vaak voor in wetten en contracten bv. in de Solonische bepaling, door Lysias aangehaald:

*τὸ ἀργύριον στάσιμον θεῖναι ἐφ' ὀπόσω ἂν βούληται ὁ δανείζων*¹

en in het contract in Demosthenes' rede tegen Lacritus².

Behalve in deze gevallen gebruikt men de werkwoordelijke vormen bij voorkeur, wanneer nog nadere bepalingen aanwezig zijn bv. *οἱ δανειζόμενοι ἐπὶ μεγάλοις τόκοις*³.

§ 2 - ΧΡΗΣΤΗΣ.

Het woord *χρήστης* schijnt het eerst in gebruik te zijn gekomen, als substantivum verbale zoowel bij *χρηῆσαι* als *χρησασθαι*, dus in de beide beteekenissen „schuldeischer” en „schuldenaar”. Vele malen wijzen de scholiasten en lexicographen ons op deze dub-

¹ or. 10. 18; vgl. ook Plato Leg. 742 C (ook een wettelijk voorschrift).

² or. 35. 11.

³ Demosth. 1. 15.

bele zin van het woord. Welke beteekenis de oudste is, is natuurlijk niet uit te maken en is ook eigenlijk geen vraag: het woord ver-richt beide functie's en het zinsverband maakt wel uit, welke men bedoelt. Wanneer Pollux ons verzekert:

*χρήστης κρείως ὁ δεδανεισμένος, πολλάκις δὲ ὁ δανείζων*¹, dan kunnen wij dit gevoeglijk voor kennisgeving aannemen, te meer daar wij niet weten, waarop deze bewering berust.

De oudste ons bewaarde plaats is de bekende regel van Phocylides:

χρήστης κακοῦ ἔμμεναι ἀνδρὸς φεύγειν — „mijd het de schuldenaar van een slecht man te zijn”².

Χρήστης is hier kennelijk van *χρησάσθαι* afgeleid.

Uit de 5de eeuw zijn ons slechts twee plaatsen bekend, nl. bij Aristophanes en bij Lysias. In de *Nubes* verzucht Strepsiades:

*ὑπὸ γὰρ τόκων χρηστῶν τε δυσκολωτάτων
ἄγομαι, φέρομαι . . .*

„door renten en kwaadwillende schuldeischers word ik als buit weggesleurd”³.

In de laatste zin van het ons bewaarde deel van Lysias' rede tegen Diogeiton concludeert de spreker dat er, behalve de inkomsten, nog $1\frac{1}{3}$ talent verdwenen is, waarvan de beklagde geen verklaring kan geven:

*οὔθ' ὑπὸ ληστῶν ἀπολωλεκῶς οὐδὲν οὔτε ζημίαν εἰληφῶς οὔτε
χρήσταις ἀποδεδωκῶς*⁴.

Ook de redenaars van de 4de eeuw gebruiken meest *χρήστης* in de zin van „schuldeischer”; zoo bv. Isaeus:

*τὴν δὲ οὐσίαν ἀφελέσθαι τῶν χρηστῶν ἐπιβουλευσάντων ἔσωσεν
ἡμῖν*

of: *οὐ δύναται ἀπαλλάσσειν τοὺς χρήστας*⁵

en Lysurgus:

*ἀπὸ τούτου (τοῦ ταλάντου) προσέταξε τοῖς χρήσταις ἀποδοῦναι
τὰ ὀφειλόμενα*⁶.

Terwijl ps. Demosthenes c. *Apaturium* eveneens tweemaal *χρήστης* als „schuldeischer” gebruikt⁷, zegt Demosthenes zelf

1 III 85. 2 vs. 6 3 vs. 240. 4 or. 32. 29.

5 or. 1. 12 en 5. 28; ἀπαλλάττειν τοὺς χρήστας ook [Demosth.] 33. 9.

6 § 22; verder ook nog bij Hyperides V 7. 9.

7 or. 33. 6. 9.

het steeds in de zin van schuldenaar; dit blijkt o.a. duidelijk in de rede tegen Zenothemis, waar *χρήστης* tegenover *δανειστής* wordt gezet:

*οἱ δὲ δανεισται τὸ ἐξ ἀρχῆς ἠπατημένοι ὀρῶντες ἑαυτοῖς ἀντὶ τῶν χρημάτων ἄνθρωπον πονηρὸν χρήστην . . . τούτῳ συνδικεῖν ἀναγκάζονται*¹.

Duidelijk spreekt ook een plaats uit de rede voor Phormio:

*τοὺς χρήστας οἷς προειμένος ἦν*².

De beteekenis „schuldenaar” vinden wij in de 3de eeuw nog op een eeredecreet uit Olbia ten behoeve van een financier, die de slechte toestand van 's lands schatkist verbeterd heeft, zonder dat de schuldeischers noch de schuldenaars er schade bij hadden:

*<προενόησε> χρησίμως τοῖς τε δανεισταῖς καὶ τοῖς χρήσταις*³.

Waarschijnlijk ongeveer tegen het begin van onze jaartelling ziet men in de pseudo-Phocylideische regel: *μήποτε χρήστης πικρὸς γένη ἀνδρὶ πένητι* de *χρήστης* weer als „schuldeischer” te voorschijn komen⁴.

Sinds de 1ste eeuw na Chr. schijnt het woord *χρήστης* in de beteekenis „schuldenaar” te zijn verdwenen; in plaats daarvan komt nu de waarschijnlijk als volksetymologie ontstane, van *χρέος* afgeleide „Neubildung” *χρεώστης*⁵. Wel komt het nog een enkele maal voor om den schuldeischer aan te duiden, waarvoor overigens *δανειστής* staat.

Plutarchus houdt beide woorden, *χρήστης* en *χρεώστης*, blijkbaar met opzet uit elkaar. In zijn geschriftje „de vitando aere alieno” schrijft hij steeds *χρεώστης* (= schuldenaar)⁶. Maar in het leven van Romulus, waar hij het verhaal doet van de stichting van het asyl, dat later Rome zou worden, schrijft hij:

*ἔδέχοντο πάντα οὔτε δεσπόταις δοῦλον οὔτε θῆτα χρήσταις οὔτ' ἄρχουσι ἀνδρόφονον ἐκδίδοντες*⁷.

1 or. 32. 12.

2 or. 36. 6; het woord komt nog voor 37. 10; 14. 21 en [49] 47.

3 Syll.³ 495 (± 230 v. Chr.). Het „Notstandsgesetz” van Ephesus (Syll.³ 364) heeft eenige malen *χρείστης* tegenover *δανειστής*.

4 vs. 83. Het schol. op Aristoph. Nub. 240, dat wijst op het verschil tusschen deze regel en vers 6, zou misschien een aanteekening zijn van een middeleeuwsch uitgever.

5 cf. Fränkel, Geschichte der griechischen Nomina Agentis (1910) p. 184

6 Mor. p. 828 A, 829 A; ook Agis 13. 2.

7 Romulus 9. 3.

In hoeverre deze onderscheiding op een levend spraakgebruik berust, kunnen wij niet verder nagaan.

De papyri hebben eveneens steeds de vorm *χρεώστης*; slechts éénmaal vinden wij ook *χρήστης*, op een late papyrus (6de eeuw), maar ook daar beteekent het dan weer „schuldeischer”¹.

Een zonderling spelen met de beide beteekenissen van *χρήστης* in één zin is te vinden bij Procopius, den Oost-Romeinschen historicus. Een patriciër, diep in de schulden zittend (*οὐκ ἔχων ὄθεν ἂν ἐκτίσαι τοῖς χρήσταις τὰ ὀφλήματα ἰκανὸς εἶη*), wendt zich tot keizerin Theodora met de woorden:

*οὐκοῦν, ὦ δέσποινα, εἰσί μοι χρήσται, οἱ μὲν δανείσαντες τὰ σφέτερα αὐτῶν, οἱ δὲ παρ' ἐμοῦ δεδανεισμένοι*².

Evenals *χρεώστης* zelf worden ook de afgeleide woorden als *χρεωστέω* en het adiectivum *χρεωστικός* steeds van den schuldenaar gezegd, bv. in de aanteekening van Harpocration s.v. *ἐξούλης*:

ἐδικάζετο δὲ ἐξούλης καὶ ὁ χρήστης κατέχειν ἐπιχειρῶν κτήμα τοῦ χρεωστοῦντος καὶ κεκωλυμένος ὑπὸ τινος,

waar de beide termen weer scherp onderscheiden worden.

In het woord *χρεώστης* ligt evenmin als in *χρέως* (z.d.) iets opgesloten over het karakter van de schuld, of die is ontstaan door het opnemen van geld of door het niet op tijd voldoen aan geldelijke verplichtingen; dit laatste komt voor b.v. in de in de papyri vaak terugkeerende verbindingen *χρεώστης τοῦ ταμείου, τοῦ φύσκου* etc.³.

Behalve *χρεώστης* gebruikt men sinds de Hellenistische tijd zeer veel het woord *χρεωφειλέτης*, o.a. in de Septuaginta⁴.

§ 3 - ΔΑΝΕΙΣΤΗΣ

Ook *δανειστής* heeft volgens een aanteekening van Hesychius:

δανειστήν καὶ τὸν δανεισάμενον,

de beteekenis „schuldenaar” gehad. Van dit gebruik is mij eigenlijk slechts één voorbeeld bekend nl. in een papyrus uit de 2de eeuw,

¹ P. Masp. 141. 266.

² Hist. Arcana 15. 29. De opmerking van Suidas *χρεώστης δανειστής* moet wel op een vergissing berusten.

³ bv. P. S. I. III 233; Idios Logos § 1.

⁴ Lucas 7. 41; 16. 5.

een contract, waarbij de priester Psenimouthis aan twee personen een bepaald bedrag leent:

*ἡ δὲ πράξις ἔστω Ψενιμούθει ἐκ τῶν δεδανεισμένων καὶ ἐξ ἑνὸς καὶ ἐκάστου αὐτῶν δανειστῶν δύο καὶ ἐξ οὗ ἂν αἰρηῆται καὶ ἐκ τῶν ὑπορχόντων αὐτοῖς πάντων*¹.

Daarnaast kan men dan aanhalen de uit inscriptie's van Naxos bekende „Commissie van *δανεισταί*”, die daar blijkbaar dezelfde functie verrichten als de Delische *προδανεισταί* (zie Hoofdst. X).

In een contract tusschen het plaatsje Arcesine en een zekere Praxicles, waarbij de laatste 3 talenten aan de stad leent, staat in art. 1.

Πραξικλῆς Πολυμνήστου ἐδάνεισε τῇ πόλει τῇ Ἀρκεσινέων ἀργυρίου Ἀττικοῦ τρία τάλαντα . . . δανειστῶν ἐλθόντων δημοσίαι . . . (volgen eenige namen)²

en in een ander dergelijk contract:

*ἐδανείσατο ἡ πόλις ἡ Ἀρκεσινέων καὶ ἡ πόλις ἡ Αἰγιαλέων καὶ ἡ πόλις ἡ Μινοητῶν . . . δανειστῶν ἐλθόντων ἐξ Ἀρκεσίνης etc.*³.

Evenals hun Delische collega's zullen deze menschen het contract uit naam van de Staat geteekend en het geld in ontvangst genomen hebben, waardoor zij dus practisch de „geldopnemers” zijn.

Behalve op deze drie plaatsen is de *δανειστής* steeds de geldschietter. Onderscheiden wordt echter niet of dit geldschieten incidenteel of beroepsmatig geschiedt, evenmin wordt verschil gemaakt tusschen een gewonen geldschietter en een woekeraar. Al deze nuance's vinden wij terug in de aantekeningen der lexica, die het woord beurtelings met *χρήστης*, *ὀβολοστάτης* en *τραπεζίτης* gelijk stellen. Voor woekeraar heeft Diogenes Laertius nog het aardige woord *ἡμεροδανειστής* „die per dag leent”⁴.

Het bijbehorende adiectivum *δανειστικός* heeft deze zelfde verschillen in beteekenis. Vóór de keizertijd komt het slechts

1 P. Grenf. II 21. 21 (113 n. Chr.).

2 I. G. XII 7. 67 B = Syll.³ 955 = Inscr. Iur. I p. 313 XV.

3 I. G. XII 7. 68. Ook op Chios heeft een commissie van *δανεισταί* bestaan, die daar echter de omgekeerde functie te vervullen hadden, nl. het uitleenen van staatsgeld (Laum 63; 1ste eeuw n. Chr.).

4 VI 99.

éénmaal voor bij Theophrastus in de verbinding *ἐργασία δανειστική* „geldschietersbedrijf” in verband met het *foenus nauticum*, maar zonder verdere bijbedoeling¹. Zoo komt het woord in de papyri nog verschillende malen voor in verbindingen als *δανειστική συγχώρησις* „leeningscontract” en *δανειστική ἀσφάλεια* — „zekerstelling bij het leenen”².

Bij de schrijvers van de keizertijd komt het dan substantivisch gebruikt voor = *δανειστής*. Zoo schrijft Plutarchus bv. *οἱ πλούσιοι καὶ δανειστικοί*³. Er klinkt echter vrijwel steeds een gering-schattende toon in.

§ 4 - ὈΒΟΛΟΣΤΑΤΗΣ

Steeds in kwade zin staat het woord *ὀβολοστάτης*, dat samenhangt met *ιστάναι* (of in later Grieksch *ιστάνειν*), hetgeen volgens Hesychius „leenen” moet beteekenen. Een voorbeeld van dit gebruik is ons niet bekend; blijkbaar hoort het thuis in een andere sfeer, als waarvan wij voornamelijk kennis hebben, mogelijk ook in een ander dialect.

Wel komt *ιστάναι* een enkele maal voor in de beteekenis „wegen”, waarbij dan waarschijnlijk aan ongemunt metaal en metalen voorwerpen moet worden gedacht. Wij vinden dit o.a. bij Xenophon, die Cyrus den Ouderen een opmerking in de mond legt over het gebruik, dat sommige menschen van hun geld maken: zij begraven het of bergen het op een andere wijze op, of

ἀριθμοῦντες (vee) *καὶ μετροῦντες* (graan) *καὶ Ἰσταντες* (metaal) . . . *πράγματα ἔχουσι*⁴.

Van „wegen” tot „betalen” is slechts één stap (getuige het latijnsche werkwoord *pendere*). Deze beteekenis is trouwens reeds te vinden bij Homerus, wanneer de dichter bij de verzoening van Achilles schrijft:

*χρυσοῦ δὲ στήσας Ὀδυσσεὺς δέκα πάντα τάλαντα ἦρχε*⁵

¹ Charact. 23. 5. Dat dit zuiver toeval is in de overlevering, blijkt uit Plaut. Mostell. 653, waar de dichter „genus danisticum” schrijft, blijkbaar zonder meer overgenomen uit zijn voorbeeld, de *Φάσμα* van Philemon.

² B. G. U. 1149. 23; 1165. 31; 1167. 27; 1169. 27 (alle uit de tijd van Augustus).

³ Agis 13. 2; verder Lucian. Symp. 5 en Mort. Dial. 27. 7; Diog. Laertius IV. 35; Dionys. Halicarn. VI 81. 2.

⁴ Cyrop. VIII 2. 21; cf. Herod. II 65. ⁵ Ilias T 247.

en ook in de verbinding *ἄποινα ἰστάναι* „losgeld betalen”¹.

De overgang van „betalen” tot „leenen” is eveneens zeer gemakkelijk. *Ἰστάναι* vertegenwoordigt dan naast de vee- en korenleening de derde soort.

Naast deze algemeene overweging is er nu nog een belangrijke plaats bij Lysias, belangrijk omdat de redenaar zelf een commentaar geeft. Aangehaald wordt nl. een wet van Solon:

τὸ δὲ ἀργύριον στάσιμον θεῖναι ἐφ’ ὀπόσω ἂν βούληται ὁ δανείζων,

waarna de schrijver aldus voortgaat:

τὸ „στάσιμον” τοῦτό ἐστιν οὐ ζυγῶ ἰστάναι, ἀλλὰ „τόκον πράττεσθαι” ὅποσον ἂν βούληται — „dat στάσ. beteekent niet op een weegschaal wegen, maar rente trekken, zooveel men wil”².

Στάσιμον θεῖναι is hier dus gelijk aan *ἰστάναι* en beteekent uitleenen, welke beteekenis blijkbaar niet aan een ieder terstond duidelijk was. Dat *τόκον πράττεσθαι* niet een volkomen gelijkwaardige omschrijving is van *στάσιμον θεῖναι* doet niet terzake; de bedoeling is wel duidelijk³.

Στάσιμος staat hier nu dus = *δεδανεισμένος*, zooals ook Hesychius s.v. *στήσασθαι* aanteekeent; de opmerkingen der lexicographen nu vergelijkend, moet men tot de conclusie komen, dat: *ἰστάναι* (toewegen, betalen) = *δανείζειν* — een leening geven, *ἰστασθαι* (zich laten toewegen) = *δανείζεσθαι* — een leening krijgen.

Er komt op een inscriptie uit Troezen, dus uit Dorisch taalgebied, nog een substantivum voor, van dezelfde stam afgeleid nl. *στασία*. De bedoelde tekst, die zeer veel moeilijkheden biedt, is een fragment van een overeenkomst tusschen Troezen en een andere stad en dateert hoogstwaarschijnlijk uit het einde van de 3de eeuw voor Chr.

Het gaat over vergoeding van schade, toegebracht vóór de sluiting van het verdrag:

ἀπὸ τᾶν κοινᾶν ποθοδῶν τᾶν ἐκ τῶν θυννείων ἐπιλυθῆμεν τοῖς ἐρρυντιασμένοις στασίαν — „uit de staatsinkomsten uit de to-

1 Ilias X 350; vgl. Leg. Gortyn., waar 16x voorkomt het futurum *κατασῆσει* — hij zal betalen.

2 or. 10. 18.

3 Ook Hesychius' opmerking (s.v. *ὀβολοστάτης*): *τινὲς δὲ τὸ δανείζειν*

nijnevisscherij moet aan de slachtoffers de schade (schuld) betaald worden" ¹.

Men is dus geneigd *στασίαν ἐπιλύειν* hier op te vatten in de zin van *χρέος ἀποδιδόναι*.

Wat moeten wij ons nu denken bij het woord *ὀβολοστάτης*?

In de eerste plaats kunnen wij uitgaan van een aanteekening van den grammaticus Herodianus, die, sprekend over samenstellingen van substantiva als voorbeelden o.a. geeft:

δέτηρ· ἀμαλλοδέτηρ, στατήρ· ὀβολοστάτηρ ²

binder — schovenbinder; weger (leener) — obolenweger (-leener)

Nu is ons het woord *στατήρ* ook overigens nog bekend, nl. uit een regel van Epicharmus (dus wederom Dorisch), overgeleverd in het Etymologicum Magnum, waar het voorkomt in de beteekenis „schuldenaar“:

πολλοὶ στατήρες, ἀποδοτήρες οὐδὲ εἶς.

„schuldenaren zijn er veel, teruggeven doet er geen" ³.

Aangezien de opsomming bij Herodianus bewijst, dat hem *στατήρ* in de beteekenis „schuldeischer" bekend is geweest, mogen wij concludeeren dat *στατήρ* „weger" in het Dorisch blijkbaar een dergelijke, naar twee zijden te gebruiken term is geweest als *χρήστης* of *δανειστής*.

Rest nu nog het begin van de samenstelling. Wat die obolen precies voor functie hadden, heeft men in de Oudheid klaarblijkelijk zelf niet meer geweten en verschillende hypothesen zijn daarvan het gevolg. De meeste lexica verklaren *ὀβολοστάτης* met *δανειστής* en laten dus de nadere verklaring in het midden.

Volgens een scholion op den redenaar Aeschines ⁴ zouden *ὀβολοστάται* menschen zijn, die leenden tegen een rente van 1 obool per mina, dat zou dus volgens de normale renteberekening

ιστάνειν φασίν bewijst wel dat de uitdrukking niet gangbaar was. Muller vertaalt „vastgezet, op rente gezet geld"; hij schijnt dus aan *ἴστημι* — „vastzetten" te denken, maar dit beeld kent het Grieksch niet.

¹ B. C. H. 1900 p. 193. Voor *ἐπιλύειν* = betalen geeft de uitgever slechts op Lucian. Paras. 50, waar het echter „bevrijden" beteekent; men kan hieraan toevoegen P. Grenf. I 26, II 30 (*ἐπιλύειν δάνειον* en het substantivum *ἐπίλυσις*, welk laatste ook voorkomt P. Heidelb. 1278).

² I 48.

³ frm. 79 (Ahrens), = 116 (Kaibel).

⁴ schol. ad. I 39.

per maand, 2% 's jaars zijn. Hieruit kan men echter met geen mogelijkheid het feit verklaren, dat *ὀβολοστάτης* een scheldnaam voor woekeraar is geworden. Dit hebben de oude grammatici blijkbaar ook zelf gevoeld; daaruit zijn de glossen *ὀβολος δ τόκος* bij Photius, Hesychius en Suidas en *ὀβολοστατήσαι λαβεῖν τόκους* in het Etymologicum Magnum (op gezag van de grammaticus Oros uit de 5de eeuw) en in de Anecdota van Bekker te verklaren ¹.

Een andere verklaring eveneens op naam van Oros en ook opgenomen in het Etymologicum Magnum, luidt:

ὀβολοστάτης ὄν ὁ τὰ μικρὰ δανείζων φίλοις,
later nog herhaald in meer aanvaardbare vorm:

ὀβολοστάτης γοῦν οἱ Ἀττικοὶ τοὺς ὀλίγα δανείζοντας ἔλεγον ὑπερβολικῶς.

Deze verklaring van den *ὀβολοστάτης* als „centenleener” brengt ons waarschijnlijk dichter bij de waarheid: immers het bedrijf van den woekeraar ligt nu eenmaal steeds op het gebied der kleine bedragen. Het lijkt mij ook wel zeker, dat de Attische schrijvers, wanneer zij het woord gebruikten, er iets dergelijks bij hebben gedacht.

Toch geloof ik niet, dat het woord zoo als scheldwoord is ontstaan; het lijkt mij eerder waarschijnlijk, dat hier een soort volks-etymologie aan het werk is geweest.

Is *στατήρ* een Dorisch woord, dan is *ὀβολοστάτηρ* het waarschijnlijk ook; misschien is het zelfs wel van Epicharmus afkomstig of van een der andere schrijvers van de Dorische comédie. Zoo kunnen wij ons voorstellen, dat het in de Attische comédie is overgenomen, waarvan het volgens het getuigenis der oude lexica een geliefkoosd woord was. Daar zal het dan zijn opgevat in of vervormd tot de beteekenis, die wij alleen maar kennen, de „centenweger”, die slechts bij centen leent en alles op de cent nauwkeurig berekent. Daarna is het dan als scheldwoord populair geworden.

Dat het woord inderdaad oorspronkelijk een andere beteekenis had, blijkt m. i. nog uit een opmerking in het reeds meergenoemde Aeschinesscholion. Dit geeft een opsomming van de daden van de „Dertig” en besluit dan met:

καὶ ἐκ τῶν πλουσίων τριάκοντα ἠρέθησαν ὀβολοστάται.

Dat er in deze tijd in Athene een college zou zijn gekozen met de titel van *ὀβολοστάται* kunnen wij als uitgesloten beschouwen. Dat deze mededeeling echter geheel verzonnen is, lijkt mij eveneens uitgesloten. Het is best mogelijk, dat er ergens een dergelijk college heeft bestaan, misschien in de functie van de Delische *προδανεισταί* (pg. 142) of de Chiische *δανεισταί*; ook zou nog mogelijk zijn, dat deze menschen tot taak hadden de staven ongemunt geld na te wegen. Verleid door het woord *τριάκοντα* heeft de scholiast nu gemeend, dit ook op rekening van de „Dertig” te mogen schuiven.

De term *ὀβολοστάτης* heeft in ieder geval pas kunnen ontstaan in de eerste tijd van het geldverkeer.

De *ὀβολοστάτης* heeft alle kwade eigenschappen van den woekeraar. In de eerste plaats leent hij tegen hooge rente, zooals blijkt uit een fragment van een redevoering van Lysias:

οὐδ' ἂν εἰ πολὺ ἐλάττω τόκον λογίσαιτό τις ἢ ὅσον οὗτοι οἱ ὀβολοστατοῦντες τοὺς ἄλλους πράττονται ¹.

Hetzelfde ook nog bij Philo Iudaeus:

θεραπεύεις δανειστῶν καὶ ὀβολοστατῶν οἰκίας ἐπὶ πολλῶ δανειζόμενος ².

Uit Aristoteles' *Politica* zou men eerst geneigd zijn op te maken, dat hij onder *ἡ ὀβολοστατική (τέχνη)* het geheele geldschietersbedrijf verstaat, maar verderop blijkt hij het toch speciaal voorzien te hebben op *τοκισταὶ κατὰ μικρὰ ἐπὶ πολλῶ* ³.

Een eigenschap van den *ὀβολοστάτης* schijnt ook te zijn, dat hij heel spoedig beslag legt op het onderpand. In de pseudo-Platonische dialoog *Axiochus* wordt de natuur met een geldschietter vergeleken:

κἂν μή τις θᾶπτον ὡς χρέος ἀποδιδῶ τὸ ζῆν, ὡς ὀβολοστάτης ἡ φύσις ἐπιστᾶσα ἐνεχυριάζει τοῦ μὲν ὄψιν, τοῦ δὲ ἀκοήν, πολλάκις δὲ ἄμφω ⁴.

Hoe het woord ook later als scheldwoord gebezigd is, blijkt uit de waarschuwing, die Philo richt tot de woekeraars, om niet

1 frm. 60.

2 de Praemiis et Poenis 18. 106 (C.-W. V p. 360).

3 Pol. I 10. 1258 b 2; Eth. N. IV 3. 1121 b 36.

4 p. 367 B. Hierop berust misschien de Photius-glosse *ὀβολοστάτης δανειστής ἐπ' ἐνεχύροις*.

steeds naar meer te streven, daar men dan de kans loopt, alles te verliezen.

τοιγάρτοι συναλγεῖ μὲν οὐδεὶς . . . , πάντες ἐφήδονται τοκογλύφον καὶ ὀβολοστάτην καὶ τὰ τοιαῦτα ὀνομάζοντες, ὡς ἔφεδρον ἄλλοτριῶν κακῶν καὶ τὴν ἑτέρων ἀτυχίαν ἰδίαν κρίνοντα εὐτυχίαν¹.

§ 5 - ΤΟΚΟΓΛΥΦΟΣ

Op deze plaats zien wij *ὀβολοστάτης* verbonden met een woord, dat meer in eenzelfde verband als scheldnaam voor den woekeraar wordt gebruikt nl. *τοκογλύφος*. Dit zal wel aanduiden den man, die de rente zorgvuldig dag voor dag berekent en inboekt (*γλύπτειν*), een andere zijde dus van den *ὀβολοστάτης*, waarin men het krenterige tot-in-obolen-berekenen voelde.

Zoo worden beide woorden voor en door elkaar gebruikt: in Bekkers *Anecdota Graeca* wordt *ὀβολοστάτης* verklaard als *ὁ τοκογλύφος λεγόμενος*².

Voor al Philo schijnt met voorliefde de combinatie van beide woorden te gebruiken. Bij een beschrijving van het karakter van den rijkaard legt hij ons uit, dat deze is of een verkwister, of een *δουλοπρεπὴς ὀβολοστάτης καὶ τοκογλύφος*³.

§ 6 - ΤΟΚΙΣΤΗΣ

Er is nog een woord voor schuldeischer, dat vrij veel voorkomt, nl. *τοκιστής*, het substantivum verbale van *τοκίζειν*. Evenals dit eigenlijk beteekent „op rente zetten” zonder meer, maar in verreweg de meeste gevallen de ongunstige beteekenis heeft van woekeren, zoo wordt ook *τοκιστής* meestal in malam partem gebruikt.

In de schuldenwet van Ephesus wordt vele malen het woord *τοκιστής* gebruikt voor de partij ter eene zijde (= geldschieter) tegenover de *γεωργός* als de andere partij⁴.

Bij Aristoteles echter kunnen de *τοκισταί* geen goed doen.

1 de Spec. Leg. II 74 (C.-W. V p. 104).

2 p. 286. 31.

3 de Fuga et Inventione 5. 28 (C.-W. III p. 166); zelfde verbinding, maar nu met de werkwoorden de Virtut. 6. 82 (C.-W. V p. 288).

4 Syll.³ 364.

In de Ethica stelt hij hen op een lijn met *πορνοβοσκοί* e.d.
*οἱ τὰς ἀνελευθέρους ἐργασίας ἐργαζόμενοι, πορνοβοσκοὶ καὶ πάντες οἱ τοιοῦτοι καὶ τοκισταὶ κατὰ μικρὰ ἐπὶ πολλῶ. πάντες γὰρ οὗτοι ὄθεν οὐ δεῖ λαμβάνουσι καὶ ὅποσον οὐ δεῖ*¹.

Uit deze woorden mogen wij misschien toch wel afleiden, dat, hoewel Aristoteles in het algemeen een afkeer heeft van geldschietters, er nog wel *τοκισταί* waren, die in zijn oogen fatsoenlijke menschen waren, dus niet kleine bedragen tegen hooge rente uitleenden.

In de op naam van Plato staande dialoog Alcibiades treffen wij weer de vergelijking aan tusschen goden en bankiers, waarop wij reeds meer gewezen hebben:

*οὐ γὰρ οἴμαι τοιοῦτον ἔστι τὸ τῶν θεῶν ὥστε ὑπὸ δώρων παράγεσθαι οἷον κακὸν τοκιστήν*².

Een *τοκιστής* kun je nog wel eens bewegen tot concessies's, als je hem maar wat toestopt; de goden zijn daar echter boven verheven.

De *τοκιστής*, al of niet *κακός*, schijnt ook een goed type voor de Comedie te zijn geweest, vooral als de snoode hebbard en bedrieger bedrogen kon worden. Uit de middencomedie zijn ons twee titels van stukken met dergelijke inhoud bekend, van Nicostratus en van Alexis (*Τοκιστής ἢ ψευδόμενος*)³.

§ 7 - EENIGE MINDER GEBRUIKELIJKE TERMEN

Eenige bijzondere woorden voor schuldeischer zijn nog:

δανειόκοπος op een papyrus van het jaar 85 n. Chr.

*δανειόκοπον τοῦτον (ὡς Wilcken) ἐνθάδε καλοῦνται οἱ δεδανεικότες στατέον ἐν θεάτρῳ*⁴. Wilcken ,die *ὡς καλοῦνται* leest, vat dus *δ.* op als een ongebruikelijk woord, dat nadere verklaring behoeft.

*δανειογλύφος*⁵.

*τοκοπρακτωρ ἄλλὰ καὶ τοκογλύφος*⁶.

1 Ethica Nicom. IV 3. 1121 b 34.

2 Alcib. II 149 E.

3 Athenaeus XV 685 E; X 431 A.

4 P. Fior. 61. 27; Mitteis Chresth. 2. 86; Wilcken Archiv. 4. P. 445.

5 Vitelli ad P. Fior. 61. 27.

6 B. A. 64. 30.

HOOFDSTUK VIII

OVER VERSCHILLENDE SOORTEN VAN LEENING EN RENTEBEREKENING

§ 1 - *ΑΤΟΚΟΣ C.S.

Zooals wij in het voorgaande meermalen hebben gezien, is alle leenen in oorsprong een geven of renteloos voorschieten geweest. Pas toen het rentenemen gewoonte werd, is men het renteloze apart gaan uitdrukken en wel met het woord *ἄτοκος*. Het eerst vinden wij het bij Plato:

*τῶν ἄλλων ἀτόκων ὄντων χρημάτων, ὅποσα δανεισμῶ συμβάλλει τις*¹.

**Ατοκα χρήματα* zijn hier dus gelden, waarvan geen rente wordt (behoeft te worden) betaald. In deze zin komt het dan vooral in de papyri tallooze malen voor, hetzij als adiectivum, hetzij in adverbiale vorm *ἀτοκεί* en *ἄτοκα*². Eenmaal vinden wij ook een omschrijving met *χωρὶς τόκον*³.

§ 2 - *ΕΝΤΟΚΟΣ

Het omgekeerde van *ἄτοκος* is *ἐντοκος*, een woord, dat slechts uit de papyri bekend is⁴.

Meestal vinden wij het daar in ongeveer dezelfde formule:

*ὁμολογῶ ἔχειν (ἐσχηκέναι, εἰληφέναι) παρὰ τοῦ δεῖνα χρέος (χρηῆσιν, ἀργύριον, δάνειον) ἐντοκον x δραχμᾶς*⁵.

1 Plato Leg. XI 921 C.

2 bv. B. G. U. 725. 23; 1005; 1262. 17; P. Oxyrh. 729. 16 enz.

3 P. S. I. 841 (4de eeuw n. C.).

4 Buiten de papyri vinden wij *ἐντοκος* nog bij den kerkvader Asterius (Migne 40 p. 220 C): *αὕτη ἡ ἐσρητή καὶ δανεισμάτων αἰτία γίνεται τοῖς ἀνθρώποις καὶ τούτων ἐντόκων*.

5 B. G. U. 857 (113 n. Chr.), 1014, 1015, 1144, 1157 (tijd v. Augustus);

Het merkwaardige is echter, dat in geen van deze gevallen de rentevoet genoemd is: wij krijgen dus de indruk dat *ἐντοκος* meer speciaal aanduidt de normale rente.

§ 3 - RENTE OP RENTE; Τ'ΟΚΟΣ Τ'ΟΚΟΥ ΕΝ 'ΕΠ'ΙΤΟΚΟΣ

Samengestelde interest drukte men oorspronkelijk uit met de term *τόκος τόκων* of in het meervoud *τόκοι τόκων*. De mogelijkheid om dit in rekening te brengen bestond feitelijk alleen, wanneer een schuldenaar zijn verplichtingen niet nakwam en de schuldeischer dan de verschuldigde rente bij het kapitaal trok en van beide verder rente liet betalen. Algemeen werd dit blijkbaar afgekeurd en als bewijs van hebzucht beschouwd. Zoo geeft Theophrastus als een trekje van den *μικρολόγος*, den „gierigaard”, dat hij:

*δεινός <ἐστι> καὶ ὑπερημερίαν πράξει καὶ τόκους τόκων*¹.

Ook Aristophanes laat den zwaarbeproefden Strepsiades verzuchten:

ὦ, κλάετ' ὄβολοστάται

*αὐτοί τε καὶ τὰρχαῖα καὶ τόκοι τόκων*²

waarbij de scholiast aanteekeent:

*οἱ γὰρ πρῶτοι τόκοι παραθέντος τοῦ δανείου κεφάλαια γιγνόμενοι τόκους ἄλλους γεννῶσι*³.

Een ander voorbeeld is nog te vinden in een versregel van Menander:

*ἀπήειν τῶν τόκων ἔχων τόκους*⁴.

In dit verband kunnen wij tenslotte nog wijzen op een epigram uit de Anthologia Palatina, op naam van Lucilius, een gedicht op een vrek en woekeraar, die zijn geheele leven heeft geschraapt:

φεισάμενος, δανίσας, τοκίσας τόκον, ὕδροποτήσας

πολλάκι μηδὲ φαγών, ὥστε τι πλέον ἔχειν. — „je bent zuinig ge-

P. Giss. 96 (160 n. Chr.); P. Osloen. 39 (146 n. Chr.); P. Strassb. 92, 33; (1ste eeuw n. Chr.), 76 (118 n. Chr.); P. Oxyrh. 56 (211 n. Chr.), 1644 (62 v. Chr.).

1 Char. X 10. 2 Nub. 1156.

3 Dezelfde uitdrukking *τόκοι πρῶτοι*, waar tegenover dan staat *τόκοι δεύτεροι* vinden wij bij Lucianus Vit. Auct. 23.

4 frm. K. III 231. 870; B. A. 129. 4; vgl. ook een inscriptie van Paros (Inscr. Iur. I p. 298 n. 1), waar de stad gedurende elf jaar *τόκος τόκου* moet betalen.

weest, je hebt je geld uitgeleend en van de rente weer rente getrokken, je hebt water gedronken en vaak zelfs niet gegeten, zoodat je iets meer kon bezitten”.

Nu heeft hij echter alles verloren, maar, troost hem de dichter, „veel verschil is er in de praktijk toch niet tusschen de honger, die je vroeger vrijwillig hebt geleden en die je nu moet lijden”¹.

De dichter duidt hier dus het nemen van samengestelde interest aan met de woorden *τόκον τοκίζειν* — „rente op rente zetten”. Men zou hiervoor ook hebben kunnen zeggen *τόκον ἐπὶ τόκῳ δανείζειν*, wat in onze overlevering echter niet voorkomt. Wel vinden wij het hiervan afgeleide adiectivum *ἐπίτοκος*, het eerst bij Plato in een opsomming van alle mogelijke slechte dingen, waarvan de Staat vrij zal zijn:

ο.α. *δανεισμοὶ καὶ ἐπίτοκοι τόκοι*².

Men zegt nu echter ook *ἐπίτοκος* van het kapitaal en ook daar vat men het meestal, hoewel ten onrechte, in dezelfde beteekenis op.

Eén plaats is te vinden bij Pollux in een opsomming van verschillende soorten van leeningen, die daar twee aan twee tegenover elkaar gezet zijn: *ἐπίτοκος* staat dan als tegenstelling van *ἄτοκος* en zal dus „met rente, rentegevend” moeten beteekenen³. Dit is ook gemakkelijk te verklaren, want, zooals *τόκος ἐπίτοκος* was *τόκος ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένος*, zoo is ook een *δάνεισμα ἐπίτοκον* een *δάνεισμα ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένον*.

De andere plaats is in de pseudo-Demosthenische rede tegen Callippus. De aanklager is een rijke Athener, die een trierarchie naar de Pontus op zich heeft moeten nemen. De termijn was reeds lang voorbij, maar de opvolger had zich nog steeds niet vertoond. Bovendien laat ook het geld voor de uitbetaling van de soldij, dat uit Athene moet komen, op zich wachten. Nadat hij eerst alles uit eigen zak heeft bekostigd, is hij door geldgebrek genoodzaakt een leening op te nemen:

ἐδανείσατο ἀργύριον ἐπίτοκον.

Ook hier heeft het woord geen bijzondere beteekenis: inplaats dat hij zijn geld krijgt, moet hij gaan leenen en zelfs tegen rente (*ἐπίτοκον*), die hij van de Staat in geen geval terugkrijgt.⁴

1 A. P. XI 309. 2 Leg. VIII 842 D. 3 VIII 141. 4 [Demosth.] 50. 17.

Het werkwoord *ἐπιτοκίζειν* komt voor in het zg. „Notstandsgesetz” van Ephesus¹.

In l. 43 worden maatregelen opgesomd om degenen, die borg waren geweest bij een voor de oorlog aangegane schuld, tegemoet te komen. „Is de waarde van het onderpand op het oogenblik gelijk aan die van voor de oorlog, dan is de borg vrij. Is de schuld echter grooter dan de waarde van het onderpand, dan is de borg aansprakelijk voor het overschot,

ἂν μὴ ἐπιτετοκισμένον ἢ εἰς πλείω χρόνον τῆς ἐν τῇ πράξει γεγενημένης ἐγγύης”.

Met de uitgevers der *Inscriptions Iuridiques* geloof ik niet, dat men hier aan samengestelde interest moet denken, wat bv. Thalhheim wel doet in zijn vertaling van deze inscriptie achter in de *Rechtsaltertümer*. Over rente op rente wordt hier en ook verder niet gesproken en het doet ook niet ter zake. Van belang is slechts, of de schuldeischer het geld langer tijd tegen rente heeft laten uitstaan, dan in het contract was vastgelegd: de borg had nu alleen met deze oorspronkelijk overeengekomen termijn te maken en was na afloop daarvan van alle verplichtingen ontslagen. *Ἐπιτοκίζειν* zou ik dus hier willen vertalen met „op rente zetten” en het perf. pass. „op rente staan”.

Bij Philo Iudaeus vinden wij tweemaal het substantivum *ἐπιτοκία* in de verbinding *τόκους καὶ ἐπιτοκίας*, wat dan beteken en moet: normale en samengestelde interest². Voor dit laatste gebruikt een papyrus te Berlijn uit de 2de eeuw v. Chr. het neutrum *ἐπιτόκιον*³.

§ 4 - 'ANATOKIEM'OS

Een woord voor „rente op rente zetten” is ook blijkbaar *ἀνατοκίζειν*, waarvan ons slechts het bijbehorende substantivum, *ἀνατοκισμός*, en dan nog uit Latijnsche bron, bekend is. Ten eerste bij Cicero in een brief aan Atticus, waarin hij o.a. spreekt over

¹ Syll.³ 364 = Inscr. Iur. I 30 V. Liddell—Scott vertalen deze passage in hun woordenboek met: make liable to a higher rate of interest.

² De Spec. Leg. II 74 (C.-W. V p. 105): τ. καὶ ἐ. τελοῦντες; Legatio ad Gaium § 343 (ib. VI p. 218): τ. καὶ ἐ. ἐκλέγοντες.

³ B. G. U. 223. 7: ἐπιτόκιον μετρήσω. Hetzelfde woord als varia lectio bij Aesopus 133, 177 B (p. 257 Chambry).

een proces tusschen de bewoners van Salamis en 2 Romeinsche geldschieters, waarbij hij zelf bemiddeld heeft. Hij haalt dan aan een door hem uitgevaardigd edict:

interim, cum ego in edicto tralaticio centesimas me observatum habere cum anatocismo anniversario, ille ex syngrapha postulabat quaternas.

„ondertusschen, hoewel ik in mijn overnamebesluit schreef mij aan een rente van 12% te zullen houden met een mogelijkheid voor samengestelde interestberekening na één jaar, eischte hij op grond van zijn contract 48%¹.

Een tweede voorbeeld is te vinden in een inscriptie van Misenum uit het begin van de 3de eeuw na Chr.:

cum anatocismo binae centesimae usurae — „een rente van 24% rente op rente”².

§ 5 - ΕΥΘΥΤΟΚΙΑ

Als tegenstelling van *ἐπιτοκία* vinden wij een enkele maal *εὐθυτοκία*, bv. in het bekende eeredecreet van de stad Gytheion voor haar welwillende(!) geldschieters, de gebroeders Cloatius. Deze zijn nl. zoo vriendelijk geweest om op verzoek van de stad de oorspronkelijke rentevoet van 48% tot 24% te verlagen:

*εὐθυτοκίαν δίδραχμον τόκον συνεχώρησαν*³.

De verlaging geschiedde één jaar, nadat de leening was aangegaan; de stad Gytheion had natuurlijk niet terugbetaald, zoodat nu samengestelde renteberekening dreigde. De heeren Cloatius waren echter tevreden met normale renteberekening, zelfs de helft van wat oorspronkelijk was overeengekomen. Dat zij echter ooit iets teruggezien hebben, is zeer onwaarschijnlijk.

§ 6 - VERDERE SAMENSTELLINGEN MET ΤΟΚΟΣ

Nog drie met *τόκος* samenhangende woorden verdienen even vermelding nl.:

1°. *ἐλαφροτοκία*, voorkomend op een eeredecreet uit Perga-

1 Cicero ad Att. V 21. 11.

2 C. I. L. 3324; de uitgevers twijfelen, of deze inscriptie echt is.

3 I. G. V 1. 1146 = Syll.³ 748 (71 v. C.); vgl. I. G. XII 5. 860 (Ienos iste eeuw v. C.): *τοῖς δὲ ἄλλοις δανείοις . . . δραχμίαον τόκον ἐξ εὐθυτοκίας ἔλκυσεν ἐτῶν καὶ πλειόνων.*

mum. Het woord zal wel moeten beteekenen „geringe renteberekening”, maar de tekst is te lacuneus, dan dat men iets positiefs zeggen kan ¹.

2°. *πολύτοκος*, blijkbaar het tegenovergestelde van het vorige, gezegd van een *foenus nauticum* ².

3°. *παλιντοκία*, wat ons Plutarchus aldus definieert: *τούς τόκους ἀνεπράττοντο* (sc. de Megarensische democraten) *παρά τῶν δανειστῶν, οἷς δεδωκότες ἐτύγχανον, παλιντοκίαν τὸ γιγνόμενον προσαγορεύσαντες* ³. Deze menschen gingen dus zoover, dat zij reeds betaalde rente terugeischten, en niet zich tevreden stelden de betaalde rente van de hoofdsom af te trekken, zooals men wel deed om de schuldenaars te ontlasten.

§ 7 - *ΕΓΓΕΙΟΣ

**Εγγειος* „in grond bestaande” is een gewoon toevoegsel bij de verschillende termen voor bezit of vermogen, bv. in een fragment van den redenaar Lysias:

τοῦ νόμου κελεύοντος τοὺς ἐπιτρόπους τοῖς ὀρφανοῖς ἔγγειον οὐσίαν καθιστάναι . . . — „terwijl de wet beveelt, dat voogden het vermogen van weezen in grond beleggen . . .” ⁴

en in Demosthenes pro Phormione:

ἡ μὲν γὰρ ἔγγειος ἦν οὐσία Πασίωνι μάλιστα ταλάντων ἕικοσι ⁵.

Met *κτῆσις* verbonden vinden wij het bv. bij Polybius:

τὰ περὶ τὰς ἐγγαίους κτήσεις — de bepalingen omtrent het grondbezit ⁶.

De tegenstelling is ὁ *ναυτικός*, waarover later (pg. 128), ὁ *ἐπιπόλαιος* (τὰ *ἐπιπλα*), zooals in de volgende Polybiuspassage:

ὥστε μὴ δύνασθαι τὴν φερρὴν τῇ γυναικὶ διαλῦσαι πᾶσαν ἐκ τῶν

¹ Ath. Mitt. 32. p. 245 (I. G. ad Res Rom. pertin. IV 292) 130 v. C.

² B. A. p. 247. 21.

³ Plut. Quaest. Gr. 18.

⁴ fr. 91 (= Suidas s.v.). 5 or. 36. 5.

⁶ 6. 45. 3. Wat de vorm van het woord betreft, zij het volgende opgemerkt. De Attici schrijven steeds *ἔγγειος*, wat ook Phrynichus (265) als de eenig juiste vorm opgeeft. Daarentegen schrijft Xenophon (Symp. 4. 31) en met hem bijna alle inscriptie's uit Dorisch (Gytheion, Thera, Rhodus) en Ionisch taalgebied (Ephesus, Naxus) en bovendien alle papyri *ἔγγαιος*. In een inscriptie uit Tralles vinden wij *ἔγγηος*, op een uit Laconië *ἔγηος* en op een van Teos *ἔγγεος*.

ἐπίπλων, εἰ μὴ τῶν ἐγγείων τινας προσαπέδοντο κτησέων — „zoodat men de bruidschat voor zijn vrouw niet geheel uit het huisraad kon voldoen, als men ook niet een deel van het grondbezit verkocht”¹.

Uit de aard der zaak vinden wij, gelet op deze tegenstelling, *ἔγγειος* niet bij *οἶκος* of bij *χρήματα*².

Op een inscriptie uit Thera wordt voorgeschreven, dat een bepaalde som gelds moet worden uitgeleend *ἐπὶ ὑποθήκαις ἐγγαίσις* „tegen uit grond bestaande onderpanden”, terwijl ook te Gytheion degenen, die een deel van een stichtingskapitaal hebben geleend, aan de Staat *ἐγγύας ἐνγαίους* „uit land bestaande borgstellingen” moeten geven³.

Zelfstandig gebruikt komt *τὰ ἔγγεια* voor in de beteekenis „grondbezit” o.a. in de Schuldenwet van Ephesus: de scheidsrechterscommissie moet ook aan den archivaris een afschrift van haar beslissing doen toekomen, *ἴν' ἐξῆ τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν ἐφορᾶν τοὺς γεγενημένους μερισμοὺς τῶν ἐγγαίων* — „opdat ieder burger de verdeelingen van het grondbezit, die hebben plaats gevonden, kan nazien”⁴.

In Tralles huldigt men iemand, die verschillende perceelen gewijd heeft aan de godheid

καὶ τὰ ἐπὶ τούτων ἐνγῆων ἐργαστήρια — „en de op die perceelen zich bevindende werkplaatsen”⁵.

In de vorige gevallen hadden wij nu steeds te doen met *ἔγγειος* = grond(bezit) tegenover roerend bezit. Er is echter ook nog een

1 I. G. 22. 4 (= 32. 8. 4); cf. Suidas *ἐπιπλα' ἢ μὴ ἔγγειος κτήσις*; zoo ook in de papyri *ἐγγαία καὶ ἐπιπλα* (P. Grenf. I 12. 18; 21. 3; Archiv f. Papyrusforschung I 63. 3 — 2de eeuw v. C.).

2 De verbinding *ἔγγεια χρήματα' τὰ ἐπὶ ὑποθήκη διδόμενα* (B. A. 251. 26) zal wel op een fout berusten; bedoeld is waarschijnlijk *ἐγγυα χρ.* Dergelijke vergissingen, die het gevolg zijn van het iotacisme, komen eveneens omgekeerd voor. Pollux schrijft steeds *ἐγγυα δανείσματα*, waar hij bedoelt *ἔγγεια* (III 85, 115; VIII 141). Vgl. Phrynichus 265 (p. 356 R), waaruit blijkt, dat men *ἐγγιον* schreef.

3 I. G. XII 3. 330 = Laum 43 (Thera ± 200 v. C.); I. G. V 1. 1208 = Laum 9 (Gytheion ± 165 n. C.).

4 Syll.³ 364 l. 22.

5 Laum 98; andere vb. zijn nog S. E. G. II 565 (Olymus in Carië 1ste eeuw v. C.) en III 674 (Rhodus 2de eeuw v. C.); C. I. G. 2056 (Odessus 2de eeuw v. C.): *ἐγγείων ἔγκτησις*.

andere tegenstelling mogelijk. Bij een staatsleening van het plaatsje Arcesine op Naxos wordt als onderpand gegeven, behalve het geheele bezit van de staat en van de burgers:

*καὶ τὰ τῶν οἰκούντων ἐν Ἀρκεσίῃ ὑπάρχοντα ἔγγραια καὶ ὑπερπόντια*¹.

Naast de reeds genoemde burgers zijn *οἱ οἰκοῦντες ἐν Ἀ.* de vreemdelingen (metoeken); op hun bezit wordt nu beslag gelegd en wel niet alleen op wat zij in A. hebben, maar ook hun overzeesche bezittingen, waarmee waarschijnlijk wordt bedoeld, wat zij in hun vaderstad nog hebben. De vertaling van Dareste in de *Inscriptions Juridiques „sur terre et sur mer”* lijkt mij daarom verkeerd, daar men *ὑπερπόντιος* wil dwingen tot een beteekenis „op zee”, die het overigens niet heeft, alleen om hier een equivalent te vinden van de bekende formule *ἔγγραια καὶ ναυτικά* (pg. 129).

In een dergelijke tegenstellingen treffen wij nu *τὰ ἔγγραια* aan bij Xenophon in het *Symposion*. Charmides legt uit, waarom hij, nu hij arm is, zich gelukkig voelt:

*νῦν δὲ ἐπειδὴ τῶν ὑπερορίων στέρομαι καὶ τὰ ἔγγραια οὐ καρποῦμαι καὶ τὰ ἐκ τῆς οἰκίας πέπραται ἡδέως μὲν καθεύδω*².

Hier staat dus tegenover *τὰ ἔγγραια* (het inheemsche bezit) *τὰ ὑπερόρια* (het over de grens, in het buitenland gelegen bezit).

„*Ἐγγειος* komt nu tenslotte ook voor in verbinding met termen van „leenen”; het duidt dan aan, dat bij een dergelijke leening grond als onderpand gegeven is.

Zoo spreekt Pollux van *ἔγγραια δανείσματα*³ en vinden wij bij [Demosthenes] c. Apatur. zelfs *συμβόλαιον ἔγγειον* „contract over een leening met grond als onderpand”⁴.

Naar analogie van deze verbindingen heeft men nu eveneens *ἔγγειος τόκος* gezegd voor de rente, die in een dergelijk geval — dus met een zijn waardehoudend onderpand en daarom zonder groote risico — werd gevraagd. Lysias noemt onder de posten van het door Diogeiton verduisterde vermogen:

*ἑκατὸν μνᾶς ἔγγειῶ ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένης*⁵.

Een voorbeeld is ook bij [Demosthenes] pro Phormione, waar ons de praktijken van dezen koopman worden geschilderd. Hij

¹ I. G. XII 7. 67 B = Syll.³ 955 = Inscr. Jur. I 313. ² Symp. 4. 31.

³ III 85, 115 VIII 141. ⁴ [Demosth.] 33. 5. ⁵ or. 32. 15.

had 2000 dr. geleend als zeecrediet voor een heen- en terugreis. In de Bosporus betaalt hij echter reeds terug, na daarvoor 120 stateren van Cyzicus (= 2360 drachmen) te hebben geleend tegen *ἔγγειοι τόκοι*, die volgens den aanklager *ἔφεκτοι* waren, d. w. z. $16\frac{2}{3}\%$ bedroegen; daarmee verdient hij op de rentebetaling ongeveer de helft ¹.

Billeter wil hier *ἔγγειος* opvatten als „inheemsch”, d. w. z. volgens de rentestandaard, die daar gold, in tegenstelling tot die in andere plaatsen i. c. Athene. Dit lijkt mij niet juist. In de eerste plaats zal de rentevoet in Athene en in de steden aan de Bosporus wel niet zoo heel veel verschild hebben. Bovendien is $16\frac{2}{3}\%$ voor een normale leening nog vrij hoog. Daarop ligt dus niet de nadruk, maar wel op het feit, dat hij nu af is van zijn hooge bodemerijrente.

§ 8 - *ΝΑΥΤΙΚΟΣ*

Tegenover *ἔγγειος* staat in deze gevallen steeds *ναυτικός*. Bezit van schepen zal, gezien de groote voorliefde voor grondbezit, wel niet zoo heel veel zijn voorgekomen. Verbindingen als *οὐσία ναυτική* of *τὰ ὄντα (ὑπάρχοντα) ναυτικά* komen in onze overlevering — en dit zal wel geen toeval zijn — niet voor.

Steeds is er sprake van geld, dat uitgeleend is tegen onderpand van schepen, met bijbehorende lading (*ναυτικά χρήματα*) ³. Evenals dat het geval was bij *ἔγγειος*, wordt nu ook *ναυτικός* met verschillende termen voor „leening” verbonden.

Harpocration s. v. *ἀμφοτεροπλοῦν* spreekt over een *ναυτικὸν δάνειον* en s. v. *ἐκδοσις* over *ναυτικὸν δάνεισμα* ⁴. Evenzoo kan Demosthenes de verbinding *ναυτικὸν συμβόλαιον* gebruiken ⁵, waarvoor Photius schrijft *ναυτικὴ συγγραφή*.

Tenslotte vinden wij ook de uitdrukking *τόκος ναυτικός* voor de rente, die in een dergelijk, zeer riskant geval, werd gevraagd: *καὶ ὁ πάντων ἐστὶ δεινότατον, ὅτι αὐτὸς μὲν οὗτος παρ' ἐτέρων εἰσπράττει ναυτικὸς τόκος ἀπὸ τῶν ἡμετέρων χρημάτων* ⁶.

1 [Demosth.] 34. 23/4.

2 Billeter, Geschichte des Zinsfusses pg. 21. De opmerking van Phrynichus l. c., die B. als bewijs aanhaalt: *ἔγγειον ἐν τῇ γῆ ὄν, οἷον Δημοσθένους ἔγγειον τόκον*, is slechts een etymologische verklaring en bewijst dus niets.

3 Lysias 32. 6, 7, 14; Demosth. 32. 12, 42, 47, 56; Hyper. I 16b.

4 Zoo ook B. A. 283. 9 en Suidas s. v. *ἐκδοσις*.

5 [or. 33] 3, eveneens Syll.³ 742 (Ephesus).

6 Demosth. 56. 17.

Zoo vertelt Diogenes Laertius ons, dat Menippus *ναυτικῶ τόκῳ δανείζειν*, waarvoor hij even later de uitdrukking *ναυτικῶς δανείζειν* gebruikt ¹.

De verbinding *ἔγγεια καὶ ναυτικά* is nu blijkbaar een omschrijving geworden van het geheele vermogen, zoowel wat in grond is belegd, als wat geleend is tegen onderpand van schepen + lading.

In het bij Demosthenes overgeleverde bodemerijcontract wordt bepaald, dat, ingeval er den schuldeischers iets te kort wordt gedaan, deze genoegdoening zullen kunnen krijgen uit het geheele bezit van de schuldenaars: *ἡ προῶξις ἔστω τοῖς δανείσασι καὶ ἐκ τῶν τούτων ἀπάντων, καὶ ἐγγείων καὶ ναυτίκων* ².

Zelfs in de papyri komt deze verbinding nog een enkele maal voor. In een van de oudste papyri, een huwelijkscontract, komt de bepaling voor, dat ingeval van echtbreuk van de kant van den man, deze tweemaal de bruidschat als boete zal moeten betalen:

ἡ δὲ προῶξις ἔστω . . . ἐκ τε αὐτοῦ Ἑρακλείδου (d. i. de echtgenoot) καὶ τῶν Ἑρακλείδου πάντων καὶ ἐγγαίων καὶ ναυτικῶν ³.

Deze echt Grieksche aanduiding is echter in de Egyptische wereld spoedig verdwenen.

§ 9 - 'ΕΓΧΩΡΙΟΝ

Hesychius heeft ons nog een merkwaardig lemma bewaard, nl.:

ἐγχώριον τόκος, δάνειον.

Dit woord *ἐγχώριος* komt in onze overlevering niet voor in verband met leeningen. Maar aangezien het, evenals *ἔγγειος*, ook „inheemsch” kan beteekenen, moeten wij, meen ik, aannemen, dat het ook in andere opzichten een synoniem van *ἔγγειος* is geweest. Mogelijk is *ἐγχώριον* hier als substantivum gebruikt, zooals bv. Xenophon wel *ναυτικόν* gebruikt in de beteekenis van foenus nauticum ⁴.

§ 10 - 'ΕΠΙΠΟΝΤΙΟΣ

In plaats van *ναυτικός* heeft de latere Byzantijsche tijd ook

1 VI 99, VII 13.

2 or. 35. 12.

3 P. Eleph. I 13 (= Mitteis Chrest. 283) 331 v. C.

4 Vectig. 3. 9.

ἐπιπόντιος gebruikt. In de commentaar van Athanasius op de Novellen staat boven c. 17 § 1 *περὶ τόκων ναυτικῶν*, terwijl de korte inhoud aldus wordt weergegeven:

ἡ διάταξις τάττει πῶς χρῆ τὰ ἐπιπόντια δανείζεσθαι χρήματα, waarbij als Latijnsche vertaling van *ἐπιπόντια χρήματα* gegeven wordt pecunia traiectica. De volgende paragraaf spreekt van *ἐπιπόντια συναλλάγματα* en *δάνειον ἐπιπόντιον*, wat vertaald wordt met *foenus nauticum*.¹

1 Heimbach Anecdota p. 161.

HOOFDSTUK IX

'ΕΠΙΔΑΝΕΙΖΕΙΝ EN DE TWEEDE HYPOTHEEK

De term *ἐπιδανείζειν* wordt ons in de *Anecdota Graeca* van Bekker als volgt verklaard:

ὅταν δεδανεικός τις καὶ ἐνεχυριάσαντος οἴκλου ἢ χώριον ἐπιδανέσῃ τις ἕτερος ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ἐνεχύροις, ἐπιδανείσαι λέγεται¹.

Er werd dus onder verstaan het geldschieten op een onderpand, waarop reeds vroeger geld is geleend. De nadruk wordt er tevens op gelegd, dat dit onderpand uit onroerende goederen bestaat, zoodat wij hier aan een tweede hypotheek moeten denken.

Deze speciale beteekenis komt echter bij mijn weten in onze overlevering niet voor. Verwant is echter de zin, waarin wij het woord ettelijke malen bij Demosthenes aantreffen, nl. om aan te duiden het voor de tweede maal geld opnemen tegen onderpand van schip en lading bij bodemerijcontracten².

Met een kleine wijziging kunnen wij nu toch de bovenaangehaalde definitie gebruiken, door n.l. de woorden *οἴκλου ἢ χώριον*, die waarschijnlijk op een speciaal geval slaan, dat den schrijver voor oogen stond, weg te laten, wat te meer mogelijk is, omdat het leenen op een onroerend onderpand (hypotheek) of op een roerend, in principe hetzelfde is en door de Grieken ook niet werd onderscheiden.

Maar ook aldus komen wij met deze definitie niet overal klaar. In het tweede boek der pseudo-Aristotelische *Oeconomica* wordt ons een maatregel verhaald, die in Byzantium genomen zou zijn³. Daar hadden eenige metoeken geld geleend *ἐπὶ κτήμασι*, dus als hypotheek. Zij hadden echter, zooals de schrijver zelf aangeeft,

¹ p. 259. I.

² or. 34. 6, 22, 50; or. 35. II. 22.

³ p. 1347 a I.

geen *ἐγκτησις*, zoodat zij, toen betaling uitbleef, op de in onderpand gegeven landerijen geen rechten konden laten gelden. De Staat gaf hun toen het recht van *ἐγκτησις* voor de bedoelde gronden, mits zij een derde deel van de hoofdsom in de schatkist stortten. Voor dit geldschieten gebruikt de schrijver het woord *ἐπιδαυείζειν*, waarbij Riezler aantekent: „prägnant, zu viel leihen”¹. Dit geeft hier m. i. een volkomen overbodige nuance aan het geval: niet omdat zij te veel hebben geleend en zoo misschien boven de waarde van het onderpand waren uitgegaan, konden zij hun geld niet terugkrijgen, maar omdat zij geen recht op grondbezit hadden. Ik zou dus hier *ἐπιδαυείζειν* als een versterkt *δαυείζειν* willen opvatten: naast *ἐπί τινι δαυείζειν* kon het Grieksch natuurlijk ook *ἐπί τινι ἐπιδαυείζειν* zeggen².

Ook in de papyri komt het woord een enkele maal voor. In een der stukken van de Flinders Petrie-collectie worden, naar aanleiding van een bij de koning ingediende klacht, de verschillende wettelijke voorschriften voor de officierskwartieren, de *σταθμοί*, opgesomd.

Een dier voorschriften luidt als volgt:

*τῶν τοῦς σταθμοῦς ἐχόντων ἰσπέων μηθένα πωλεῖν τὸν σταθμὸν μηδὲ προστιθέναι μηδ[ὲ ἐπιδαυεί?]ζεσθαι ἀργύριον ἐπὶ τῷ σταθμῷ τρόπῳ τινιοῦν. εἰάν δέ τινες ἐπιδαυείζωσιν . . . πραχθήσονται τριπλοῦν. οἱ γὰρ σταθμοί εἰσι βασιλικοί*³.

De laatste regel geeft ons de sleutel voor de verklaring in handen: de *σταθμοί* zijn rijkseigendom en mogen dus noch vervreemd, noch in onderpand gegeven worden. Dat hier speciaal van een tweede hypotheek zou worden gesproken, is m. i. volkomen uitgesloten.

Een dergelijk geval doet zich ook voor bij een der paragrafen van de zg. Gnomon van de Idios Logos, het in de 2de eeuw na Chr. uit verschillende vroegere voorschriften samengestelde handboek voor het beheer der keizerlijke kas. De bedoelde paragraaf luidt:

*ἱερατικὰς προσόδους οὐκ ἔξον ἐπιδαυείζειν*⁴.

1 Riezler, Finanzes u. Monopole im alten Griechenland p. 14.

2 Bij het ter perse gaan bleek mij, dat ook Prof. v. Groningen in zijn inmiddels verschenen uitgave der *Oeconomica* tot dezelfde conclusie is gekomen.

3 III 20 verso 2 l. 11 sqq., Wilcken Chrestomathie no. 450 (246 v. Chr.)

4 § 73, l. 184.

De Duitse uitgevers, Seckel en Schubart, vertalen deze woorden: „Templeinkünfte, darauf (zur zweiten Hypothek) zu leihen ist nicht erlaubt”; zelfs Paul Meyer gaat hierin met hen mee ¹. Ook hier zal men wel op grond van de bovenaangehaalde definitie tot deze opvatting zijn gekomen, die echter ook in dit geval te ver gaat. De tempelinkomsten zijn heilig bezit en moeten dienen tot instandhouding der eeredienst: zij mogen dus op geenerlei wijze gevaar loopen, waarom dan ook verboden wordt hen als onderpand te geven.

Bij Dio Cassius vinden wij *ἐπιδανείζειν* in een beteekenis, die meer naar de Demosthenes-plaatsen overhelt.

Gesproken wordt over de moeilijke tijden in de Romeinsche burgeroorlogen, toen de geldschieters wegens de slechte tijden hun geld terugvroegen en de schuldenaars het onmogelijk konden betalen:

*οὔτε γὰρ ἀπόδοσθαι τι, οὔτε ἐπιδανείσασθαι ῥᾶδιον αὐτοῖς ἐγγύ-
νετο* — „want het was hun niet gemakkelijk iets terug te geven
noch er bij te leenen” ².

Het praefix *ἐπι* staat hier dus ongeveer in dezelfde zin als bij Demosthenes nl. „erbij”, al is hier nu verder geen sprake van een onderpand.

Er resten nu nog twee plaatsen, waar ons de beteekenis van *ἐπι* volkomen ontgaat ³. De eerste is te vinden in Plutarchus' Leven van Brutus ⁴.

Na de dood van Pompeius gaat Theodotus, die het Egyptische hof tot de moord heeft aangezet, aan het zwerven:

*παρὰ τῆς τύχης χρόνον εἰς ἄδοξον καὶ ἄπορον καὶ πλάνητα βίον
ἐπιδανεισάμενος* — „nadat hij van de Fortuin tijd voor een
onbekend, onbemiddeld zwerversleven had geleend”.

De andere plaats is in de Strategemata van Polyaeus. Caesar, zoo wordt ons verteld, is eens gevangen genomen door zeeroovers die een hoog losgeld van hem eischten. Hij beloofde hen echter

1 Iurist. Papyri p. 338.

2 41. 37. 2.

3 In een papyrus te Berlijn (1167. 56) staat misschien *ἐπιδεδάνεισθαι*, maar *ἐπι* is zeer twijfelachtig, terwijl ook overigens de tekst daar te lacuneus is, dan dat er iets uit te leeren valt.

4 c. 33. 4.

het dubbele en liet hen naar Milete varen. Daar gekomen stuurde hij een Milesische slaaf naar de stad *παρακαλῶν χρήματα ἐπιδανείσαι*.

Van eenig onderpand of een erbij leenen is hier geen sprake en *ἐπιδανείζειν* kan dan ook weinig anders dan gewoon „leenen” beteekenen ¹.

Een paar maal vinden wij ook het synoniem *ἐπικιχράναι*, maar steeds heel algemeen gezegd bv. in de uitdrukking *ἑαυτὸν ἐπικιχράναι* „zich ergens toe leenen” ². Plutarchus gebruikt het woord voor het leenen van een paar legioenen, die Caesar van Pompeius krijgt ³.

Bij de beteekenisbepaling van het woord *ἐπιδανείζειν* moeten wij ook het afgeleide *ἀνεπιδάνειστος* nader beschouwen. Volgens een aantekening op Lucianus beteekent dit hetzelfde als *ἄστικτος* ⁴: dit laatste woord is ons uit de oude lexica heel goed bekend, als de aanduiding, dat een landgoed vrij van hypotheeklasten, dus „onbezwaard” is. Zoo wordt in een inscriptie van Amorgos, handelende over de belegging van een kapitaal, voorgeschreven, dat wie een deel daarvan opneemt als onderpand moet geven *χώρια ἀνεπιδάνειστα ἰδιωτικοῦ δανείου* „gronden zonder eenige particuliere leening” ⁵.

Ook in de papyri vinden wij dergelijke uitdrukkingen, zelfs eenmaal van een slavin gezegd ⁶. Het is duidelijk, dat hier niet van tweede hypotheek sprake kan zijn.

Heel laat, in de 7de eeuw na Chr., bij den kerkvader Anastasius

1 VIII 23. 1.

2 O. G. I. 248 (Pergamum 175 v. Chr.); C. I. G. 3281 (Smyrna).

3 vita Pomp. c. 52. 2. In de Rhodische zeewet (II 19) staat het verwante *ἐπιχρήνυσθαι*, wat zeer veel moeilijkheden oplevert. De zin luidt nl. *ὁ δὲ χρήσας τὰ χρήματα ἐπιπεμπέτω ἄνθρωπον, ὃς ἂν ἐπιχρήνυσται* „de geldschietter (*χρήσας* nl. van *χρηνύειν* pg. 77) moet iemand sturen, die . . .” en nu vertaald Ashburner „receives payment”. Zou het niet waarschijnlijker zijn, *ἐπιχρήνυσθαι* te vertalen als „er bij leenen, medegeldopnemen” en in *ὃς ἐπιχρήνυσται* de borg te zoeken?

4 schol. Luc. Iup. Trag. 48.

5 I. G. XII 7. 515 = Laum 50 (2de eeuw v. Chr.).

6 B. G. U. 987. 9 (slavin); 709. 14; 741. 36 (*ὑποθήκη ἀνεπιδανείστα ἄλλου δανείου*).

van Sinai komt het substantief *ἐπιδανειστής* voor, hier in de zin van woekeraar: de man wil nl. een reeds afbetaalde schuld nogmaals van de weduwe van den inmiddels overleden schuldenaar terugvorderen. Het lukt hem echter niet, want Anastasius laat den overledene weer opstaan en vertellen, hoe de zaak zich had toegedragen ¹.

Ἐπιχρηστής staat in onze overlevering nergens; wel schijnen op een Berlijnsche papyrus de woorden *ἐπιχρηστέω* en *ἐπιχρηστήσιος* voor te komen. De lezing staat echter bij geen der beide woorden vast. Het gaat om een leening aan iemand, die daarvoor de zoon van zijn geldschieder in de leer neemt: maar of de genoemde woorden nu soms de technische termen voor een dergelijke transactie zijn, is niet uit te maken ².

Uit het voorafgaande blijkt, dat *ἐπιδανείζειν* vrijwel nooit van het geven van tweede hypotheek wordt gezegd en zelfs op de aangehaalde Demosthenes-plaatsen kunnen wij eigenlijk niet van tweede hypotheek spreken, aangezien het hier een geval van bedrog betreft, waarvan de geldschieders onkundig zijn gebleven.

Onze conclusie moet dus zijn dat *ἐπιδανείζειν* in de eerste plaats aanduidt het „leenen tegen onderpand”; maar daarnaast ook „er bij leenen” kan beteekenen en tenslotte ook kan voorkomen volkomen gelijk aan het simplex *δανείζειν* ³.

Uit de aard der zaak zal in een maatschappij, waar het leenen met zooveel waarborgen gepaard ging, het geven van tweede hypotheek niet veel zijn voorgekomen. Het is dus ook niet te verwonderen, dat daarvoor geen speciaal woord is ontstaan. Merkwaardig is nog, dat, waar in onze overlevering de tweede hypotheek eens een enkele maal voorkomt, bv. in de bekende schuldenreglingswet van Ephesus, het feit zeer nadrukkelijk wordt omschreven:

(l. 33) ὅσοι δὲ ἐπὶ τοῖς ὑπερέχουσι δεδανείκασιν (niet ἐπιδεδανείκασιν) ⁴.

1 Anast. Sin. 524 A (Patrol. Gr. 89 Migne).

2 B. G. U. 1124 (18 v. Chr.).

3 Men kan vergelijken de kracht van de praepositie *ἐπι* in de samenstelling *ἐπιδιδόναι*, wat kan beteekenen „erbij geven”, maar ook eenvoudig „geven”.

4 Syll.³ 364 = Inscr. Iur. I 30. V.

HOOFDSTUK X

ΠΡΟΔΑΝΕΙΖΕΙΝ EN VERWANTEN

De termen *προδανείζειν* en *προκιχράναι* met hun afleidingen komen in onze overlevering eerst voor sinds de vroeg-Hellenistische tijd. Zij duiden aan een „van te voren leenen, voorschieten” en worden gebruikt zoowel in de beteekenis „voorschieten”, d. w. z. een door een ander verschuldigd bedrag bij wijze van vrienden-dienst betalen (leenen), als in die van „voorschot geven”, dus het vooruit betalen van een pas later verschuldigd bedrag. Het is duidelijk, dat het den geldschietter in geen van beide gevallen te doen zal zijn om geld te verdienen: wij vinden dan ook nergens eenige vermelding van rente, terwijl wel een enkele maal de nadruk wordt gelegd op het rentelooze.

Een tweede punt — maar dit is natuurlijk zuiver toeval — is, dat het in bijna al de ons overgeleverde gevallen gaat tusschen particulieren en de Staat (gemeente).

De meeste Grieksche staatjes hadden voortdurend met geldgebrek te kampen en waren vaak niet in staat eenige bijzondere onderneming te betalen of zelfs aan hun normale verplichtingen te voldoen. Dan riep men de burgers op, om weer eens van hun burgerzin blijk te geven en het benoodigde geld voor te schieten, of wel, men noodigde den beheerder van het betreffende deel der Staatsmiddelen uit om het bedrag zoolang uit eigen zak te betalen.

Het laatste is het geval in een Attisch eeredecreet voor de epimeleten der Amphiaraea: dezen wordt o.a. een offer toegezegd, waarop l. 37 verder gaat met de woorden:

τὸ δὲ ἀργύριον τὸ εἰς τὴν θυσίαν προδανεῖσαι τὸν ταμίαν τοῦ δήμου.¹

¹ I. G. VII 4254 = Syll.³ 298 (329/8 v. C.).

Uit wat later tijd stamt het bij [Plutarchus] Vitae X oratorum overgeleverde edict van Stratocles ter eere van Lycurgus, waarin ons wordt verteld, dat deze als „Minister van Financiën” *πολλὰ τῶν ἰδιωτῶν διὰ πίστεως λαβὼν καὶ προδανείσας καὶ εἰς τοὺς τῆς πόλεως καιροῦς καὶ τοῦ δήμου τὰ πάντα 650 τάλαντα*¹.

Hier ligt de zaak dus anders. Lycurgus schiet niet voor uit eigen middelen, maar particulieren deponeeren bij hem hun geld² en deze sommen leent hij weer aan de staat, m. a. w. hij blijft garant voor de staat.

Met deze kwestie hangt nog samen een tweede inscriptie, die blijkbaar over de teruggave van die gelden handelt, maar overigens te fragmentarisch is overgeleverd, dan dat er iets over de beteekenis van het woord *προδανείζειν* uit zou zijn te leeren³.

Een belangrijke rol speelt het woord ook in het proces tegen Demosthenes over de 20 talenten, waarmee hij zich door Harpalus zou hebben laten omkopen. Volgens Hyperides zou Demosthenes hebben moeten toegeven, dat hij dit geld ontvangen had, maar hij verdedigde zich door te beweren dat hij

*κατακέχρησται αὐτὰ ὑμῖν προδεδανεισμένος εἰς τὸ θεωρικόν . . . ὅτι τῷ δήμῳ προδεδάνευσται τὰ χρήματα εἰς τὴν διοίκησιν*⁴.

Het merkwaardige is, dat, terwijl overal elders steeds het activum staat, hier het medium wordt gebruikt: dit heeft tot moeilijkheden aanleiding gegeven. Wyse, in zijn artikel over het woord *προδανείζειν*⁵, zet de twee mogelijkheden naast elkaar: of Demosthenes deed, althans gaf voor gedaan te hebben, als Lycurgus en droeg dus persoonlijk het risico, of hij trad op als *προδανειστής* (zie pg. 142), dus als tusschenpersoon tusschen geldschieter en geldopnemer, in welk geval de Staat een formeel contract moet hebben afgesloten met Harpalus en ook het risico droeg. Het is duidelijk, dat in het laatste geval — en Wyse neigt er toe dit als juist aan te nemen — de pointe ontbreekt, zooals Partsch terecht opmerkt⁶. Want in de eerste plaats zou, wanneer er een

1 *Moralia* pg. 852 B.

2 Voor *διὰ πίστεως* vgl. [Plato] *Defin.* 415 B *παρακαταθήκη· δόμα μετὰ πίστεως*; Lycurgus kreeg de gelden dus als deposito.

3 *I. G.* II 240 (307 v. C.); cf. U. Köhler in *Hermes* I pg. 314.

4 *Hyper.* I 13.

5 *Classical Review* 6 (1892) p. 254.

6 J. Partsch, *Griechisches Bürgschaftsrecht* p. 369 n. 2.

officieel contract was afgesloten, iedereen dat hebben geweten en had Demosthenes het niet achteraf als uitvlucht kunnen gebruiken, zooals Hyperides het ons toch voorstelt. In de tweede plaats is de eerste opvatting ook psychologisch beter te verdedigen, daar Demosthenes, omdat hij alleen het vrij groote risico draagt, als een soort stille weldoener van de Staat kan poseeren. De meeste geleerden houden zich dan ook aan deze opvatting ¹.

Zooals naast *δανείζω* „ik leen uit” het medium *δανείζομαι* „ik leen van iemand” beteekent, zoo staat ook naast *προδανείζω* „ik geef een voorschot” *προδανείζομαι* „ik krijg een voorschot”. De bovengeciteerde Hyperidesplaats kunnen wij dus als volgt vertalen: <hij beweerde> „dat hij het geld te leen gekregen had, het opgenomen hebbend als voorschot voor U voor het theoricon”.

Er is tenslotte in de 4de eeuw nog één voorbeeld van het gebruik van *προδανείζειν*, nu echter in omgekeerde verhouding. Aristoteles nl. vertelt ons, dat Pisistratus aan de armen geld voorschoot voor hun zaakjes (*τοῖς ἀπόροις χρήματα προεδάνειζε πρὸς τὰς ἐργασίας*) ².

Uit de 3de eeuw dateeren twee inscriptie's, die beide ongeveer gelijke gevallen behandelen. De eene is uit Ephesus en ongelukigerwijs op de voor ons doel belangrijke plaats eenigszins lacuneus. Toch is de samenhang nog wel duidelijk. In Priene is een tyran opgestaan, die zijn tegenstanders uit de stad heeft gejaagd. Deze houden nu in de omgeving een fort bezet, maar daarvoor is geld noodig. Daarom wenden zij zich nu tot den ouden bondgenoot, Ephesus, met het verzoek hun geld te leenen. De Ephesers zijn hiertoe wel genegen, maar hebben ook geen contanten. De oplossing is nu deze, dat men op groote schaal burgerrecht gaat verleenen aan vrijgelatenen, tegen betaling van 6 minae. Dit geld wordt nu waarschijnlijk op rente gezet en van de opbrengst worden degenen, die het geld ondertusschen aan de Prieners hadden voorgeschoten (*οἱ προδανείσαντες*), afbetaald ³.

Het andere geval is uit Samothrace afkomstig, waar een commandant zelf de soldij aan de soldaten betaalt ⁴.

Een laatste en belangrijke inscriptie uit de 3de eeuw is het

¹ Zie Schäfer, Demosthenes u. seine Zeit III p. 322; Blass, Attische Beredsamkeit III 2 p. 65; Droysen, Gesch. d. Hellenismus I 2. 283.

² Ath. Pol. 16. 2. ³ Syll.³ 363 (297 v. C.).

⁴ I. G. XII 8. 156 = Syll.³ 502 (228/5 v. C.).

besluit van de stad Halicarnassus over de bouw van een stoa voor Apollo en koning Ptolemaeus. Ook hiervoor is geen geld aanwezig en dit wordt nu door particulieren tegen belooning van een eere-decreet voorgeschoten. De nadruk wordt hier speciaal ook gelegd op het rentelooze voorschieten.

1.5. τὸς ἐξεταστὰς ὅσοι ἂν προδανείσωσιν ἄτοκα . . . ἀναγράψαι.

De inscriptie regelt nu verder de positie en zekerheid van deze geldschieters, die voor het eerst ook met de term *προδανεισταί* worden aangeduid¹.

Na de 3de eeuw verdwijnt het woord *προδανείζειν* uit onze gezichtskring; in de 2de eeuw na Chr. duikt het een paar maal op, maar dan steeds in figuurlijke zin², om tenslotte bij Dio Cassius nog eenmaal te verschijnen in de bekende beteekenis, nu echter naar de Romeinsche wereld overgebracht: *οἱ προδανείζοντες* zijn hier nl. de menschen, die Augustus het geld voor de oorlog tegen Antonius voorschoten³. Overigens komt het woord in officieele stukken niet meer voor⁴. Ook de papyri kennen het niet.

In de plaats ervan komt *προκιχράναι*, dat wij reeds vinden op twee Samische inscriptie's:

1⁰. het van omstreeks 245 v. C. dateerende eeredecreet voor Boulagoras, die de stad bij vele moeilijkheden uit eigen middelen had geholpen (*τὸ ἀργύριον προέχρησεν*)⁵.

2⁰. het bekende decreet over de korenvoorziening uit het begin van de 2de eeuw v. C., waar in de laatste paragraaf uitdrukkelijk wordt verboden, dat het voor koren bestemde fonds zal worden gebruikt om daaruit andere betalingen zoolang voor te schieten. Wie daartoe een voorstel doet (nl. *ὡς δεῖ προχρήσασθαι <τὰ χρήματα> εἰς ἄλλο τι*) of het op eigen gezag doet, wordt bedreigd met een boete van 2000 drachmen⁶. Dat dit voorschieten uit het eene fonds aan het andere een praktijk was, die nog al eens voorkwam, hebben wij reeds gezien: zij werd trouwens in de hand

1 O. G. I. 46. 2 Lucian. de Sacrif. 3; Plut. Pericl. 13. 2. 3 51. 17. 8.

4 Eenmaal vinden wij ook het subst. *προδανεισμός* op een inscriptie uit Stratonice uit de keizertijd (C. I. G. 2717b), die echter te lacuneus is, dan dat men er iets uit leeren kan omtrent het karakter van de voorschotten.

5 S. E. G. I 366.

6 Syll.³ 976 (= Bleckmann, Griech. Inschr. z. Griech. Staatenkunde no. 59); merkwaardig is het medium *προχρήσασθαι*, misschien naar analogie van *χρήσθαι* „gebruiken”.

gewerkt door de primitieve inrichting der staatshuishouding met al zijn aparte fondsjes en potjes.

De korenvoorziening is van oudsher een der lastigste problemen voor de antieke staatsbestuurders geweest en in de Hellenistische tijd was dat er door de zeer treurige financieele omstandigheden, waarin de meeste steden verkeerden, niet beter op geworden. Daaruit wordt dan ook de strenge straf voor de overtreders van het voorschiet-verbod verklaard. En zoo is het natuurlijk niet te verwonderen, dat wij zoo vaak *προκιχράναι* in verband met korenleverantie's zien.

Reeds op het Boulagoras-decreet was dit het geval en eveneens op een eerebesluit van Magnesia a/d Maeander, ter huldiging van een *σιτώνης* — deze was natuurlijk de aangewezen man om een dergelijke daad van burgerzin te volvoeren —:

σιτωνήσαντα καὶ προκλήσαντα ἐκ τῶν ἰδίων τὴν τειμὴν τοῦ σίτου ¹.

Maar ook de uitvoering van de vele eeredecreten kostte schatten geld. Boven zagen wij reeds, dat de Atheensche volksvergadering zijn schatmeester het offer aan Amphiaraios liet betalen.

Onder de afrekeningen der hieropien op Delos vinden wij omstreeks 190 v. C. aangeteekend, dat de Staat een of meer *στάμνοι* had betaald:

εἰς ἀπόδοσιν οὗ προεχρήσατο ἡ πόλις εἰς τὸν στέφανον — „ter teruggave van het bedrag wat de Staat heeft opgenomen voor de krans” ².

De Staat had dus, als zoo vaak gebeurde, een voorschot opgenomen uit de tempelkas.

In de wereld der papyri ligt de zaak natuurlijk anders dan in de eigenlijk Grieksche wereld. Hier zijn geen arme democratische staatjes, die hun burgers als een gunst een voorschot moeten vragen; hier in Egypte is een misschien even arme, maar machtige absolute staat, die eischen kan. Het voorschieten van geld door burgers of particulieren aan de Staat vinden wij haast niet meer; *προκιχράναι* wordt steeds gebruikt van voorschotten, van particulieren onderling, zooals die in het dagelijksch leven zooveel voorkomen ³.

¹ C. I. G. 2927 (2de eeuw n. C.). ² Inscr. de Délos 415.

³ Een vb. in oud-grieksche zin P. Oxyrh. 1413. 20 (270/5 n. C.): ἀλλ’

Het woord *προχρήστης* = *προδανειστής* komt in onze literatuur, voor zoover mij bekend is, niet voor. Het zal echter waarschijnlijk wel bestaan hebben, want op een eeredecreet uit de Piraeus vinden wij het afgeleide werkwoord *προχρηστειν*:

*προυχρήστηκεν δὲ καὶ διάφορον πλεονάμικς ἄτοκον ἀποδημοῦντος τοῦ ταμίου*¹.

Bij *προκιχράναι* behooren verder nog twee substantiva nl. *πρόχρησις* en *πρόχρηια*.

Het eerste, dat ons in de omschrijving *προχρήσεις χρῆσαι* overgeleverd is op een inscriptie uit Smyrna², schijnt in de papyri slechts gebruikt te worden voor een voorschot op de pachtsom, door den verpachter aan den pachter verstrekt voor irrigatiewerken e.d.³

Πρόχρηια is ons behalve in een aantekening in Bekkers Anecdota Graeca slechts uit de papyri bekend, waar het ook al weer „vooruitbetaling” of „voorschot (leening)” beteekent. In deze bij uitstek agrarische omgeving is de leening meest een korenleening.

Eenige voorbeelden mogen nog even apart besproken worden, omdat zij een illustratie zijn van de bovengenoemde aantekening in de Anecdota Graeca. Daar schrijft nl. de grammaticus s.v. *ἀφορμή*:

*ιδίως παρὰ Ἀττικοῖς ἡ πάροδος ἦν νῦν πολλοὶ πρόχρηιαν καὶ ἐνθήκην λέγουσιν*⁴.

Dat beteekent dus, dat *πρόχρηια* een laat synoniem is voor het Attische *ἀφορμή* „bedrijfskapitaal”. In een der bedoelde papyri nu worden ons de testamentsbeschikkingen van een grootgrondbezitter vermeld, die zijn vermogen onder zijn vijf kinderen ver-

ἐγὼ ἐκ προχρείας ἔχρεια „ik (nl. de gymnasiarch) heb zelf gekocht uit een voorschot”. Als tegenstelling hiervan kan men aanhalen Wessely-Studien X 204 B 2. 6, waar *προκίχρασθαι* wordt gezegd van het eischen van belastingvooruitbetaling.

¹ Syll.³ 1102 (175/4 v. C.).

² Μούσ. καὶ Βιβλ. Εὐαγ. Σχολῆς Σμυρν. 1878 p. 95.

³ P. Oxyrh. 729. 13. 17 (137 v. C.): *ἐὰν δὲ χρεία γένητε* (= -ται) *ἐτέρας προχρήσεως, δώσει αὐτοῖς ὁ μεμισθωκός*; vgl. 1125. 3 (2de eeuw n. C.).

⁴ B. A. 472. 7; *πάροδος*, als dit tenminste goed is overgeleverd, moet iets als bijdrage beteekenen; het is ons overigens niet bekend. Het woord *πρόχρηια* komt pas voor sinds de 2de eeuw n. C.

deelt. Twee dochters krijgen samen o.m. een wijngaard en een stuk bouwland *καὶ προχρείας καὶ χρηστήρια καὶ συνκυροῦντα πάντα*¹. Preisigke teekent in zijn woordenboek s.v. *πρόχρεια* bij deze plaats aan: „*πρόχρεια* ist das arbeitende Geld, das in Form von Darlehen in Unternehmungen hineingesteckte Geld". Wat hij hiermee bedoelt, is niet geheel duidelijk. Aan geld zullen wij wel heelemaal niet moeten denken; in verband met het bouwland en het verder genoemde gereedschap, zullen wij in *προχρείας* hebben te verstaan de voorschotten aan zaaikoren („plant" zooals de Engelsche uitgevers het vertalen), die eigenlijk het bedrijfskapitaal uitmaken. Dergelijke leeningen, meest aangeduid met de woorden *λόγω προχρείας* „bij wijze van π." komen vele malen voor².

Tenslotte verdient nog bespreking het woord *προδανειστής*. Boven hebben wij deze term reeds ontmoet in een inscriptie uit Halicarnassus (zie pg. 139), in de beteekenis „hij, die voorschiet". Gezien het tweeledige karakter van al dergelijke woorden, als *δανειστής*, *χρήστης*, zouden wij nu *προδανειστής* ook verwachten in de beteekenis „hij, die een voorschot krijgt". Hiervan zijn echter geen voorbeelden bekend.

Wel komt *προδανειστής* nog voor in een heel andere functie in de Delische tempelrekeningen. Steeds vinden wij het woord in ongeveer dezelfde formule:

*καὶ τότε ἀργύριον ἐδανείσαμεν μηνὸς . . . κατὰ ψήφισμα (τοῦ δήμου καὶ κατὰ νόμον καὶ) κατὰ συγγραφὴν (— φάς) τῇ πόλει καὶ προδανεισταῖς (volgen eenige namen) καὶ ἀναδόχοις*³.

Na *προδανεισταῖς* staan of drie namen of *τοῖς βουλευταῖς*.

In de eerste plaats dient hier opgemerkt, dat in de inscriptie van 269 v. C. ook is opgenomen de bepaling:

ἄρχει τοῦ τόκου μείζ Ἀθηναίων ὁ ἐπὶ Καλλίμου.

Het waren dus geen rentelooze voorschotten, die de tempel-

1 P. Oxyrh. 907. 13 (276 n. C.).

2 bv. P. Oxyrh. 1630; 1527; 729; 1975; in het laatste geval waar het om 3 solida gaat, is de leening dus in geld gegeven. P. Oxyrh. 1527, 13: *ἐπὶ προχρεία καὶ μηδέπω ἐν δανείῳ* wijst er weer op, dat deze voorschotten renteloos waren en daarom onderscheiden werden van de *δάνεια*.

3 Deze inscriptie's zijn de volgende: I. G. XI 203 A (269 v. C.), Laum 54 (250), Inscr. de Délos 372, 388 (201/0), id. 406 (± 190), id. 442 (179), id. 449 (175).

bank de Delische staat verleende. Er staat trouwens ook geen *προδανείσαμεν*, maar eenvoudig *δανείσαμεν*.

Het woord *προκιχράναι*, waarvan wij het medium boven pg. 140. in een inscriptie van het jaar 190 v. C. vonden, komt in deze gevallen ook nergens voor. Aangezien deze bank er wel een vaste terminologie op na zal hebben gehouden, geloof ik niet, dat wij *προδανειστής* hier moeten opvatten als afgeleid van het medium *προδανείζεσθαι*, dus als „degene, die het voorschot in handen krijgt”,¹ maar als afgeleid van *δανειστής*, „degene, die optreedt namens den schuldenaar”. *Προδανειστής* is dus een woordverbinding als *πρόξενος*, *πρόβοσκος* e.d., terwijl wij *δανειστής* moeten nemen in de beteekenis „schuldenaar”, die, zooals wij zagen (pg. 111) een enkele maal in onze litteratuur opduikt. Geheel in overeenstemming met onze opvatting is een aantekening in Bekkers Anecdota:

προδανειστής· ὁ ἀντὶ τοῦ δανειζομένου γραφόμενος τὴν ὁμολογίαν d. w. z. degene, die in plaats van den schuldenaar de overeenkomst teekent².

In hoeverre dit in het dagelijksch leven voorkwam en wat dan de praktijk ervan is geweest, kunnen wij door de aard van onze overlevering niet verder nagaan. Het eenige, wat wij kennen, zijn deze Delische *προδανεισταί* en hierop kunnen wij die opmerking van den ouden grammaticus zonder meer toepassen: het zijn die burgers, die namens de Staat, het leeningscontract sluiten. Mogelijk nemen zij daarmee dan tevens de plaats in van borgen, alsof zij voor zich persoonlijk hebben geteekend: dat is dan een latere ontwikkeling en wel zeer verklaarbaar, want bij een schuldenaar als de Grieksche Staat kan men geen zekerheid genoeg hebben. Maar hoe dit ook zij, onze verklaring zal steeds hypothetisch moeten blijven, zoolang wij niet over meer materiaal beschikken.

¹ Dit neemt Wyse aan in zijn reeds meergenoemde artikel in de *Classical Review* van 1892.

² B. A. 192. 6.

CONCLUSIE

Wanneer wij nu het resultaat van de voorgaande bladzijden pogen samen te vatten, dan treft ons allereerst het feit, dat het Grieksch als geheel genomen, geen vaste economische terminologie heeft gehad. Daarbij moeten wij natuurlijk in de eerste plaats bedenken, dat de stof, die in deze studie behandeld is, zich uitstrekt over een tijdperk van meer dan duizend jaren, gedurende hetwelk de taal uit de aard der zaak zeer belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. Bovendien vloeien de bronnen voor de kennis van het economisch leven niet al te rijkelijk, zoodat een volledig beeld voorloopig nog en misschien wel voor altijd tot de onmogelijkheden behoort.

Maar onze conclusie is ook zeer verklaarbaar door de algemeene gesteldheid van de Grieksche wereld. De vele afzonderlijke staatjes, die natuurlijk op een zeer verschillend economisch peil stonden en ten deele ook nogal sterk afwijkende dialecten spraken, misten ten eenen male alles, wat noodig is, om op dit gebied tot eenheid te komen.

Ook de meeste staatjes op zichzelf hadden geen vastomlijnde terminologie op economisch gebied, maar gebruikten de verschillende woorden voor en door elkaar.

Ook in andere opzichten is de economische terminologie geen vast omljnd iets. De meeste termen, die in het voorafgaande zijn behandeld, zijn òf zeer algemeene woorden, die ook in economisch verband kunnen worden gebruikt, òf woorden afkomstig uit andere gebieden van het economisch leven, die ook in de terminologie van het Credietwezen een functie hebben.

Het economisch leven is dus nog weinig gedifferentieerd. Wij hebben boven bij de behandeling van het woord *χρήματα* er reeds op gewezen, dat deze term zoowel bezit, waren als geld aanduidt

en dat daar in Grieksche oogen weinig verschil in was. Evenzoo is ἀφορμή (en ἐνθήκη) zoowel iemands voorraden of bezittingen als het bedrijfskapitaal en ook hierin hebben de Grieken weinig verschil gezien.

Gewezen zij verder nog op de zeer uiteenlopende beteekenissen van het διάφορον. Zelfs een zoo algemeen gebruikt woord als τόκος beteekent niet altijd rente.

Dit alles wijst er dus op, dat het economisch leven nog op een vrij laag peil stond; anders was men vanzelf wel gekomen tot scherpere onderscheiding van woorden en begrippen. Hiermee hangt ook samen het feit, dat de beroepen in het economische leven dooreen loopen. Demosthenes' vader, die men vaak voor „fabrikant" houdt, is in waarheid niets dan een bezitter, die zijn geld steekt in alles, waar wat aan te verdienen is, en ook de trapeziten hielden zich met geheele andere dingen bezig, dan alleen hun bankzaken.

Slechts enkele gevallen kan men noemen, waar de ontwikkeling op hooger peil is gekomen, zoover dat tenminste blijkt uit de terminologie.

Daar is bv. het Athene van de 4de eeuw, d. w. z. de tijd van de redenaars. Hier kunnen wij inderdaad min of meer van technische termen spreken; men denke b.v. aan woorden als ἀφορμή en ἔκδοσις, al worden deze ook nog buiten hun engere beteekenis gebruikt. In het algemeen is de wijze van uitdrukken ook hier nog vrij vaag.

Het Ephesus uit de tijd van de beide noodwetten geeft blijk, althans wat betreft de leeningscontracten, een zeer ver doorgevoerde differentiatie van termen te hebben gekend.

De officieele Egyptische administratie tenslotte, zooals wij die uit de papyri kennen heeft een groote mate van eenheid in haar terminologie gekend, een eenheid, die ook in het particuliere leven zich heeft doen gelden. Dit is natuurlijk te danken aan het gecentraliseerde absolute koningschap. Ook in de ongeveer gelijke formuleering van contracten en quitantie's blijkt deze eenheids-gedachte tot uiting gekomen te zijn.

Behalve het gebrek aan eenheid van uitdrukking treft ons ook vaak de meer dan onbeholpen wijze van formuleering, waarop ook boven eenige malen is gewezen.

Het is duidelijk, dat deze vaagheid in de opvattingen omtrent het economisch leven, die tot uitdrukking komt in de vaagheid der terminologie, wijst op een economisch peil, dat nog slechts weinig boven de „Hauswirtschaft“ verheven is, en in de verste verte niet te vergelijken valt met onze kapitalistische wereld.

SOMMAIRE

La présente étude a été composée dans l'intention de voir les connaissances que nous possédons de la vie économique grecque d'une autre manière qu'on ne l'a fait jusqu'à présent. Elle s'est proposé d'étudier l'origine et le développement du sens des différents termes économiques, surtout de ceux qui se rapportent au Crédit. Le but était double. D'une part elle a tâché de trancher la question de savoir si le grec a possédé une terminologie économique fixe. D'autre part l'intention était de chercher ce que peuvent nous renseigner les termes grecs sur le niveau économique du monde hellénique.

Le livre est divisé en dix parties:

Dans le premier chapitre sont traités les mots qui signifient: „fortune, biens, possessions”:

1) *βλος* — la vie et tout ce qui est nécessaire à la soutenir. Le mot se trouve surtout chez les poètes (Homère).

2) *οἶκος* — la maison et tout son contenu, appartenant à une famille. C'est pour cela que *οἶκος* se dit de préférence des biens de famille, surtout quand il est question d'un héritage (*οἶκος πατρῶος, μητρῶος, ὀρφανικός, μίσθωσις οἴκου* etc.). Dans les papyrus on emploie le mot *οἶκος* pour désigner la caisse (ou bien la grange, quand il s'agit de paiements en nature) d'un domaine, d'où l'expression *δανείζειν ἐξ οἴκου* — prêter de l'argent comptant, non par le virement.

3) Un groupe de mots, qui procèdent de la signification „tout ce qu'il y a pour quelqu'un” *τὰ ὄντα (πάροντα, πρόσοντα)* ou *τὰ ὑπάρχοντα*, ou bien comme substantif *οὐσία (παρουσία)* et *ὑπαρξίς (ὑπαρχά, ὑπαρχτα)*. Le mot *οὐσία* est le terme le plus répandu pour désigner la fortune: dans les papyrus de l'Empire romain le mot désigne un domaine, donné par l'Empereur à des favoris.

Un mot du même groupe, qu'on ne trouve que depuis le deuxième siècle après J. C. est *ὑπόστασις*.

4) *χρήματα* — dérivé de *χρησθαι* „user” — les ustensiles, tout ce qu'on peut user, c. à d. fortune mobilière. Le mot désigne aussi les marchandises et depuis le 5me siècle avant J. C. l'argent; cela nous apprend que l'argent était considéré comme des marchandises.

5) *κτήματα* (dorien *πάματα*) de *κτᾶσθαι* „s'acquérir”, un mot général pour indiquer les possessions, mais qui se dit surtout de propriétés foncières. Cela nous rappelle que les possessions en Grèce étaient pour la plupart des propriétés foncières (cf. *οὐσία*).

Dans le second chapitre il s'agit des mots qui indiquent le capital de roulement et le dépôt. Le mot attique pour capital de roulement, qui se trouve d'ailleurs aussi chez Plutarque (Vie des Gracques c. 11), est *ἀφορμή* „point de départ”. Néanmoins le mot *ἀφορμή* désigne aussi d'autres choses, par exemple moyens de subsistance, ressources ou bien somme d'argent.

Plus tard le mot *ἀφορμή* est remplacé par *ἐνθήκη*: *ἐνθήκη* „ce qu'on met dedans” se dit surtout des marchandises, qu'un marchand porte avec soi sur un navire (du verbe *ἐντίθεσθαι*) ou qu'il a dans sa maison. Comme ces marchandises forment proprement dit son capital de roulement, on désigne celui-ci aussi du mot *ἐνθήκη*. Ensuite *ἐνθήκη* indique aussi l'inventaire d'une maison en général, outre ces marchandises, ce que le juriste Gaius appelle: „*entheca praediorum*”. Enfin *ἐνθήκη* signifie le réservoir ou caisse, où l'on met quelque chose. De toutes ces significations on a des exemples dans le livre d'Artemidore. Un autre mot de même racine, *ἐνθεμα*, désigne surtout le dépôt, ainsi que *θέμα*, le mot spécial du service de virement en Egypte (Preisigke, Fachwörter des Aegyptischen Verwaltungsdienstes s.v.). Le mot spécial pour dépôt est *παρα(κατα)θήκη*.

Dans le 3me chapitre sont traités les mots, qui signifient revenu ou intérêt. Ce sont:

ἔργον (= le résultat du travail), d'où sont dérivés *ἀργά* et *ἐνεργά*, les choses qui rapportent ou non des revenus, connus du 27me harangue de Démosthène.

καρπός et *ἐπικαρπία*, termes de l'agriculture, signifiant la récolte ou le revenu d'une propriété et en général le revenu d'une fortune,

soit provenant de propre travail, soit du travail d'autres. On peut remarquer encore que dans l'économie des Satrapes (Aristote Econ. II 1346 a 3) les mots se disent aussi des revenus des troupeaux.

πρόσδος ou *τὰ προσίοντα* (*χρήματα*), le mot général pour toutes sortes de revenus, surtout de ceux de l'État.

τόκος est le mot spécial pour intérêt, bien qu'il y ait des cas où le mot est employé d'une autre manière, dans le sens de gains (de marchandises): Philostr. Vie des Soph. II 21, Aénéas Tact. 10. 12.

Restent encore *ἐπικερδεία*, qui signifie d'origine les gains (Herod. IV 153) et figure dans les papyrus à partir du 4me siècle après J. C. dans la signification: intérêt, et *σίτος*, un terme spécial de l'économie naturelle, qui ne se trouve qu'une fois (Lysias 32. 15).

Le mot *διάφορον*, qui est traité dans le 4me chapitre, a des significations économiques très différentes. D'une part *διάφορον* indique la différence entre ce qu'on a et ce qu'on avait (frais, somme d'argent), d'autre part *διάφορον* est ce qui est important, surtout le bien, la fortune. De ces deux origines résultent bien d'autres significations: amende, prix, intérêt, capital.

Dans le 5me chapitre sont traités les termes qui désignent emprunter ou prêter: *μετρεῖν*, *κίχράναι*, *δανείζειν*, *προῖεσθαι*, *συμβάλλειν*, *τοκίζειν*, qui ont tous la signification de prêter, à côté desquels les formes médiales *μετρεῖσθαι*, *κίχρασθαι* et *δανείζεσθαι* ont le sens de emprunter. Nous constatons, que tous ces mots, excepté *τοκίζειν*, procèdent du sens de „donner”: la plupart de ces mots a même ce sens encore dans les temps historiques par ex. *προῖεσθαι* et *συμβάλλειν*. *Δανείζειν* seul ne l'a plus, bienqu'il apparaisse que les mots *δάνος* et *δάνειον* sont encore employés dans le sens de don. Le terme *δανείζειν* se trouve surtout, quand il s'agit de prêt d'argent (avec intérêt), *κίχράναι*, quand il s'agit de prêt d'ustensiles.

Le 6me chapitre traite des mots, qui indiquent la somme prêtée ou la dette. Ce sont les mots généraux *χρέως* et *ὀφειλή*, qui désignent toutes sortes de dettes (amende, récompense etc.) et ensuite *ἀρχαῖον*, *κεφάλαιον* et *δάνειον* qui se disent seulement des dettes à cause d'un emprunt. On emploie de préférence *ἀρχαῖον* et *κεφάλαιον* à l'opposé de *τόκος* (intérêt), mais il y a aussi des cas, où

ἀρχαῖον est employé à l'opposé de *κέρδος* (gain). Dans le 7me chapitre on trouve le traitement des mots pour prêteur et emprunteur. Il est curieux de remarquer que les mots *χρήστης* en *δανειστής* désignent le prêteur aussi bien que l'emprunteur. Le terme *ὀβολοστάτης* — usurier — est dérivé d'un mot *ἰστώνειν*, signifiant „peser, payer, prêter”. Les mots apparentés *στασία* et *στατήρ* se trouvent surtout en dorien. Il est bien possible que *ὀβολοστάτης*, qui est de préférence un mot de la Comédie, est venu, lui aussi, de la Comédie dorientienne. Outre ces mots il y a encore *τοκίστης* et *τοκόγλυφος* „usurier”.

Dans le 8me chapitre sont traités quelques termes spéciaux, par exemple *ἄτοκος* „sans intérêt” et *ἐπίτοκος* „avec intérêt”, dont le dernier terme se dit aussi bien d'un capital, que de l'intérêt (intérêt composé).

Pour intérêt composé on a aussi le mot *ἀνατοκισμός*, qui nous est connu seulement du latin (Cicéron ad Att. V 21. 11; C. I. L. 3324). Par contre *εἰθνητοκία* désigne l'intérêt normal. Ensuite il y a les mots *ἔγγειος* et *ναυτικός*. „*ἔγγειος* se dit d'une fortune, qui ne consiste qu'en terre, et d'un prêt, qui se fait sur un gage immobilier: on peut même dire *τόκος ἔγγειος* de l'intérêt qui est exigé dans un cas pareil. *Ναυτικός*, par contre, est employé de l'argent, qu'on prête sur gage d'un navire avec son contenu; un synonyme byzantin de *ναυτικός* est *ἐπιπόντιος*.

Dans les 9me en 10me chapitres viennent ensuite deux composés de *δανείζειν* à savoir *ἐπιδανείζειν* et *προδανείζειν*. Selon une définition de l'„Anecdota Graeca” de Imm. Bekker *ἐπιδανείζειν* signifie prêter sur deuxième hypothèque. Les seuls exemples de ce sens se trouvent dans les 34me et 35me harangues de Démosthène, où il est question d'un prêt à la grosse aventure. Mais ailleurs *ἐπιδανείζειν* est toujours „prêter sur un gage quelconque” et parfois même il est un synonyme de *δανείζειν*.

Προδανείζειν (*ου προκιχράναι*) signifie „avancer, donner une avance”. Dans nos exemples il se dit surtout des avances que les fonctionnaires ou même particuliers doivent à l'Etat. Le mot *προδανειστής*, qui se trouve si souvent sur les inscriptions de Délos, n'est pas dérivé de *προδανείζειν*, mais est une composé de *δανειστής*. Il désigne la personne, qui signe le contrat de prêt au nom d'un autre (i. c. l'Etat) et reçoit la somme prêtée: on trouve le

δανειστής dans une fonction pareille dans les inscriptions de Naxos.

En résumant le résultat des pages précédentes nous constatons en premier lieu que le grec n'a pas eu de terminologie économique fixe. C'est aussi facile à comprendre à cause de la condition générale du monde grec. Les petits états, dont le niveau économique était très différent, étaient privés de tout ce qui est nécessaire à aboutir à une unification sur ce terrain.

Mais les états eux-mêmes aussi n'avaient pas besoin d'une terminologie fixe, bienqu'il y ait quelques exceptions; par exemple les Athènes des Orateurs, l'Ephèse des deux lois financières (Syll.³ 364 et 742) et le royaume des Lagides.

Mais en général nous constatons partout un certain vague, pas seulement dans la manière de s'exprimer, mais aussi dans la conception des phénomènes économiques. Il est déjà indiqué que les Grecs n'ont pas senti de différence entre les marchandises et l'argent, entre gain et intérêt, entre donner et prêter, entre le fonds de roulement et les marchandises d'un marchand. Cela nous montre que le niveau économique du monde grec n'était pas très élevé, et qu'il n'est pas le moins du monde permis de le comparer à notre société capitaliste.

REGISTER VAN BEHANDELDE PLAATSEN

<i>Aelianus</i>			
Variarum Historiarum IV 1	39	III 9	51
XIII 2	36	IV 15	13 n. 1
		26	15 n. 5
<i>Aeneas Tacticus</i>			
10. 12	63	<i>Anecdota Graeca</i> (ed. Bekker)	
<i>Aeschines</i>		p. 64. 30	119
I 39 (schol. ad)	115, 116	81. 17	99
I 75 (schol. ad)	93 n. 6	83. 21	8 n. 1
III 173	7, 104 n. 5	97. 19	25 n. 3
III 212	55 n. 1, 104	129. 4	121
<i>Aesopus</i>		192. 6	143
133	123 n. 7	215. 33	101
163	12	239. 2	83
<i>Alciphron</i>		247. 21	96, 125
I 4. 1	47	251. 26	126 n. 2
13. 3	103 n. 1	259. 1	131
II 3. 2	83	283. 9	128 n. 5
5. 1	103 n. 1	286. 31	118
12	83	448. 31	101 n. 1
III 34. 1	47	472. 7	22 n. 2, 141
<i>Ammonius</i>		<i>Antiphanes</i>	
s.v. αἰτῶ	99	frm. K. II 17. 20	50
s.v. οἶκος	9	<i>Anthologia Palatina</i>	
<i>Anastasius Sinaiticus</i>		VII 37 (Dioscurides)	40
(Migne 89) p 524 A	135	XI 173 (Philippus)	86
<i>Anaxilas</i>		XI 309 (Lucilius)	122
frm. K. II 274. 33	13 n. 6	Appendix 252	80
<i>Andocides</i>		<i>Antiphon Sophistes</i>	
I 73	13	frm. 43 (Diels)	8 n. 2
92	47	frm. 54 (Diels)	22, 75
138	11	<i>Archilochus</i>	
		frm. 58	7 n. 3

Aristophanes

Acharnenses	1021	74
Aves	380	10 n. 2
Ecclesiazusae	446	94
	712	52
Lysistrata	1055 (schol ad)	93 n. 1
Nubes	22	75
	240	109
	240 (schol ad)	110 n. 4
	242	106 n. 4
	451 (schol ad)	90 n. 3
	1156	101, 121
	1214	90
	1285	61
Plutus	751	7
	755	7
Ranae	1159	75
Thesmophoriazusae	219	75
	250	75
	842	60 n. 2
Vespes	664	52
	1391	38 n. 4
frm. K. I	425. 136	81
	523. 649	42 n. 2
	567. 724	22

*Aristoteles**Ἀθηναίων Πολίτευα*

2. 2	88
16. 2	138
29. 5	52
39. 2	52
52. 2	24
56. 6,	10
7	10, 65 n. 3
62. 3	107
Ethica Eudemia	
3. 4. 1231b	67 n. 3, 90
Ethica Nicomachea	
IV 3. 1121 b 34	119
	b 36 117
V 2. 1131 a. 2	88
VII 5. 1148 b 23	81
X 8. 1178 b 11	37
(Mich. Ephes. ad. V 77 B)	36

Oeconomica

I 1345 b 29	52 n. 5
II 1346 a 3	50
	b 24 65 n. 1
1347 a 1	131
1348 a 23	51
	b 17 64 n. 3
	30 106
1349 a 4	92
	a 7 45 n. 1
	a 9 82
	a 20 82
	b 15 10
1350 a 11	85
Politica I 10. 1258 b 2	117
	b 5 61
	11. 1258 b 21 98
	b 24 49
III 8. 1279 b 18	13 n. 6
IV 6. 1293 a 21	13 n. 6
	11. 1296 a 25 13 n. 6
V 5. 1304 b 22	13 n. 6
VI 4. 1319 a 13	85
	5. 1320 a 39 24
Problemata 29. 2. 950 a 28	34
Rhetorica	
I 4. 1359 b 25	58
	b 33 15 n. 4
	5. 1361 a 27 54 n. 6
	9. 1366 b 7 90
II 6. 1383 b 21	37
III 9. 1410 a 29	42 n. 2
de Virtutibus et Vitiis	
1251 b 2	68, 90 n. 2
Artemidorus	
I 17	104
	79 13 n. 4
II 23	25
	24 16
	37 27
	68 27
III 23	16
IV 27	25
IV 80	61 n. 4
V 42	13 n. 4
	88 21

<i>Asterius</i> (Migne 40)		4. 29	22, 59
220 C	120 n. 4	10. 28	13 n. 1
<i>Athenaeus</i> X 431 A } XV 685 A }	119	36	13 n. 6
		38	13 n. 6
<i>Augustinus</i>		42	13 n. 6
serm 42	28	14. 21	110 n. 2
<i>Basilius</i> (Migne 29)		29	21
264 C	81 n. 1	30	21
272 C	84	18. 122	96
		141	19 n. 2
		144	90
<i>Callimachus</i>		19. 146	54
epigr. 47	81 n. 1	293	29 n. 5
„ 54	106 n. 4	20. 156	13 n. 5
<i>Cebetis Tabula</i> (ed. Praechter)		21. 44/5	37
31. 4	30	99	107
		23. 209	15 n. 4
<i>Cicero</i>		24. 87	13 n. 5
ad Atticum V 21. 11	124	89	13 n. 5
<i>Clemens Alexandrinus</i>		27. 10	41, 43, 101, 103 n. 5
Strom. I 1. 3	86	11	84, 97, 103 n. 5
		17	41
<i>Corpus Iuris</i>		24	103 n. 5
Codex Theodos. 15 l. 12	28	25	106 n. 4
Codex Iustinian. I 3. 45	106 n. 1	28	85
XI 4. 2	28 n. 4	29	41
Edicta Iustinian. 13. 4. 1	28 n. 4	35	41
Digesta 32. 68. 3	27 n. 3	50	49
33. 7. 21	27	60	55
Novellae 128. 8	27 n. 3	64	49, 102 n. 1, 103 n. 5
134. 8	106 n. 1	29. 35	97
		36	97
<i>Crates Comicus</i>		60	49
frm. K. I 135. 16	14	32. 12	110, 128
<i>Democritus</i>		15	92
frm. 40		18	67
78		42	128
219		47	128
222	17	56	128
279		[33] 3	128
282		5	127
286		6	26, 109
		7	26, 92 n. 5
<i>Demosthenes</i>		9	109
I. 15	83, 102 n. 1, 108	[34] 6	131
19	59	13	105

22		131		13	105
23		128		17	128
24		128		29	44
30		76, 105		37	101
50		131		48	92 n. 6
52		92		50	92 n. 6
[35] 11		108, 131			
12		129			
22		131			
51		97		<i>Dinarchus</i>	
36. 5	12 n. 5, 44,	125		I. 6	13 n. 1
6		92, 110		<i>Dio Cassius</i>	
11		24		fragm. 37. 2	103 n. 1
12		24		fragm. 76. 2	88 n. 8
13		24		38. 17. 16	13 n. 5
14		24		39. 10	49 n. 4
44		24		41. 37. 1	103 n. 1
37. 10		24		2	133
36		110 n. 2		42. 51. 2	88
49		92 n. 6		46. 18. 3	88
[40] 60		94 n. 3		51. 17. 8	139
[44] 16		13 n. 4		21. 5	88
19		12		52. 28. 3	86
23		12		28. 5	49
28		13 n. 4		58. 21. 5	86, 88
45. 5		13 n. 4		<i>Dio Chrysostomus</i>	
47		24		27. p. 287 C	85 n. 1
70		24		<i>Diodorus Comicus</i>	
47. 31		98		fragm. K. II 421. 2.	13 n. 6
33		72		<i>Diodorus Siculus</i>	
44		72		I 79	79
[49] 6		13 n. 5		84	87 n. 1
7		75		V 12	78 n. 2
11		75		<i>Diogenes Laërtius</i>	
12		106 n. 4		IV 35	113 n. 3
14		87 n. 6		V 69	87 n. 1
22/3		99		VI 9	69 n. 6
47		75, 99		99	112, 129
49		110 n. 2		VII 13	129
50. 17		47 n. 3		<i>Dionysius Halicarnassensis</i>	
44		122		III 58	47
61		99		V 63	69
[52] 3		106 n. 4		VI 81. 2	113 n. 3
4		35			
20		29, 29 n. 5			
56. 2		97			
		92 n. 6, 94 n. 3			

<i>Epicharmus</i>		<i>Herodianus Grammaticus</i>	
frm. 79 (Ahrens) = 116 (Kaibel)		I 48	115
	115		
<i>Epictetus</i>		<i>Herodianus Historicus</i>	
I 9. 27	11 n. 3	V 3. 11	91 n. 2
29. 14	11 n. 6	VII 4. 3	13 n. 4
II 2. 10	14		
III 3. 3	91	<i>Herodotus</i>	
22. 83	58 n. 1	I 31	102 n. 1
Encheiridion 25. 2	91	68	95
4	69, 91	92	12 n. 3
		II 47	7
<i>Epiphanius</i> (Migne 41)		65	113 n. 4
adv. haeres. II 1. 61 p. 1045 A		88	7 n. 7
	25	III 14	11
		53	9 n. 5
<i>Etymologicum Magnum</i>		58	75 n. 2
s.v. δάνειον	79, 83 n. 3	89	52, 56
ὄβολος	116	IV 153	64
στατήρ	115	VI 46	52, 57
		73	38
<i>Eupolis</i>		86	36
fragm. K. I 317. 216	13 n. 2	88	75
		VII 224	9
<i>Euripides</i>		VIII 51	7
Medea 342	20		
		<i>Hesiodus</i>	
<i>Fragmenta Comicarum</i>		Erga 23	9 n. 3
Anonymus Nieuwe Comedie (zie		221	80 n. 1
Alciphon 3. 34. 1)		325	9 n. 3
frm. K. III 536. 723	102	349	73
		376	9 n. 3
<i>Harpocration</i>		396	74
s.v. ἄβιος	8	407	17
ἀμφοτεροπλοῦν	128	495	9 n. 3
διάθεσις	22 n. 6	601	7
ἐκδοσις	96, 128	689	7
ἐξούλης	111		
ἡτημένην	99	<i>Hesychius</i>	
σίτος	57, 65	s.v. ἄβιος	8
		ἀμοιβαί	106
<i>Heraclitus</i>		ἄφενος	45 n. 1
fragm. 90 Diels	17	ἀφορμή	22 n. 5
		δάνας	79 n. 4
<i>Hermogenes</i>		δάνες	79
(Oratores Graeci II 136. 2)	33		

729		69	4254	136
736		72	4263	59
742	5 n. 1, 29, 38, 89, 128 n. 5		IX 1. 334	19 n. 3
748		72, 124	694	
813		53 n. 3	86 n. 1, 89, 98	
818		53 n. 3	2. 1107	8
905		52 n. 5	XI 203 A	143
955	43, 47 n. 3, 54 n. 1, 101		XII 1. 937	28
	n. 2, 112, 127		3. 329	70
959		57	3. 330	126
976		60, 139	5. 653	70 n. 2
982		53 n. 3	5. 860	105 n. 3,
990	53 n. 3, 54 n. 3			124 n. 3
993	70, 86 n. 1		7. 67 B	112, 127
1009		53	7. 68	112
1011		53	7. 515	134
1018		55	8. 156	138
1047		86 n. 1	9. 234	70
1068		86 n. 1	9. 236	68
1102		69, 141	9. 900 c ²	72
1108	68, 86 n. 1		c ³	94
1199		35	XIV 645 col I 100	48
O. G. I. 46		139	951	56 n. 6
90		56	2000	80
248		134	Laum 1	86 n. 1, 89, 98
268		91	9	96, 126
326		55	20	53 n. 1, 55 n. 3
483		69	24	46, 54
509		59	28	105
763		57	34	8
764		68	43	86 n. 1, 103 n. 2, 126
I. G. I 274—277		46	44	70, 86 n. 1
2. 328. II		46	50	89, 103 n. 2
II 240		137	104 n. 2, 105 n. 3, 134	
2. 674		68	50a	103 n. 2
2. 1028		58	54	143
Praefatio III 3		36	57/8	70
IV 840/I		70	59	55 n. 2
V 1. 1146	72, 124		61	8, 68, 96
1. 1208	96, 126		63	87, 112 n. 3
1. 1390	72		65	29, 68 n. 6
2. 420	103 n. 2		66	71
2. 511	69		69	55
VII 2226 B	42 n. 2		74	58, 103 n. 2
2420	36		91	55
			94	54 n. 6

98	56, 126	VI 361	17
100	8	673	60
102	103 n. 2, 106	<i>Μούσειον Σμυρνα</i> 1878. p. 95	141
103	59, 89, 103, 104 n. 2	Göttinger Gelehrte Nachrichten	
107	101 n. 2, 103 n. 2	1899 p. 118	24
111 l. 117	95 n. 1	p. 125	36 n. 1
120	68, 103 n. 2	Inscriptions de Délos 372	143
125	52 n. 5		388 143
128	56		406 143
129	55		415 140
129a	57		442 143
129c	70		449 143
143	103 n. 2, 104 n. 2	S. G. D. I. 1557	86
162	55	Michel, Recueil des Inscriptions	
175	54 n. 6	Grecques 1011	70
176	45	Inscripfen von Epidaurus	
C. I. G. 2056	126 n. 5	I 75	16
2717b	139 n. 4	Inscripfen von Priene	
2927	140	108	72, 78 n. 5
3281	134	115	16
Inscr. Iur.		C. I. L. 3324	124
22 IV	5 n. 1, 29, 89	<i>Isaeus</i>	
30 V	58, 110 n. 3, 118, 123, 126, 135	I 12	109
194 XII	48	II 9	10
298 n. 1	121 n. 4	V 28	109
314 XV A § 3	43, 47 n. 3, 54 n. 1, 101 n. 2, 112, 127	29	45
394 III 9	37	VI 36	10, 55 n. 1
402	48	38	55 n. 1, 102
II 218	86 n. 1, 89, 98	42	55 n. 1
Athenische Mitteilungen		45	10
25 p. 411	81	VIII 35	12
32. p. 245	125	X 16/7	106 n. 4
American Journal of Archaeology		XI 41	15, 41
3 p. 159	19 n. 3	42	53
16 p. 12.	44	43	12 n. 4, 107
B. C. H. 4 p. 341	94 n. 4	frm. 13. 11	5 n. 1
6 p. 500	36	<i>Isocrates</i>	
25 p. 193	115	I 27/8	18
S. E. G. I 366	139	42	12 n. 6
II 565	126 n. 5	IV 88	35 n. 3
III 663	56	132	42 n. 2
674	126 n. 5	VI 67	13 n. 6
IV 442	56	78	15
		88	11 n. 5
		VII 32	13 n. 6, 23

	33	95	18. 8	11 n. 5
	34	92	12	11 n. 5
	35	42, 94 n. 3	17	13 n. 5
VIII	7	15	22	11 n. 5
	125	49	19. 26	87 n. 2
	128	13 n. 6	27	100
XI	21	53	34	13 n. 5
XV	160	11	40	103 n. 5
	318	11 n. 4	43	103 n. 5
XVII	2	35	59	103 n. 5
	53	35	61	13 n. 5
XVIII	48	12 n. 6	21. 13	52 n. 5
XIX	6	23	22	13 n. 4
XX	20	13 n. 6	24. 6	53
XXI	2	31	10	99 n. 5
	7	35	25. 11	11 n. 5
	13	94 n. 3	26	13 n. 5
	15	94 n. 3	29. 2	13 n. 6
			30. 19	52 n. 5
			32. 5	31
<i>Libanius</i>			6	97, 128
			7	128
9. 15	90 n. 3		13	13 n. 4
Hypothesis ad Demosth. or. 32/33	26 n. 2		14	128
Hypothesis ad Demosth. or. 36 25			15	66, 127
			22	103 n. 5
<i>Lucianus</i>			23	10, 52 n. 5
			24	93
Hermotimus 81	69		29	109
Jup. Tragoed. (schol. ad) 48	134		frm. 1. 1	11
Mort. Dial. 27. 7	113 n. 3		„ 1. 2	23
Parasitus 50	115 n. 1		„ 1. 4	94
de Sacrif. 3	139		„ 60	117
Somnium 2	59		„ 91	125
Symposion 5	113 n. 3			
	32	64	<i>Menander</i>	
Vit. auct. 23	121 n. 3		frm. K. III 40. 136	99
			„ 68. 235	64
<i>Lycurgus</i>			„ 79. 281	84
§ 22	109		„ 103. 354	15
§ 26	23		„ 231. 870	121
<i>Lysias</i>			<i>Mimnermus</i>	
			frm. 2. 11	9
6. 31	13 n. 1		<i>Nicomachus</i>	
10. 18	108, 114		frm. K. III 389. 3	14

Papyri

P. Amherst II 31. 7	56	1194. 17	65 n. 1
69. 12	67 n. 2	1197	53 n. 3, 56 n. 7
B. G. U. 8 III 4	28 n. 4	1200	53 n. 3, 104 n. 1
11. 7	60 n. 2	1246	98
15 II 2	28 n. 4	1256	20 n. 2
41. 11	56 n. 7	1262	120 n. 2
96. 7	12	1420	30
101. 19	51 n. 2	1731/4	78
114 I	34	1826/7	57
223. 7	123	1856. 9	60 n. 2
294	53 n. 3	Gnomon des Idios Logos	
438	54	(= B. G. U. V) § 1	111 n. 3
439	54	§ 73	53 n. 5, 132
443	54	§ 74	53 n. 5
472	11 n. 1	§ 79	53 n. 5
512	54	P. Cattaoui I	34
709. 14	134	V	32
713	104 n. 1	P. Elephant. I 13	129
717	16 n. 2	P. Fayum 86 a II	67 n. 2
725	104 n. 1, 120 n. 2	87. 5	10
726	16 n. 2	P. Flor. 41	10
740	15 n. 4	61. 27	119
741. 36	134	P. Form. 389	53
853	104 n. 1	P. Giss. 37 II	53 n. 3
856. 14	37	53	65
857	89, 104 n. 1, 120	96	89, 120 n. 5
873	16 n. 2	P. Grenfell I 12. 18	126 n. 1
987. 9	134	18	87
989	16 n. 2	26	115 n. 1
993 III II	16	II 17	40
1005	120 n. 2	21. 3	126 n. 1
1014	120 n. 5	21	112
1015	120 n. 5	30	115 n. 1
1020. 16	16	86. 14	} 16
1063. 6	78	87. 34	
1124	134	90. 17	
1132	87 n. 2	P. Hall. I 108	93
1144	86, 120 n. 5	P. Heidelb. 1278	115 n. 1
1149. 23	113	P. Herm. 102. 10	53
1157	120 n. 5	P. Hibeh 30. 19	103
1165. 31	113	76. 2	91 n. 2
1167. 27	113	83. 5	66 n. 1
56	133	92. 15	103
1169. 27	113	Juristische Papyri (ed. P. Meyer)	
1189	60	338	133
		P. Lips. 13. 15, 18, 21	65

	29. 15	91 n. 2		1716. 10	78 n. 5
P. Lond.	206	37		1795. 2. 20	80 n. 2
	357	78		1975	142 n. 2
	1319	65		2121	60 n. 2
	1737	65	P. Paris.	13. 26	78
P. Masp.	126. II. 44	81 n. 1		44. 3	76
	151. 71	51 n. 2		63	78 n. 5
	266	III	P. Petrie	II 1. 7	93 n. 6
	169. II	51 n. 2		97. 10	54
P. Oslo	39	120 n. 5	P. Rainer	29	32 n. 1
P. Oxyrh.	56	120 n. 5	P. Rylands	119. 20	60 n. 1
	62. II	28 n. 4	P. S. I.	233	111 n. 3
	71	32 n. 2		392	93 n. 6
	88	10		398	71 n. 2
	126. 9	28 n. 4		407	93 n. 6
	136	15 n. 4		478	71 n. 2
	138	15 n. 4		512	84 n. 2
	165	78 n. 5		567	93 n. 6
	237 IV 26	107		841	120
	39	16		922	104 n. 1
	VI 27	16		964	16 n. 2, 71 n. 2,
	VIII 26	16			104 n. 1
	268. 7	104 n. 1	P. Strassb.	33	} 120 n. 5
	729. 13, 17	120 n. 2,		76	
	141 n. 3,	142 n. 2		92	
	799	88 n. 4	P. Tebt.	50	53 n. 3
	907. 13	142		52. 9	8
	986	54		58	53 n. 3
	1040	71 n. 2		59	53 n. 3
	1042	71 n. 2		87	54
	1046	56 n. 7	U. P. Z.	37. 4. 12	69 n. 2
	1118	67 n. 2		68	76
	1123	60 n. 1		110	78 n. 5
	1125	141 n. 3		123. 26	78 n. 5
	1130	71 n. 2	Wessely, Studien		
	1158. 24	38 n. 4	X p. 204 B 2. 6	140 n. 3	
	1254	60	XX p. 103	65 n. 2	
	1274. 15	16			
	1413. 20	140 n. 3	<i>Periplus Maris Rubri</i>		
	1446	54	§ 49 (Geogr. Gr. Minores I p. 207)		64
	1474	71 n. 2			
	1527	142 n. 2	<i>Philemon</i>		
	1630	142 n. 2	frm. K. II 504. 88	} 62	
	1640	71 n. 2	537. 231		
	1644	120 n. 5			
	1665. 20	78 n. 5			

<i>Plautus</i>			XXXI 22. 4 (= XXXII 8. 4)	
Mostellaria 653	113 n. 1			126
Trinummus 1025	38 n. 4		XXXII 2. 8	45
<i>Plutarchus</i>			<i>Procopius</i>	
Vita Agis 13. 2	110, 113		VI. 1. 11	28 n. 1
Arist. 1. 5	97 n. 5		Hist. Arc. 15. 29	111
Bruti 33. 4	133		<i>Semonides</i>	
Tb. Gracchi 11	25		frm. 7. 85	7
Periclis 13. 2	139		<i>Solon</i>	
Pompei 52. 2	134		fragm. 2. 6	17 n. 5
Romuli 9. 3	110		3. 3	17 n. 5
Themist. 4. 1	57		11. 50	7 n. 3
Moralia 22 E	7		12. 7, 42	} 17 n. 5
116 A	30, 33		14. 4	
344 A	125		22. 8	
706 B	98 n. 3			
827 E	21		<i>Sophocles</i>	
828 A	110		Oed. Rex 542	17 n. 5
829 A	110		<i>Stobaeus</i>	
852 B	137		III 1. 172	37
<i>Pollux</i>			28. 21	36
I 90	25 n. 3		46. 47	37 n. 6
99	25 n. 3		<i>Strabo</i>	
III 84	24, 93		VIII 6. 23	88
85	41, 97. 109, 126 n. 2,		XVII 3. 12	54
	127		<i>Suidas</i>	
115	96 n. 7, 126 n. 2, 127		sv. ἀφορμή	22, 25
VI 196	49 n. 1		δανείσαι	76
VIII 113	52 n. 5		διάφορον	68
141	122, 126 n. 2, 127		ἔκδοσις	128 n. 5
X 74	82		ἔπιπλα	126 n. 1
<i>Polyaenus</i>			κεφάλαιον	104
VIII 23. 1	133		ὄβολος	116
<i>Polybius</i>			οὐσία	14
I 20	87		παρουσία	14
II 17. 11	16 n. 4		συμβάλλειν	94
IV 18. 8	8 n. 3, 72		συνέβαλλοντο	93
VI 45. 3	125		χρεώστης	111 n. 2
XIII 1. 1	106 n. 4			

<i>Teles</i>			<i>Theopompus</i>		
27. 12		90 n. 3	frm. K. I 740. 22		74
<i>Testamentum Beniamini</i> (Migne 2)			<i>Thucydides</i>		
p. 1149 B		39	I 4		56
<i>Testamentum Novum</i>			90		20
Marc. 12. 1		96	121		87 n. 6
Matth. 12. 23		96	II 13. 23		52
Luc. 7. 41		111	43. I		92
16. 5		111	VI 91		57
20. 9		96	VIII 44		47 n. 3
Acta Apostol. 22. 28		105	63		10
<i>Testamentum Vetus</i>			<i>Tzetzes</i>		
Exodus 22. 7/8		37 n. 5	Hist. Var. XII 303		89 n. 6
Deuteron. 23. 9		86	<i>Xenophon</i>		
—, 19		98	Agesilaos 2. 27		93 n. 3
I Koningen I 28		77	8. 8		52 n. 5
Sirach 29. 4		81 n. 1	Anabasis I 1. 9		93
Tobit 4. 9		30	VI 4. 9		15
<i>Theocritus</i>			VII 5. 5		87 n. 2
XXV. 53		106	Athen. Pol. 2. 16		12
<i>Theognis</i>			Cyrop. I 1. 2		45
227		7	— 6. 9		59 n. 6
276		17	III 2. 2/19		42 n. 2
321		7 n. 5	VIII 2. 21		113
346		17	— 3. 38		61
908		7 n. 5	Hellenica I 1. 22		47 n. 3
<i>Theophrastus</i>			6. 12		59
Char. V 10		77	V 1. 2		59
IX 2		83 n. 2	VI 2. 1		93 n. 3
6		64	— 4. 2		93 n. 4
7		83 n. 2	— 5. 5		93
X 1		67	Hiero 11. 4		43
— 10		121	Hipparch 9. 5		10
— 13		9 n. 2, 77	Memorab. III 6. 2		10
XXIII 5		113	6. 6		52 n. 5
XXX 15		65 n. 1	— 7. 11/2		23
— 20		77 n. 1	— 11. 14		54 n. 6
Hist. Plant. 9. 12. 2		42 n. 2	— 12. 4		20 n. 1
			Oecon. I 5		9
			— 8		18 n. 2
			— 16		26 n. 2
			de Re Equ 2. 2		96 n. 1

Sympos.	4. 3 ¹	125 n. 6, 127	<i>Zeewet van Rhodus</i> (Ashburner, The Rhodian Sealaw)	
Vectig.	III 2	102		
	— 6	22	II c. 19	77, 134 n. 3
	— 9	22, 129	III tit 8, 39, 40	26
	— 10	55 n. 2	§ II. 7	26
	— 12	22	I 4	37
	IV 2	42 n. 1	21. 4	26
	— 6	98	32. 4	26
	— 15/6	96		
	— 34	22		

Year	Month	Day	Event	Location
1880	Jan	1
1880	Jan	2
1880	Jan	3
1880	Jan	4
1880	Jan	5
1880	Jan	6
1880	Jan	7
1880	Jan	8
1880	Jan	9
1880	Jan	10
1880	Jan	11
1880	Jan	12
1880	Jan	13
1880	Jan	14
1880	Jan	15
1880	Jan	16
1880	Jan	17
1880	Jan	18
1880	Jan	19
1880	Jan	20
1880	Jan	21
1880	Jan	22
1880	Jan	23
1880	Jan	24
1880	Jan	25
1880	Jan	26
1880	Jan	27
1880	Jan	28
1880	Jan	29
1880	Jan	30
1880	Jan	31

20

STELLINGEN

I

Het economisch leven in de Grieksche wereld is nog niet sterk gedifferentieerd.

II

De term *προδανειστής* is niet afgeleid van *προδανείζειν* of *προδανείζεσθαι* (Wyse, Classical Review 6 p. 252), maar is een samenstelling van *δανειστής*.

III

Beauchet, Le Droit Privé en Grèce IV 241 zoekt ten onrechte in de *ἀφορμαὶ τραπεζῆς* de grondbeteekenis van het woord *ἀφορμή*.

IV

Lipsius, Attisches Recht p. 737 spreekt ten onrechte over de rentebetaling bij deposito's; deze is niet bewezen.

V

De onderscheiding, die Schwahn „Demosthenes gegen Aphobos” pg. 6 maakt tusschen *τὰ ἀργά* en *τὰ ἐνεργά* als productief en onproductief kapitaal is onhoudbaar.

VI

Ten onrechte meent W. Hohoff, Zur Geschichte des Wortes and Begriffes „Kapital” (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XIV p. 554) uit het gebruik van het woord *τόκος* voor rente Babylonische invloed op de Grieksche wereld te mogen afleiden.

II

VII

Ten onrechte meent Laum, dat in de inscriptie C. I. G. II 3641b (Laum, Stiftungen in der griechischen und römischen Antike no. 66) het woord *διάφορον* in de beteekenissen kapitaal en rente door elkaar wordt gebruikt.

VIII

Het woord *ἐπιδανείζειν* wordt slechts bij uitzondering gebruikt in de betekenis: „leenen tegen tweede hypotheek”.

IX

In Sophocles Antigone vs. 23: *σὺν δίκῃ
χρησθεὶς δικαίᾳ καὶ νόμῳ*
moet men de lezing der hss. behouden en niet met Zimmermann (Philologische Wochenschrift 1931 col. 927/8 en Hutter lezen *χρησθ' εἰς*.

X

Ten onrechte verdedigt Taccone (Mouseion I 183—8) de ook door E. Bruhn aanvaarde opvatting, dat Sophocles Antigone vs. 572 door Ismene wordt uitgesproken.

XI

Ten onrechte verwijdert Hude in Thucydides III 53. 1 de woorden *ἢ ὑμῖν* uit de tekst.

XII

In Thucydides IV 132. 3:
καὶ τῶν ἡβώντων αὐτῶν παρανόμως ἄνδρας ἐξῆγον ἐκ Σπάρτης
moet men de lezing der hss. *αὐτῶν* handhaven en niet de coniectuur van Stahl, ook overgenomen door Hude en Classen-Steup, *αὐτῶ* aanvaarden.

XIII

In Thucydides III 13. 5 (Hude):
*νομίση τε μηδεὶς ἀλλοτρίας γῆς πέρι <οὐκ> οἰκεῖον κίνδυνον
ἔξειν* is de toevoeging *οὐκ* overbodig.

III

XIV

Tegen de opvatting in van Stein, How and Wells, Abicht e.a. moet men bij Herodotus I 30:

τοῦ βίου εἰ ἤκοντι ὡς τὰ παρ' ἡμῶν τελευτῆ τοῦ βίου λαμπροτάτη ἐπεγένετο het woord βίος beide malen in dezelfde beteekenis („leven") opvatten.

XV

Bij Minucius Felix c. 22. 10 zijn de woorden „et despicias tumulum" te lezen achter c. 23. 1 „miserorum deorum", waarbij dan despicias moet worden gelezen inplaats van despicias.

XVI

Bij Tacitus Annales II 31 kan de lezing der hss. „evertentibus adpositum mensa lumen" gehandhaafd blijven zonder de toevoeging van cum.

XVII

Terentius Phormio vs. 15

Quem diceret, nisi haberet cui male diceret.

is op te vatten als vraagzin, waarbij quem staat voor qualem.

XVIII

De coniectuur van Morel (Philologische Wochenschrift 1930 c. 227/8) bij Lucretius III 59: „ eriptur persona minaci" inplaats van het overgeleverde „eripitur persona, manet res" is overbodig.

XIX

De coniectuur van Bentley in Horatius Od. I 20. 5: „clare Maecenas eques" inplaats van „care M.a." is overbodig.

XX

Horatius Epoden I 20:

„ut adsidens implumibus pullis avis
serpentum adlapsus timet
magis relictis, etc.,

moet men niet met Kiessling-Heinze achter timet interpungeeren.

1871
The first of these is the
fact that the
...

...

...

XVI

...

XVII

...

XVIII

...

XIX

...

